

ԲԱԺԻՆ Ա

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ՄԵԾ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՂԹԱՆԱԿՆ ՈՒ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
1917 - 1921

11 51893

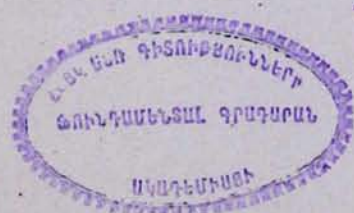
THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1017-1021

Կ. Ի. Լեւիե

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԹԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԹԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ:
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1917 թվականի հոկտեմբերի 25-ին¹ Պետրոգրադի ապստամբ բանվորները, ղինվորները և նավաստիները կոմունիստական կուսակցության գլխավորությամբ տապալեցին բուրժուական ժամանակավոր կառավարությունը: Հաղթանակեց Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը: Ստեղծվեց աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետությունը:

Մարդկության պատմության մեջ Ռուսաստանի աշխատավորները առաջինը փշրեցին կապիտալիզմի շղթաները և հաստատեցին պրոլետարիատի դիկտատուրա: «Մենք իրավունք ունենք հպարտանալու և մեզ երջանիկ համարելու նրանով, որ մեզ երկրագնդի մի անկյունում վիճակվեց առաջինը խորտակելու այն ամենի գազանին՝ կապիտալիզմին, — գրել է Վ. Ի. Լենինը, — որն արյամբ հեղեղել է երկիրը, սովի ու վայրենացման հասցրել մարդկությունը, և որը կըխորտակվի անխուսափելիորեն և շուտ, որքան էլ հրեշավոր գազանային լինեն նրա հոգեվարքային վայրագությունների արտահայտությունները»²:

Հոկտեմբերի 25-ին, երեկոյան ժամը 10 անց 45 րոպե Պետրոգրադում բացվում է Սովետների համառուսաստանյան երկրորդ համագումարը, որը աշխատավոր ժողովրդի անունից իր ձեռքն է վերցնում իշխանությունը: Համագումարը որոշում է տեղեկում ամբողջ իշխանությունը հանձնել բանվորների, ղինվորների և գյուղացիների դեպուտատների սովետներին: Վ. Ի. Լենինի առաջարկով համագումարն ընդունում է դեկրետներ հաշտության և հողի մասին: Հաշտության մասին դեկրետով սովետական իշխանությունը հրաժարվեց ցարական ու ժամանակավոր կառավարությունների կնքած զավթողական պայմանագրերից և բոլոր պատերազմող կողմերին առաջարկեց անմիջապես բանակցություններ սկսել ընդհանուր, արդարացի, դեմոկրատական հաշտություն

¹ Ցոթերորդ հատորում բոլոր ամսաթվերը մինչև 1918 թվականի փետրվարի 1-ը ցույց են տրվում հին տոմարով:

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 27. էջ 627:

կնքելու համար: Հողի մասին դեկրետով վերացվում էր հողի մասնավոր սեփականությունը: Կալվածատիրական ամբողջ հողը բռնագրավվում էր և առանց ետգնման տրվում ժողովրդին: Այդ դեկրետը կոչված էր ամրապնդելու բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության դաշինքը:

Համագումարն ընտրեց համառուսաստանյան Կենտրոնական գործադիր կոմիտե և ստեղծեց սովետական առաջին կառավարությունը՝ ժողովրդական կոմիսարների սովետը՝ Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակն ամրապնդելու, նախկինում ճնշված բոլոր ժողովուրդների իրավահավասարությունը ապահովելու ուղղությամբ սովետական կառավարությունը ձեռնարկեց մի շարք կարևոր միջոցառումներ:

Նոյեմբերի 2-ին սովետական կառավարությունը հրապարակեց «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների դեկլարացիան», որով հռչակվեց Ռուսաստանում ապրող բոլոր ժողովուրդների հավասարությունը և սովերենությունը, նրանց ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև անջատվելը և ինքնուրույն պետություն ստեղծելը, բոլոր տեսակի ազգային և ազգային-կրոնական արտոնությունների ու սահմանափակումների վերացումը, ազգային փոքրամասնությունների ազատ զարգացումը:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը արմատական հեղաշրջում կատարեց Ռուսաստանի ժողովուրդների կյանքում: Տապալելով շահագործողների տիրապետությունը, բանվոր դասակարգը, դաշնակցած չքավոր գյուղացիության հետ, հաստատեց իր դիկտատուրան, ոչնչացրեց կառավարման հին պետական ապարատը, ազգայնացրեց գործարանները, բանկերը, երկաթուղին, բռնագրավեց խոշոր հողային սեփականությունը, ստեղծեց պետական իշխանության սովետական մարմինները և ձեռնամուխ եղավ սոցիալիստական հասարակարգի ստեղծման գործին:

Սովետական պետությունը չեղյալ հայտարարեց բոլոր այն պայմանագրերը, որոնք երկիրը տնտեսական ու քաղաքական կախման մեջ էին պահում իմպերիալիստական պետություններից: Այսպիսով, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն ապահովեց սովետական երկրի քաղաքական և տնտեսական անկախությունը:

Մեծ Հոկտեմբերը նոր էջ բացեց մարդկության պատմության մեջ: «Կապիտալիզմի և նրա հետքերի ոչնչացումը, կոմունիստական հասարակարգի հիմքերի հաստատումը, — գրել է Վ. Ի. Լենինը, — կազմում է համաշխարհային պատմության այժմ սկսված նոր դարաշրջանի բովանդակությունը»¹:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը հզոր թափ հաղորդեց համաշխարհային հեղափոխական շարժմանը: 1918 թվականի նոյեմբերին հեղափոխություններ տեղի ունեցան Գերմանիայում և Ավստրո-Հունգարիայում: Գերմանիայում առաջացան բանվորների և զինվորների ղեկուսատուների սովետներ: 1918 թվականին սովետական իշխանության հաստատման համար ոտքի ելան Ֆինլանդիայի բանվորները: 1919 թվականի մարտին սովետական հանրապետություն հաստատվեց Հունգարիայում, նույն թվականի ապ-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 31, էջ 491:

րիլին՝ Բնավարիայում: 1920 թվականի աշնանը Իտալիայի բանվորներն սկսում են գրավել գործարանները և կազմակերպել զինված հեղափոխական ջոկատներ: Հեղափոխական շարժումն ընդգրկում է Անգլիայի և Ֆրանսիայի բանվոր դասակարգին: Եվրոպայի շատ երկրներում, ինչպես և ԱՄՆ-ում տեղի են ունենում Դանվորներին գործադուլներ, մասսայական ցույցեր և միտինգներ, Բուլղարիայում և Ռումինիայում հեղափոխական պրոլետարիատի մարտեր՝ ընդդեմ բուրժուազիայի:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը օժանդակեց բանվորական և գյուղացիական շարժման զարգացմանը Լատինական Ամերիկայի երկրներում: Գործադուլային շարժումներ են ծավալվում Բրազիլիայում, Արգենտինայում, Մեքսիկայում, Զիլիում, Կոլբայում և հարավ-ամերիկյան այլ երկրներում: Դադուլային ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը նոր թափ է ստանում Ջինաստանում, Հնդկաստանում, Իրանում և այլուր:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը ցնցեց համաշխարհային կապիտալիզմի հիմքերը, առաջացրեց հսկայական սոցիալական տեղաշարժեր և փոփոխություններ:

Սոցիալիզմի հաղթանակը Սովետական Միությունում, համաշխարհային սոցիալիստական լագերի ստեղծումը, աշխարհի գրեթե բոլոր երկրներում կոմունիստական և բանվորական կուսակցությունների կազմակերպումը ու նրանց շարքերի աճը, իմպերիալիզմի գաղութային սխտեմը խորտակող ազգային-ազատագրական հեղափոխությունների հուժկու ակտը, — ահա մեծ Հոկտեմբերի ազդեցության անմիջական դրսևորումները համաշխարհային պատմության ընթացքի վրա:

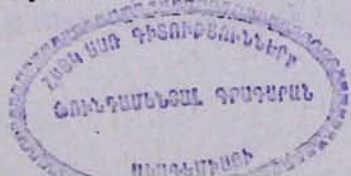
* * *

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակի լուրը Անդրկովկասում ստացվելուց հետո, երկրամասի բազմաթիվ քաղաքներում ու գյուղական վայրերում տեղի են ունենում բազմամարդ միտինգներ ու ժողովներ, որոնց մասնակիցները ողջունում են պրոլետարական հեղափոխության հաղթանակը:

Հոկտեմբերի 26-ին Կովկասյան երկրամասի և ռազմաճակատի ՌՍԴԲ(բ)Կ ղինվորական կազմակերպությունների կոնֆերանսը ողջունի հեռագիր է ուղարկում Վ. Ի. Լենինին, Բալթիական նավատորմի անձնակազմին ու Պետրոգրադի սովետին: Կոնֆերանսը կովկասյան բանակի ղինվորներին կոչ է անում պաշտպանել սովետական իշխանությունը¹:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը հատկապես բարձր հեղափոխական վերելք առաջացրեց Անդրկովկասի պրոլետարական կենտրոնում՝ Բաքվում: Բաքվի սովետում հոկտեմբերի 27-ին քննվում է իշխանությունը սովետին հանձնելու հարցը: Հոկտեմբերի 31-ին Բաքվի սովետը իրեն հայտարարում է սովետական կառավարության կողմնակից, իսկ նոյեմբերի 2-ին սո-

1 Տե՛ս «Борьба за победу Советской власти в Грузии», документы и материалы (հետադալում՝ «Борьба за победу Советской власти в Грузии»), Թբիլիսի, 1958, էջ 124—125:

A 3334 III

վետն ընտրում է նոր գործադիր կոմիտե՝ Ստ. Շահումյանի նախագահությամբ և Բաքվում հռչակում սովետական իշխանություն:

Հոկտեմբերի 27-ին Թիֆլիսում կայանում է Արսենալի շրջանի աշխատավորների ժողովը, որին մասնակցում են մոտ 2000 մարդ: Ողջունելով սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը, ժողովը որոշում է կանգնել նրա պաշտպանության դիրքերում, անմիջապես վերընտրել համաձայնողական կուսակցությունների հետևից գնացող Թիֆլիսի բանվորական դեպուտատների սովետը, հրավիրել Կովկասյան ռազմաճակատի զինվորական դեպուտատների նոր համագումար և դադարեցնել հեղափոխությանը հավատարիմ զորամասերի զինաթափումը:

Ալեքսանդրապոլի սովետի բոլշևիկ-դեպուտատները սովետի գործադիր կոմիտեի 1917 թվականի հոկտեմբերի 30-ի նիստում առաջարկ մտցրին, որ սովետը միանա Սովետների համառուսաստանյան II համագումարի որոշմանը՝ իշխանությունը Ռուսաստանում սովետների ձեռքը անցնելու մասին: Սակայն գործադիր կոմիտեում մեծամասնություն կազմող էսեռների, մենշևիկների և դաշնակցականների կողմից մերժվում է այդ առաջարկը:

Նոյեմբերի 3-ին կայացած անդրկովկասյան երկաթուղիների գլխավոր արհեստանոցների բանվորների ընդհանուր ժողովը, որին մասնակցում էին 500 հոգի, իր ողջունն է հղում Պետրոգրադի բանվորներին և կայազորի զինվորներին ու հայտարարում, որ արհեստանոցի բանվորները Ռուսաստանի բոլոր բանվորների հետ ոտքի կկանգնեն ի պաշտպանություն բանվորա-գյուղացիական կառավարության՝ ժողովրդական կոմիսարների սովետի:

Գյուղացիական դեպուտատների Կովկասյան երկրային կենտրոնի հոկտեմբերի 29-ի նիստում բոլշևիկները պահանջում են, որ երկրային կենտրոնը հանդես գա ի պաշտպանություն հեղափոխական Պետրոգրադի բանվորների և զինվորների:

Սովետական իշխանության համար մղվող պայքարն աշխուժանում է նաև Հայաստանում:

ՌՍԴԲ(բ) Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն 1917 թվականի նոյեմբերի սկզբին կոչ է անում աշխատավորներին ու զինվորներին պաշտպանել Ռուսաստանի նորաստեղծ սովետական իշխանությունը և Սահմանադիր ժողովի պատգամավորների ընտրության ժամանակ ձայն տալ իրենց շահերի պաշտպան՝ բոլշևիկյան կուսակցության թեկնածուներին¹:

Նոյեմբերին Կարսում, Երևանում տեղի են ունենում զորամասերի և աշխատավորների միտինգներ, որոնք պահանջում են իշխանությունը հանձնել սովետներին: Սարիղամիշում տեղի ունեցած միտինգներից մեկում ընդունվում է բոլշևիկ Կիսսուլի առաջարկած բանաձևը, որը պահանջում էր ճանաչել Վ. Ի. Լենինի գլխավորած ժողովրդական կոմիսարների սովետի իշխանությունը և ամեն կերպ աջակցել նրան: Ջալալօղլիի (Ստեփանավան) քաղաքացիների և կայազորի զինվորների միացյալ ժողովն իր ընդունած որոշման մեջ գրում էր. «Ամբողջ իշխանությունը պետք է անցնի բանվորների, գյուղացիների և զինվորների սովետներին ձեռքը, որպես ժողովրդական շահերի իսկական պաշտ-

¹ Տե՛ս «Ռեկուլյուցիոն կոչեր և թուղիկներ», Երևան, 1960, էջ 426:

սլանի: Ոչ մի վստահություն հակահեղափոխական բուրժուազիայի և համա-
ձայնողականների նկատմամբ: Մենք մեր ողջունն ենք հղում Պետրոգրադի կա-
յազորին և պրոլետարիատին, որոնք կանգնած են ազատության, հեղափոխու-
թյան պաշտպանության դիրքերում»¹:

Հարաբերության (Կիրովական) բուլշևիկները բնակչության մեջ ազդեցություն
աշխատանք էին տանում հաշտություն կնքելու, հողը բռնագրավելու և իշխա-
նությունը սովետներին հանձնելու ուղղությամբ: 1918 թվականի հունվարի 9-ին
Հաղպատում տեղի ունեցած կոմունիստների և անկուսակցականների ժողովը
որոշում է՝ պահանջել Անդրկովկասում հաստատել սովետական իշխանություն:
«Մենք խոսք ենք տալիս այս պայքարում սովետներին ցույց տալ վճռական
օգնություն»², — ասվում էր ժողովի բանաձևում:

1917 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր և 1918 թվականի հունվար ամիսնե-
րին կովկասյան բանակի զինվորների մեծ մասն արդեն գնում էր բուլշևիկներին
հետևից և պահանջում սովետական իշխանության հաստատումը Անդրկովկա-
սում:

2. ՀԱԿԱՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԲՈՒԿԻ ՍՏԵՂՍՈՒՄԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԵՎ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բուլշևիկյան ազդեցության ուժեղացման հետ միաժամանակ Անդրկովկա-
սում տեղի էր ունենում հակահեղափոխական ուժերի համախմբում:

Անդրկովկասում սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղվող
պայքարը ճնշելու նպատակով, հակառակորդ անմիջապես հետո, վրացական
մենշևիկները, էսենները, դաշնակցականները, մուսավաթականները և մյուս
հակահեղափոխական կուսակցությունները ստեղծում են հակասովետական
բոկ: Այդ բոկում ղեկավար դեր են խաղում վրաց մենշևիկները:

Անդրկովկասում Հակառակորդ հեղափոխության վրա հարձակման առա-
ջին կոչը արվեց հակառակորդի 25-ին, հեղափոխության հաղթանակի օրը: Կով-
կասյան բանակի զինվորական ղեկավարների երկրային սովետը, որտեղ մեն-
շևիկները ու էսենները մեծամասնություն էին կազմում, դիմում է բանակին և
բացահայտում իր խիստ թշնամական վերաբերմունքը դեպի սովետական իշ-
խանությունը³: Մենշևիկների և էսենների թելադրությամբ հակառակորդի 26-ին
նման որոշում է ընդունում բանվորական, զինվորական և գյուղացիական ղե-
կավարների Անդրկովկասյան երկրային կենտրոնն ու Թիֆլիսի բանվորական
ղեկավարների սովետի գործադիր կոմիտեի միացյալ նիստը⁴:

Հետևելով երկրային կենտրոնին և Թիֆլիսի սովետին, շնայած բուլշևիկ ղե-
կավարների դիմադրությանը, մենշևիկների, էսենների և դաշնակցականների
ճնշման տակ նույնպիսի որոշում են ընդունում Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Նրե-
վանի սովետները:

1 «Кавказский рабочий», 17 նոյեմբերի 1917 թ.:

2 Նույն տեղում:

3 Տե՛ս «Документы и материалы внешней политики Закавказья и Грузии» (հետա-
գայում՝ «Документы и материалы...»), Թիֆլիս, 1919, էջ 1:

4 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 3:

Թշնամական դիրք բռնելով Ռուսաստանում հաղթանակած սոցիալիստական հեղափոխության և սովետական իշխանության հանդեպ, անդրկովկասյան հակասովետական բլոկը ձեռնամուխ է լինում երկրամասը կառավարելու անդրկովկասյան նոր օրգանի ստեղծմանը, որին ակտիվորեն միջամտում են Թիֆլիսում գտնվող ԱՄՆ-ի և Անգլիայի հյուպատոսները։ Այդ ուղղությամբ հատկապես ակտիվ դործունեություն է ծավալում ամերիկյան հյուպատոս Սմիտը։ 1917 թվականի նոյեմբերի սկզբներին պետական ղեկարտամենտին ուղղած իր հաղորդագրություններից մեկում Սմիտը հայտնում էր, որ սերտ կապեր է հաստատել անդրկովկասյան հակասովետական բլոկի ղեկավարների և կովկասյան բանակի զինվորական գործիչների հետ։ Մի քանի օր հետո նա հեռագրում է, որ ինքը ներկա է լինելու այն խորհրդակցությանը, ուր քննվելու է անդրկովկասյան կոմիսարիատ կազմակերպելու հարցը։ Մի այլ հեռագրում Սմիտը խորհուրդ է տալիս պետական ղեկարտամենտին ֆինանսական օգնություն ցույց տալ անդրկովկասյան հակահեղափոխական ուժերին, որպեսզի վերջիններս կարողանան իշխանությունը պահել իրենց ձեռքում և զինաթափել Կովկասյան ռազմաճակատից տուն վերադարձող զինվորներին։ Համաձայն Սմիտի մի այլ հաղորդագրության Կովկասյան ռազմաճակատի անգլիական զինվորական միսիայի պետ գեներալ Շորը հրահանգներ է ստանում լոնդոնից՝ կազմակերպել Հարավային Ռուսաստանի և Հյուսիսային Կովկասի հակահեղափոխական ուժերին Սովետական Ռուսաստանի դեմ հանելու համար։

Թիֆլիսում 1917 թվականի նոյեմբերի 11-ին հակասովետական բլոկի նախաձեռնությամբ խորհրդակցություն է տեղի ունենում, որտեղ քննվում է անդրկովկասյան նոր իշխանության կազմակերպման հարցը։ Խորհրդակցությանը մասնակցում են բանվորական և գյուղացիական ղեկուսատների սովետների երկրային կենտրոնի, Կովկասյան ռազմաճակատի զինվորական ղեկուսատների երկրային սովետի, Թիֆլիսի սովետի, քաղաքային Դումայի, ՕԶԱԿՈՄ-ի (Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե), քաղաքական կուսակցությունների, Թիֆլիսի արհմիութենական կազմակերպությունների խորհրդի և ուրիշ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ։ Խորհրդակցությանը ներկա էին նաև կովկասյան բանակի հրամանատար գեներալ Պրժևալսկին, բանակի շտաբի պետ գեներալ Լեանդովսկին, Կովկասյան ռազմաճակատի անգլիական և ֆրանսիական զինվորական միսիաների պետերը, ամերիկյան, անգլիական հյուպատոսները և ուրիշները¹։

Խորհրդակցության հրավիրման կապակցությամբ բոլշևիկյան Կովկասյան երկրային կոմիտեն հանդես է գալիս ղեկլարացիայով, ուր պաշտպանվում էր Սովետների համառուսաստանյան II համագումարի՝ իշխանությունն ամբողջ երկրում սովետների ձեռքը անցնելու որոշումը։ Դեկլարացիայում նաև ասվում էր, որ համագումարում ընտրված Ժողովրդական կոմիսարների սովետի իշխանությունը պետք է ճանաչվի ինչպես ամբողջ Ռուսաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասում։ Բոլշևիկները հայտարարում էին, որ իրենք չեն մասնակցի Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սովետական իշխանության դեմ ուղղված

¹ Տե՛ս «Документы и материалы...», էջ 4։

խորհրդակցությանը¹։ Բոլշևիկների ղեկարացիան հրապարակում է Մ. Յիսկայան, որից հետո բոլշևիկները հեռանում են խորհրդակցությունից։

Խորհրդակցությունից հետո, նոյեմբերի 15-ին կազմակերպվում է անդրկովկասյան կոմիսարիատ, որը բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցությունների հակահեղափոխական կռիվից էր և գործիք իմպերիալիստական պետությունների ձեռքին՝ Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու և ճնշելու երկրամասի աշխատավորության պայքարը սովետական իշխանության համար։ Կոմիսարիատի կազմի մեջ մտնում են մենշևիկների, էսենների, դաշնակցականների, մուսավաթականների ներկայացուցիչները։ ՕԶԱԿՈՄ-ը, որը ժամանակավոր կառավարության օրգանն էր Անդրկովկասում, դադարում է գոյություն ունենալուց։ Կոմիսարիատում ղեկավար պաշտոնները մենշևիկները և էսենները վերցնում են իրենց ձեռքը։ Նրա նախագահ, արտաքին հարաբերությունների և աշխատանքի կոմիսար է նշանակվում մենշևիկ Ե. Գեգեչկորին, ներքին գործերի կոմիսար՝ մենշևիկ Ա. Զխենկելին, ռազմական և ռազմա-ծովային կոմիսար՝ էսեն Դ. Դոնսկոյը, հողագործության կոմիսար՝ էսեն Ա. Ներուշևը, առևտրի և արդյունաբերության կոմիսար՝ մուսավաթական Մ. Զաֆարովը։ Դաշնակցականները ստանում են երկու տեղ՝ ֆինանսների կոմիսար է նշանակվում Խ. Կարճիկյանը, իսկ հանրային խնամատարության կոմիսար՝ Հ. Օհանջանյանը։

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը երկրամասի ժողովուրդներին ուղղված իր ղեկարացիայում հայտարարում է, որ կոմիսարիատը ժամանակավոր մարմին է և գոյություն է ունենալու մինչև Սահմանադիր ժողովի գումարումը։ Կոմիսարիատի կազմակերպմամբ հակասովետական բլոկը փաստորեն Անդրկովկասը անջատեց Սովետական Ռուսաստանից և երկրամասը վերածեց հակասովետական ռազմական պլացդարմի։

1917 թվականի դեկտեմբերի կեսին ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարին ուղարկած իր մի հեռագրում Սմիտը հաղորդում է, որ անդրկովկասյան կառավարության պրեմիեր-մինիստրն իրեն հայտարարել է, որ եթե իր կառավարությունն անհապաղ կերպով չստանա 60 միլիոն ռուբլի, ապա իշխանությունը կարող են զավթել բոլշևիկները²։ Նման ելքը համարելով «դժբախտություն», Սմիտը խնդրում է պետական ղեկարարամենից՝ լիազորել իրեն այդ գումարը անդրկովկասյան կոմիսարիատին տրամադրելու համար։

Անտանտի և ԱՄՆ-ի իմպերիալիստները անդրկովկասյան կոմիսարիատն օգտագործում են նաև Գերմանիայի դեմ Սովետական Ռուսաստանին պատերազմի մեջ ներգրավելու նպատակով։ Դեռևս նոյեմբերյան խորհրդակցությունից մի քանի օր առաջ ԱՄՆ-ի հյուպատոսը Թիֆլիսից հեռագրով պետական քարտուղարին հաղորդում է. «Շաբաթ օրը ներկա կգտնվեմ այն նիստին, որտեղ կկազմվի անդրկովկասյան կառավարությունը, որը կմիավորվի հարավարևելյան ֆեդերացիայի հետ... (նկատի է առնվում Հյուսիսային Կովկասի հակահեղափոխական ուժերը — խմբ.) և կհրաժարվի զինադադարից կամ սեպարատ հաշտությունից»³։

¹ Տե՛ս «Борьба за победу Советской власти в Грузии», էջ 143—144։

² Տե՛ս „Foreign Relations...“, 1918, Russia*, հատ. II, էջ 589—590։

³ Նույն տեղում, էջ 592։

Իմպերիալիստական պետությունների ամբողջ քաղաքականության նպատակն էր ամրապնդել հակահեղափոխական ուժերն Անդրկովկասում և զինված պայքար կազմակերպել Սովետական Ռուսաստանի դեմ: Անդրկովկասյան կոմիսարիատը՝ ԱՄՆ-ի հյուպատոս Սմիտի ակտիվ աջակցությամբ, նախապատրաստում է Կովկասյան ռազմաճակատից վերադարձող զինվորների զինաթափումը: 1917 թվականի դեկտեմբերի 13-ին ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչ Սմիտը պետական ղեկարտամենտին է ներկայացնում այդ կապակցությամբ մշակած իր պլանը և պնդում, որ եթե իր կառավարությունը համապատասխան գումար տրամադրի, ապա այդ պլանի կենսագործումը հնարավորություն կտա իրեն «ապահովել թուրքական ռազմաճակատից վերադարձող բոլշևիկյան բոլոր զորքերի զինաթափումը»¹:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, գործելով Թիֆլիսում գտնվող ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների ցուցումներով, համաձայնության է գալիս Հյուսիսային Կովկասում գտնվող հակահեղափոխական ուժերի ղեկավար՝ Խառամովի, գեներալներ Կորնիլովի, Կալեգինի, Կարաուլովի հետ: Անդրկովկասյան հակահեղափոխականները կովկասյան բանակի պահեստներից հիշյալ գեներալներին ուղարկում էին ռազմամթերք: Խոսելով այդ օգնության մասին Ստ. Եսևույանը գրում է. «Բաքվի սովետը կալանք դրեց 32 վազոն փամփուշտի վրա, որն այստեղից ուղարկում էին Կարաուլովին: Օրերս, դեկտեմբերի 7—8-ին, մենք մերկացրինք դարձյալ 7 վազոն փամփուշտի առաքումը նույն Կարաուլովին և ստիպեցինք երկրային բանակային կենտրոնին հեռագրել Բաքու, որ այդ վազոնները չթողնեն ուղարկել»²:

Սովետական իշխանության դեմ պայքարի կազմակերպման գործում Անդրկովկասում ակտիվ մասնակցում են նաև անգլիական գաղութարարները: 1917 թվականի դեկտեմբերի սկզբներին անգլիական կառավարությունը հանձնարարում է իր գործակալներին անհրաժեշտ ֆինանսական օգնություն ցույց տալ հակահեղափոխական առանձին խմբերին, այդ թվում մենշևիկներին ու դաշնակցականներին: Լոնդոնում ԱՄՆ-ի դեսպան Փեյջը դեկտեմբերի 21-ին ծածկագրով հաղորդում է իր կառավարությանը, որ անգլիական գործակալներն իրենց կառավարությունից հրահանգ են ստացել նման օգնություն կազմակերպելու մասին, եթե այդ օգնությունը կարող է իրեն արդարացնել³: Ինչպես խոստովանել է Ա. Խատիսյանը, անգլիական գնդապետ Բարթի միջոցով Թիֆլիսի հայկական ազգային խորհուրդը այդ նպատակով ստացել է 4 միլիոն ռուբլի:

Վախենալով անգլիական իմպերիալիստների դիրքերի ուժեղացումից Անդրկովկասում, ԱՄՆ-ի իմպերիալիստները լարված հետևում էին անգլիական գործակալների յուրաքանչյուր քայլին: Հանդես գալով Անգլիայի հետ միասնական ճակատով նորաստեղծ Սովետական Ռուսաստանի դեմ, ԱՄՆ-ը միաժամանակ մտահոգվում է Անդրկովկասում, ինչպես նաև Մերձավոր ու Միջին արևելքում իր դիրքերն ուժեղացնելու համար:

ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Լանսինգը, իմանալով անգլիական գործակալներին տրված հրահանգների մասին, հանձնարարում է ամերիկյան գործա-

¹ «Foreign Relations...», 1918, Russia*, հատ. II, էջ 589:

² Ստ. Եսևույան, Երկիր, հատ. 3, Երևան, 1958, էջ 30:

³ Տե՛ս «Foreign Relations...», 1918, Russia*, հատ. II, էջ 589:

կարճերին ձերբախուսել բոլշևիկների դեմ ուղղված բոլոր շարժումները, եթե նույնիսկ նրանց հաջողությունը մեծ կասկածի տակ է։ Սմիտի խորհրդով Լանսինգը 1917 թվականի դեկտեմբերին առաջարկում է իր կառավարությանը՝ ազգային զորամասերի ստեղծման համար դաշնակցականներին բաց թողնել մեկ միլիոն դոլլար¹։

Դեռևս 1917 թվականի դեկտեմբերին, հեղափոխության հաղթանակից հետո, անգլիական իմպերիալիստները պլանավորում են Պարսկաստանից զինված ինտերվենցիա կազմակերպել Անդրկովկաս։ Սակայն բավարար ռազմական ուժ չունենալու պատճառով այն հետաձգվում է։ Անդրկովկաս ներխուժելու համար հող նախապատրաստելու նպատակով, անգլիական իմպերիալիստներն իրենց գործակալների միջոցով գժտություններ էին հրահրում Անդրկովկասի ժողովուրդների միջև։ Նրանք պետք է շարունակեն սպանել միմյանց, — դրոմ է անգլիական գեներալ Դենտերվիլը իր հիշողություններում, — մինչև որ ուժասպառ լինեն, իսկ այն ժամանակ միգուցե մենք կարողանանք կարգ սահմանել այնտեղ»²։

Այսպիսով, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունից հետո Անդրկովկասում, այդ թվում նաև Հայաստանում, ստեղծվեցին ծանր պայմաններ։ Անտանտի ու ԱՄՆ-ի իմպերիալիստները պաշտպանելով Անդրկովկասի հակահեղափոխական ուժերին, ձգտում էին ճնշել բանվորների ու գյուղացիների սովետական իշխանության համար մղվող պայքարը և երկրամասը վերածել հակահեղափոխական պլացդարմի։

Ի տարբերություն գերմանա-թուրքական զավթիչների բացահայտ զինված ներխուժման, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1917 թվականի վերջին կատարվեց անդրկովկասյան հակահեղափոխական ուժերին ֆինանսական ու տնտեսական օգնություն կազմակերպելու, երկրում քաղաքացիական պատերազմ հրահրելու և այլ միջոցներով։

Քանի դեռ շարունակվում էր համաշխարհային պատերազմը, ԱՄՆ-ի և Անտանտի իմպերիալիստները հնարավորություն չունեին զինված ինտերվենցիա կազմակերպել Սովետական Ռուսաստանի դեմ։ Արևմտյան ռազմաճակատից Սովետական Ռուսաստանի դեմ զորքեր տեղափոխելը կարող էր վտանգավոր դրություն ստեղծել դաշնակիցների համար գերմանական ռազմաճակատում։ Ահա թե ինչու նրանք ստիպված էին այդ ժամանակաշրջանում սահմանափակվել վերը նշված միջոցառումներով։ Անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների միջամտությունը Անդրկովկասի ներքին գործերին վնաս էր հասցնում հեղափոխության շահերին, նպաստում տեղական հակահեղափոխական ուժերին՝ զավթելու իշխանությունը։

Թիֆլիսում գտնվող արևմտյան պետությունների ներկայացուցիչների՝ առաջին հերթին ԱՄՆ-ի հյուպատոս Սմիտի համաձայնությամբ և անդրկովկաս-

¹ Տե՛ս «Foreign Relations...», 1918, Russia*, հատ. II. էջ 592—593։

² Денстервилль, Британский империализм в Баку и Персии (1917—1918), Թիֆլիս, 1925, էջ 65։

յան հակասովետական բլոկի ղեկավարների՝ Ն. Ժորդանիայի, Ն. Ռամիշվիլու և ուրիշների ցուցումով 1918 թվականի հունվարի 7-ին Թիֆլիս — Բաքու երկաթգծի Դալար ու Շամխոր կայարանների միջև տեղի է ունենում հրեշավոր ոճրագործություն. Կովկասյան ռազմաճակատից երկաթուղով տուն վերադարձող հոգնաբեկ զինվորների վրա դավաճանորեն հարձակվում են անդրկովկասյան կոմիսարիատի զրահազնացքը և Ելիզավետպոլի մուսուլմանական ազգային խորհրդի կողմից կազմակերպված բանդաները: Նրանց նպատակն էր զինաթափել ռուսական զորքերը և այդ զենքով զինել կազմավորվող ազգային դորամասերը: Հանկարծակի հարձակման ենթարկված զինվորները, կատաղի կռիվներից հետո, որոնք տևում են մինչև հունվարի 20-ը, ճանապարհ են բացում դեպի Բաքու, տալով մոտ երկու հազար սպանվածներ ու վիրավորներ:

Այս ոճրագործությունը բուռն զայրույթ առաջացրեց Անդրկովկասի աշխատավորության և կովկասյան բանակի զինվորների մեջ: Որպես Կովկասի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանը Սովետական Ռուսաստանի կառավարության անունից վճռական բողոք է հայտնում այդ շարագործության դեմ և դիմելով զինվորներին՝ կոչ անում չհանձնել իրենց զենքերը, որով նրանք պետք է պաշտպանեն Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը:

3. ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ: ՌՍՖՍՀ-ի ԺՈՂԱՎՈՐՄԱՐԿՆԵՐԻ ԴԵՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄԻ ՄԱՍԻՆ

Երկրամասում ստեղծված ներքին ու արտաքին բարդ իրադրության պայմաններում Անդրկովկասի բանվորները և գյուղացիները բուլշևիկյան կազմակերպությունների գլխավորությամբ ուժեղացնում են պայքարը Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և օտարերկրյա իմպերիալիստների հակահեղափոխական քաղաքականության դեմ: Հեղափոխական շարժումների վերելքը ստիպում է երկրամասի հակահեղափոխական ուժերին դիմել պայքարի ավելի ակտիվ միջոցների:

Աշխատավորներին մոլորեցնելու համար կոմիսարիատը խոստանում է բարելավել բանվորների դրությունը, լուծել ագրարային հարցը, դեմոկրատացնել կառավարման ապարատը և այլն:

Սակայն իրականում կոմիսարիատի վարած սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը ծառայում էր երկրամասի շահագործող դասակարգերի շահերին: Կոմիսարիատը 1917 թվականի դեկտեմբերին հրապարակեց «Կանոնադրություն» հոդի մասին, որտեղ պաշտպանվում էին կալվածատերերի շահերը: Համաձայն «Կանոնադրության» հոդը գյուղացիներին չէր տրվում, այլ անցնում էր հողային կոմիտեների ձեռքը: «Կանոնադրությունում» ոչինչ չէր ասված, թե ում կողմից են ընտրվելու հողային կոմիտեները, ինչ նորմայով պետք է բաժանվի հողը և այլն: Այդ հարցերը պետք է որոշվեին հետագայում, բայց թե երբ՝ հայտնի չէր:

Բանվորների դրությունը օր-օրի վրա վատթարանալու հետևանքով Անդրկովկասում բարձրանում էր գործադուլային ալիքը:

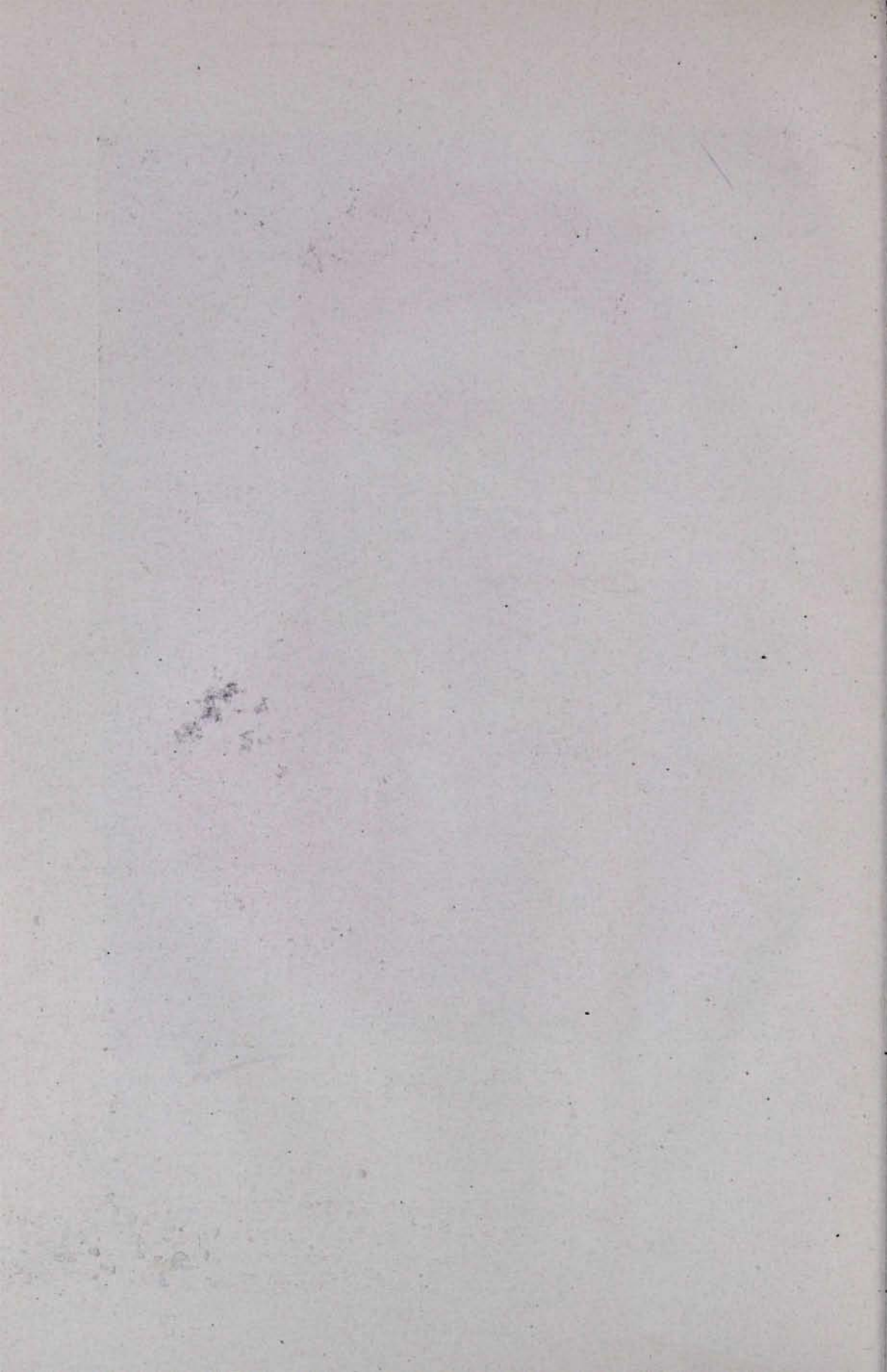

Ստ. Շահումյան

Ղեկավարելով սովետական իշխանության հաստատման համար Անդրկովկասի աշխատավորության պայքարը, բոլշևիկները մերկացնում էին հակասովետական կուսակցությունների քաղաքականությունը: Նրանք բացատրում էին մասսաներին, որ անդրկովկասյան հակահեղափոխականները չեն ուզում ճանաչել Սովետական Ռուսաստանի կառավարության կողմից ընդունված օրենքները, որոնք պաշտպանում էին աշխատավորների «իրավունքները և շահերը կապիտալիստների ու կալվածատերերի ոտնձգություններից»¹:

Սովետական իշխանության համար մղվող պայքարում կարևոր նշանակություն ունեւ նաև կովկասյան բանակի դիրքը: Բոլշևիկացող զինվորական մասսաների պայքարին կազմակերպված բնույթ տալու նպատակով ՌՍԴԲ(բ)Կ կովկասյան երկրային կոմիտեն ձեռնամուխ է լինում կովկասյան բանակի II համագումարի հրավիրմանը: Համաձայնողական կուսակցությունները հուլյս չունենալով մեծամասնություն կազմելու համագումարում, ամեն կերպ խոչընդոտում են նրա հրավիրումը: Սակայն կովկասյան բանակի զինվորների ճնշման տակ այդ կուսակցությունները ստիպված են լինում տեղի տալ:

Մինչև համագումարը բոլշևիկների երկրային և Թիֆլիսի կոմիտեների նախաձեռնությամբ Թիֆլիսում կազմակերպվում է զորամասերի պատգամավորների ժողով, որը գործելու էր որպես մշտական օրգան մինչև Թիֆլիսի բանվորների ու զինվորների սովետի գործադիր կոմիտեի վերընտրությունները: Այդ ժողովը մեծ համակրանք է վայելում Թիֆլիսի կայազորի զինվորների մեջ և իր հսկողությունն է սահմանում Թիֆլիսի արսենալի և հրետանային պահեստի վրա:

ՌՍԴ(բ)Կ կովկասյան երկրային կոմիտեն նոյեմբերի 24-ին զինվելով կովկասյան բանակի զինվորներին՝ կոչ է անում պայքարել ժողովրդական կոմիսարների սովետի իշխանության ճանաչման համար², իսկ նոյեմբերի 30-ին զինում է զինվորներին, որպես պատգամավորներ համագումար ուղարկել բոլշևիկներին:

Համագումարը տեղի ունեցավ դեկտեմբերին Թիֆլիսում, որի բոլշևիկյան ֆրակցիան բաղկացած էր 160 պատգամավորներից: Նրանց պաշտպանում էին բոլշևիկորեն տրամադրված անկուսակցական զինվորները և ձախ էսենները: Այսպիսով, բոլշևիկները մեծամասնություն էին կազմում: Համագումարի աշխատանքները ղեկավարում էին Ստ. Շահումյանը, Մ. Ցխակյան, Գ. Կորգանովը և ուրիշներ:

Բոլշևիկների պայքարը համագումարում հաղթանակով է պսակվում: Ձայների մեծամասնությամբ համագումարը որոշեց ճանաչել ժողովրդական կոմիսարների սովետի իշխանությունը և նրա հրապարակած բոլոր դեկրետները: Նորընտիր զինվորական դեպուտատների երկրային սովետում բոլշևիկները և նրանց կողմնակիցները մեծամասնություն կազմեցին: Երկրային սովետի նախագահ է ընտրվում բոլշևիկ Գ. Կորգանովը: Սակայն համագումարից անմիջապես հետո սովետի փոքրամասնությունը՝ մենշևիկները, էսենները, դաշնակ-

¹ «Кавказский рабочий», 16 նոյեմբերի 1917 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, 24 նոյեմբերի 1917 թ.:

ցականները և այլն, հայտարարում են, որ նրանք չեն ճանաչելու բոլշևիկների կողմից ղեկավարվող սովետը և օգտվելով անդրկովկասյան կոմիսարիատի օժանդակությունից, զավթում են սովետի ղեկավարությունը: Դրանից հետո սովետի բոլշևիկ անդամները Գ. Կորգանովի գլխավորությամբ իրենց հուլակում են զինվորների երկրային սովետ և տեղափոխվում Բաքու, ուր մասնակցում են Անդրկովկասում սովետական իշխանության հաստատման համար մղվող պայքարին: Մյուս փոքրաթիվ մասը վերադառնալով Սարիղամիշ, 1918 թվականի հունվարի սկզբներին կազմակերպում է ռազմա-հեղափոխական կոմիտե: Սարիղամիշում գտնվող բանակը ճանաչում է ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի իշխանությունը և քաղաքում հայտարարվում է սովետական իշխանություն:

1917 թվականի դեկտեմբերի 19-ին Թիֆլիսում բացվում է բանվորական դեպուտատների սովետների երկրային երկրորդ համագումարը, որ հրավիրվում է Բաքվի սովետի առաջարկով:

Սովետների երկրային կենտրոնը, չնայած Բաքվի սովետի բողոքին, սահմանեց համագումար պատգամավորներ ուղարկելու հետևյալ կարգը՝ 500 մարդուց մեկ պատգամավոր, լավ իմանալով, որ որոշ դժվարությունների պատճառով ոչ Բաքվի սովետը և ոչ էլ Հյուսիսային Կովկասի սովետները չեն կարող նման նորմայով նախատեսված քանակությամբ պատգամավորներ ուղարկել: Ըստ սահմանված կարգի Բաքվի սովետը պետք է ուղարկեր 160 պատգամավոր, Գրոգնին՝ 60, Եկատերինոգարը (Կրասնոդար)՝ 40 և այլն, այնինչ Բաքվի սովետն ուղարկում է 37, Գրոգնին՝ 2, Եկատերինոգարը՝ 10 և այլն: Թիֆլիսի և Քութաիսի նահանգների սովետներից պատգամավորները ներկայացել էին նախատեսված նորմայով՝ 121 մարդ:

Համագումարում բոլշևիկներն արգարացիորեն առաջարկեցին բոլոր պատգամավորների համար սահմանել ներկայացուցչության հավասար նորմա՝ Թիֆլիսի և Քութաիսի նահանգների պատգամավորների ընտրողների թիվը 500-ից դարձնել 2000: Այդ դեպքում Թիֆլիսի և Քութաիսի սովետների պատգամավորների թիվը կկրճատվեր չորս անգամ և համապատասխան կերպով կազմված նոր Բաքվի և Հյուսիսային Կովկասի սովետների պատգամավորների թիվը: Մենշևիկները և էսեռները մերժում են բոլշևիկների առաջարկը: Բոլշևիկները ստիպված թողնում են համագումարը:

1918 թվականի սկզբներին երկրամասում ուժեղանում են ագրարային շարժումները: Գնալով երկրամասի աշխատավոր գյուղացիությունը համոզվում է, որ անդրկովկասյան կոմիսարիատի խոստումները դատարակ խոսքեր են: Գյուղացիական մի շարք ելույթներ են տեղի ունենում Երզրավետպոլի նահանգում: Գյուղացիները խլում են կալվածատերերի հողերը, անասունները, այրում տները: 1918 թվականի գարնանը գյուղացիական հուզումներ են տեղի ունենում Լոռում և Հայաստանի այլ վայրերում: Վրաստանում այդ շարժումը սուր բնույթ է ստանում հատկապես Թիֆլիսի նահանգի Գորիի գավառում:

Անդրկովկասում ստեղծված բարդ իրադրությունը մտահոգում է Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանն ու կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին: Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը

1917 թվականի դեկտեմբերի 16-ի նիստում քննարկում է Կովկասում ստեղծված դրությունը և որոշում՝ կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, Բաքվի սովետի նախագահ Սա. Շահումյանին նշանակել Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար, մինչև Կովկասում սովետական իշխանության հաստատումը: 1918 թվականի հունվարի 22-ին Սա. Շահումյանը գալիս է Թիֆլիս և անցնում իր պարտականությունների կատարմանը: Հունվարի 31-ին լույս է տեսնում «Кавказский вестник Совета Народных Комиссаров» թերթի առաջին համարը: Իր դիմումում, ուղղված Կովկասի բոլոր սովետներին, բոլոր բանվորներին, զինվորներին և գյուղացիներին Սա. Շահումյանը գրում է. «Սովետական իշխանությունը Կովկասում պետք է ստեղծել անհապաղ: Ռուսաստանում ոչ մի տեղ հեղափոխության գործն այնպիսի վտանգի մեջ չի գտնվում ներկայումս, ինչպես մեզ մոտ՝ Կովկասում: Հյուսիսային Կովկասում ծայր առած հակահեղափոխությունից անմիջապես հետո բացահայտորեն գլուխ է բարձրացրել հակահեղափոխությունը Անդրկովկասում...»

Կովկասը կանգնած է անդունդի եզրին: Փրկեցեք նրան: Ստեղծեք այստեղ ինտերնացիոնալ բանվորա-գյուղացիական կառավարություն, որը Ռուսաստանի սովետական կենտրոնների ու ժողովրդական կոմիսարների սովետի հետ սերտ միասնություն ստեղծելով՝ վերջ կդնի Կովկասի հակահեղափոխությանը և երկրի բանվոր ու գյուղացի բնակչությանը կառաջնորդի դեպի լուսավոր ապագան, դեպի սոցիալիզմի թագավորությունը»¹:

1918 թվականի հունվարի 25-ին անդրկովկասյան երկաթուղիների գլխավոր արհեստանոցների բանվորների ժողովում «Հակահեղափոխության և հեղափոխության մասին Անդրկովկասում» զեկուցումով հանդես է գալիս Սա. Շահումյանը: Ժողովի կողմից ընդունված բանաձևում վճռականորեն դատապարտվում է անդրկովկասյան կոմիսարիատի հակահեղափոխական քաղաքականությունը և պահանջվում սովետական իշխանության հաստատումը Անդրկովկասում:

Հակահեղափոխական ուժերը անցնում են հարձակման: Անդրկովկասյան կոմիսարիատը որոշում է ձեռքակալել Սա. Շահումյանին:

1918 թվականի փետրվարի 21-ին անդրկովկասյան կոմիսարիատը փակում է Թիֆլիսում լույս տեսնող բոլշևիկյան «Кавказский рабочий», «Բրձուլա» և «Բանվորի կոլի» թերթերն ու բռնադատում բոլշևիկյան երկրային կոմիտեի մի քանի անդամների: Այդ կապակցությամբ երկրային կոմիտեն դիմում է Անդրկովկասի աշխատավորներին և զինվորներին՝ բացատրելով նրանց հակասովետական բռնկի կողմից բոլշևիկներին դաժանորեն հալածելու նպատակը և կոչ անում բողոքի ձայն բարձրացնել անդրկովկասյան կոմիսարիատի այդ շարագործությունների դեմ:

Նույն թվականի փետրվարի 23-ին Թիֆլիսում բացվեց անդրկովկասյան սեյմը, որի մեջ մտան Սահմանադիր ժողովի՝ Անդրկովկասից ընտրված պատգամավորները: Սեյմը կազմված էր մենշևիկներից, մուսավաթականներից, դաշնակցականներից, էսեռներից և այլ հակահեղափոխական կուսակցությունների

¹ Սա. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 66—70:

ներկայացուցիչներից: Սեյմի նախագահ է ընտրվում մենշևիկ Չխեիձեն: Սեյմի բացման կապակցությամբ բոլշևիկների երկրային կոմիտեն դիմում է Անդրկովկասի աշխատավորներին՝ բացատրելով նրանց հակասովետական բռնկի կողմից նոր հակահեղափոխական օրգանի՝ ստեղծման պատճառները: Ծնշել Անդրկովկասի աշխատավորների պայքարը սովետական իշխանության հաստատման համար՝ ահա թե որն էր սեյմի նպատակը: «Սեյմն իրենից ներկայացնում է նոր կեղծիք, — ասվում էր կոչում, — ժողովրդի նոր խաբեություն, հեղափոխությունը Անդրկովկասում խեղդելու նոր միջոց՝ ի հաճույս մուսուլմանական բեկերի և խաների, ի հաճույս վրացական իշխանների և հայկական բուրժուազիայի»¹: Երկրային կոմիտեն կոչ է անում բանվորներին, գյուղացիներին և զինվորներին Անդրկովկասում հաստատել սովետների իշխանություն:

Սեյմի բացման օրը անդրկովկասյան հակահեղափոխական ուժերը նշեցին նոր ոճրագործությամբ: Այդ օրը բոլշևիկների երկրային և Թիֆլիսի կոմիտեները բողոքի միտինգ էին հրավիրել Թիֆլիսի Ալեքսանդրյան այգում՝ ուղղված անդրկովկասյան կոմիսարիատի հակաժողովրդական քաղաքականության դեմ: Միտինգին մասնակցում էին բազմաթիվ բանվորներ և զինվորներ: Մենշևիկյան կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի և անդրկովկասյան կոմիսարիատի հրահանգներով մենշևիկյան ջոկատը մտնում է այգի և կրակ բացում միտինգի մասնակիցների վրա, որի հետևանքով լինում են սպանվածներ և վիրավորներ: Ի պատասխան միտինգի զնդակոծության, բոլշևիկների կոչով Թիֆլիսում հայտարարվում է ընդհանուր քաղաքական գործադուլ:

Նման պայմաններում Ստ. Շահումյանը չէր կարող շարունակել իր գործունեությունը Թիֆլիսում և ստիպված վերադառնում է Բաքու: Այստեղ նա Ա. Զափարիձեի, Մ. Ազիզբեկովի, Ի. Ֆիոլետովի, Ն. Նարիմանովի և ուրիշների հետ միասին գլխավորում է պայքարը սովետական իշխանության հաղթանակը ամբողջ Անդրկովկասում ապահովելու համար:

Երկրամասում սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի համար մղվող պայքարի առաջամարտիկը Բաքվի հերոսական պրոլետարիատն էր, որը բոլշևիկների ղեկավարությամբ 1918 թվականի մարտի վերջերին ջախջախեց մուսավաթական հակահեղափոխական ուժերը և ամրապնդեց սովետական իշխանությունը Բաքվում: Շուտով սովետական իշխանություն է հաստատվում Բաքվի նահանգում ու Դաղստանում:

Բաքվի բանվորների, զինվորների և նավաստիների դեպուտատների սովետը 1918 թվականի ապրիլի 25-ի նիստում ընտրում է Բաքվի նահանգի ժողովրդական կոմիսարների սովետ: Ժողկոմսովետի նախագահ և արտաքին գործերի կոմիսար է ընտրվում Ստ. Շահումյանը, ներքին գործերի կոմիսար՝ Ա. Զափարիձեն, ժողովրդական տնտեսության՝ Ի. Ֆիոլետովը, ռազմա-ծովային՝ Գ. Կորգանովը, քաղաքային տնտեսության՝ Ն. Նարիմանովը, արդարադատության՝ Ա. Կարինյանը, լուսավորության՝ Ն. Կոլեսնիկովան, հաղորդակցության՝ ճանապարհների, փոստի և հեռագրի՝ Ի. Սուխարցևը: Որոշ ժամանակ անց հեղափոխության կոմիսար է նշանակվում Մ. Վեդիրովը, իսկ աշխատանքի կոմիսար՝ Յա. Զևինը:

¹ «Борьба за победу Советской власти в Грузии», էջ 214:

Բաբվի ժողկոմսովետը ձեռնամուխ է լինում պետական ապարատի, կարմիր բանակի, նահանգում գյուղացիական դեպուտատների սովետների ստեղծման գործին և սոցիալիստական վերափոխումների աշխատանքին: Օգտագործելով Սովետական Ռուսաստանի փորձը, հաղթահարելով դասակարգային թշնամու դիմադրությունը, ժողկոմսովետը հունիսի 2-ի դեկրետով ազգայնացրեց նավթարդյունաբերությունը: Ժողկոմսովետը ազգայնացրեց նաև ձկնարդյունաբերությունը, կասպյան առևտրական նավատորմը, բանկերը:

Սովետական իշխանության շուրջը աշխատավոր գյուղացիության համախմբման գործում խոշոր դեր է կատարում ժողկոմսովետի նույն թվականի հունիսին հրապարակած հողի ազգայնացման մասին դեկրետը, որի համաձայն հողը խլվում էր կալվածատերերից և տրվում գյուղացիությանը:

Ամրապնդվելով Բաբվում, սովետական իշխանությունը բարձր պահեց սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի համար մղվող պայքարի դրոշը ամբողջ Անդրկովկասում: «...Բաբվի սովետը կոչված է,— ասվում էր ժողովրդական կոմիսարների դեկլարացիայում,— պայքարելու և արդեն փաստորեն պայքարում ու կռվում է ամբողջ Անդրկովկասում ու Դաղստանի մարզում սովետական իշխանություն հաստատելու համար»¹:

Անդրկովկասում սոցիալիստական հեղափոխության հետագա ծավալման համար բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեւ ազգային հարցի լուծումը: Հայտնի է, որ ժամանակավոր կառավարությունը չուժեց և չէր էլ կարող լուծել ազգային հարցը: Ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունն արտահայտում էր միայն բուրժուազիայի շահերը և չէր վերացնում ազգային անհավասարությունը, սոցիալական ու ազգային ճնշումը:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը բախտորոշ նշանակություն ունեցավ նախկինում ճնշված բոլոր ազգերի համար: Նա ցարիզմի և ժամանակավոր կառավարության ազգային գաղութային ճնշմանը հակադրեց բոլոր ազգերի ազատ ինքնորոշման, սոցիալական և ազգային զարգացման սկզբունքը: 1917 թվականի մայիսին Վ. Ի. Լենինն իր «Պրոլետարիատի խնդիրները մեր հեղափոխությունում» աշխատության մեջ կրկին անդրադառնալով ազգային հարցին, նշել է. «Ազգային հարցում պրոլետարական կուսակցությունը պետք է պաշտպանի նախ և առաջ այն բոլոր ազգերի և ժողովուրդների՝ Ռուսաստանից անջատվելու լիակատար ազատության հռչակումն ու անմիջական իրականացումը, որոնք ճնշված են ցարիզմի կողմից, բռնի կերպով միացվել են կամ բռնի կերպով պահվում են պետության սահմաններում, այսինքն՝ ենթարկված են անեքսիաների»²:

Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցությունները ազգերի ազատ անջատման իրավունքի հարցը նենգափոխելով պարտադիր անջատման սկզբունքով, փորձում էին արդարացնել աշխատավորության շահերին հակադիր իրենց այսպես կոչված անկախ բուրժուական ազգային հանրապետությունների ստեղծումը:

1 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 242.

2 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 24, էջ 69.

Բոլշևիկները ղեկավարվելով աղգային հարցի լենինյան դրույթներով, բացատրում էին մասսաներին, որ անջատման հարցը պետք է լուծել պատմական կոնկրետ պահանջների համեմատ, ելնելով ամենից առաջ տվյալ աղգի աշխատավորության շահերից: Այդ պատճառով էլ բոլշևիկները գտնում էին, որ Ռուսաստանի ճնշված ժողովուրդների իսկական ազատությունն անհնար է առանց «սեփական» աղգային բուրժուազիայի տապալման, առանց սովետական իշխանության հաստատման և ազատագրված ժողովուրդների կողմից կամավոր հիմունքներով ամուր պետական միություն ստեղծելուն: «Եթե, — գրել է Վ. Ի. Լենինը, — մենք անջատման ապատություն ենք պահանջում... բոլոր ճնշված ու ոչ-լիիրավ աղգերի համար, ապա բնավ ոչ այն պատճառով, որ մենք կադմեալից ենք նրանց անջատմանը, այլ միայն այն պատճառով, որ մենք կողմնակից ենք ո՛չ թե բռնի, այլ ազատ, կամավոր մերձեցմանն ու միաձուլմանը: Միայն այդ պատճառով»¹:

Վ. Ալեքսեև

Ղեկավարվելով Հոկտեմբերյան հեղափոխության կողմից աղգային հարցի վերաբերյալ հռչակված սկզբունքներով, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը 1917 թվականի դեկտեմբերի

29-ին ընդունեց դեկրետ «Թուրքահայաստանի» ազատ ինքնորոշման մասին: Սովետների համառուսաստանյան երրորդ համագումարը հաստատեց այն:

Դեկրետը ազդարարում էր. «Ժողովրդական կոմիսարների սովետը հայտարարում է հայ ժողովրդին, որ Ռուսաստանի բանվորական և գյուղացիական կառավարությունը պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն:

Ժողովրդական կոմիսարների սովետը գտնում է, որ այդ իրավունքի կենսագործումը հնարավոր է միայն մի շարք նախնական երաշխիքների պայմաններում, որոնք բացարձակապես անհրաժեշտ են հայ ժողովրդի ազատ հանրաքվեի համար:

Ժողովրդական կոմիսարների սովետը այդպիսի երաշխիքներ է համարում՝
1. Զորքերի դուրս բերումը «Թուրքահայաստանից» և հայկական ժողովրդ-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 23, էջ 73:

դական միլիցիայի անհապաղ կազմակերպումը՝ «Թուրքահայաստանի» բնակիչների անձնական և գույքային անվտանգությունն ապահովելու նպատակով:

2. Տարբեր երկրներում ցրված գաղթական-հայերի, ինչպես նաև վտարանդի հայերի անարգել վերադարձը «Թուրքահայաստանի» սահմանները:

3. Պատերազմի ժամանակ թուրքական իշխանությունների կողմից բռնի կերպով Թուրքիայի խորքերն արտաքսված հայերի անարգել վերադարձը «Թուրքահայաստանի» սահմանները, որի վրա ժողովրդական կոմիսարների սովետը պետք է պնդի թուրքական իշխանությունների հետ ունենալիք հաշտության բանակցությունների ժամանակ:

4. «Թուրքահայաստանի» ժամանակավոր ժողովրդական կառավարչության կազմակերպումը՝ դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված հայ ժողովրդի դեպուտատների սովետի ձևով:

Կովկասի գործերի արտակարգ ժամանակավոր կոմիսար՝ Ստեփան Շահումյանին հանձնարարվում է ամեն տեսակ օգնություն ցույց տալ «Թուրքահայաստանի» բնակչությանը 2-րդ և 3-րդ կետերի իրականացման գործում, ինչպես նաև ձեռնամուխ լինել խառը հանձնաժողով ստեղծելու «Թուրքահայաստանի» սահմաններից զորքերը հանելու ժամկետն ու եղանակները սահմանելու համար (կետ 1-ին):

Մանդրաթյուն — «Թուրքահայաստանի» աշխարհագրական սահմանները որոշվում են հայ ժողովրդի՝ դեմոկրատորեն ընտրված ներկայացուցիչների կողմից, խառը և վիճելի (մուսուլմանական և այլն) օկրուգների դեմոկրատականորեն ընտրված ներկայացուցիչների համաձայնությամբ՝ Կովկասի գործերի արտակարգ ժամանակավոր կոմիսարի հետ միասին¹:

Հայ ժողովուրդը մեծ գոհունակությամբ ընդունեց արևմտահայության ազատագրման ուղին կանխագծող այդ դեկրետը: Բայց դեկրետի հրապարակումից քիչ հետո տեղի ունեցած դեպքերը՝ գերմանական բլոկի ավազակային հարձակումը Սովետական Ռուսաստանի վրա, որի հետևանքով վերջինս ստիպված եղավ կնքել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, ինչպես և Անդրկովկասի ներքին և արտաքին վիճակը թույլ չտվեցին կենսագործելու այն:

«Թուրքահայաստանի» ինքնորոշման վերաբերյալ դեկրետի հրապարա-

Վ. Տերյան

1 Հեղինակների սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Սրեան, 1960, էջ 156—157:

կումից հետո, մի խումբ բուլճերիկներ 1918 թվականին ստեղծեցին «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը», որի հիմնական նպատակը Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման մասին ղեկրետի կենսագործման ուղղությամբ գաղթականության մեջ տարվելիք աշխատանքն էր:

1918 թվականի գարնանը այդ կազմակերպությունը Թիֆլիսում հրապարակում է «Կարմիր օրեր» ապա «Կարմիր դրոշակ» թերթերը, որոնք դրական աշխատանք կատարեցին սովետական իշխանության համար մղվող պայքարում:

«Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը» հանդիսացավ կոմունիստական ինտերնացիոնալի հիմնադիր կուսակցություններից մեկը:

1919—1920 թվականների ընթացքում ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը բազմիցս անդրադառնում է այդ կազմակերպության հարցին: Կովկասի երկրային կոմիտեին 1919 թվականի սեպտեմբերի 3-ին գրած նամակում ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Ծ. Ստասովան նշում էր, որ Կենտկոմը ճանաչել է այդ կազմակերպությունը և օգնում է նրան՝ դաշնակցության դեմ աշխատավոր հայ մասսաների մեջ պրոպագանդա մղելու համար:

1919 թվականի դեկտեմբերի 20-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն նպատակահարմար գտավ այդ կազմակերպության գոյությունը Հայաստանի հանրապետության տերիտորիայում:

Կովկասյան երկրային կոմիտեն դեմ էր ինչպես ՀԿԿ-ի և «Հումմեթի» գոյությանը, այնպես էլ առանձին Վրաստանի կոմկուսակցության ստեղծմանը: ՀԿԿ-ն աշակցություն չստացավ նաև Հայաստանի տերիտորիայի վրա գործող բուլճերիկյան կազմակերպություններից, որոնք երկրային կոմիտեի զխավորությամբ մեծ աշխատանք էին ծավալել տեղի բուլճերիկյան կազմակերպությունների միավորման համար: 1920 թվականի ամռանը, երբ ստեղծվեց Հայաստանի կոմունիստական (բուլճերիկների) կուսակցությունը, ՀԿԿ-ի մեջ գրտնրվող անդամները մեխանիկորեն մտան նորաստեղծ ՀԿ(բ) կուսակցության մեջ և ՀԿԿ-ն դադարեց գոյություն ունենալուց:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մոտ 300 հազար արևմտահայեր ազատվելով երիտասարդ թուրքերի կառավարության կողմից կազմակերպված կոտորածներից, ստիպված փախչում են Անդրկովկաս: Այդ գաղթականների մի մասը պատերազմի տարիներին Անդրկովկասում ծագած պարենավորման դժվարությունների պատճառով անցնում է Հյուսիսային Կովկաս, Աստրախանի նահանգը և Հարավային Ռուսաստանի մյուս շրջանները:

Ռուսաստանում ապրող առանձին ազգությունների աշխատավորական մասսաների մեջ աշխատանք տանելու, սովետական իշխանության շուրջը համախմբելու համար Սովետական Ռուսաստանի ազգությունների ժողովրդական կոմիսարիատում կազմակերպվում են լեհական, լիտվական, բելոռուսական, հայկական և ուրիշ կոմիսարիատներ ու բաժիններ: Հայկական կոմիսարիատը իր գործունեությունն սկսում է 1918 թվականի հունվարին: Կոմիսարիատը զբաղվում էր սովետական ականավոր պետական գործիչ Վ. Ավանեսովը, իսկ տեղակալն էր հայ մեծանուն բանաստեղծ Վ. Տերյանը:

Փետրվարյան բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանի այն վայրերում, ուր ապրում էին արևմտահայ գաղթականներ և ընդհանրապես հայեր, դաշնակցականները կազմակերպում էին այսպես կոչ-

ված ազգային խորհուրդներ, Հայաստանի պաշտպանության խորհուրդներ և նման օրգաններ, որոնք փաստորեն Թիֆլիսի հայկական ազգային խորհրդի ֆիլիալներն էին հանդիսանում: Նրանք Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո խանգարում էին Ռուսաստանում ապրող հայ աշխատավորներին համախմբելու սովետական իշխանության շուրջը: Հայկական գործերի կոմիսարիատի պահանջով 1918 թվականի հուլիսին Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունն արգելում է այդ կազմակերպությունների գործունեությունը Ռուսաստանի տերիտորիայում:

Հայկական գործերի կոմիսարիատը մեծ աշխատանք ծավալեց հայ աշխատավորներին սովետական իշխանության շուրջը համախմբելու համար: 1918 թվականի հունիսից Մոսկվայում հայերեն լեզվով սկսում է լույս տեսնել կոմիսարիատի օրգան «Կոմունիստ» շաբաթաթերթը: Թերթում տպագրվում են լեհիկի հոգևածները, ճառերը, զեկուցումները, սովետական պետության փաստաթղթերը, լուսաբանվում են Անդրկովկասում և Հայաստանում տեղի ունեցող դեպքերը: Կոմիսարիատը ծավալեց նաև հրատարակչական գործունեություն: Նա Մարքսի, Էնգելսի և Լենինի մի շարք աշխատություններ հրատարակեց հայերեն:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը մեծ ուշադրություն է դարձնում հայ գաղթականների կարիքներին: Միայն 1918 թվականի հունիսին նա հայ գաղթականների կարիքների համար բաց է թողնում 6 մլն. ռուբլի: Գաղթականությանը մեծ օգնություն է տրվում նաև հագուստով, մանուֆակտուրայով և այլն, որոնց արժեքը հավասար էր 10 միլ. ռուբլու:

4. ԳԵՐՄԱՆԱ-ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ԻՆՏԵՐՎԵՆՑԻԱՆ

Դեռևս 1917 թվականի դեկտեմբերի 5-ին Կովկասյան ռազմաճակատում (երգնկայում) զինադադար կնքվեց թուրքական զորքերի հրամանատարության և անդրկովկասյան կոմիսարիատի միջև: Անդրկովկասյան հակահեղափոխական ուժերը կնքելով զինադադար հույս ունեին ամրացնել իրենց դիրքերը երկրամասում և ամբողջ ուշադրությունը բևեռել հեղափոխական շարժման ճնշման վրա: Մյուս կողմից Թուրքիան, որը զգալիորեն թուլացել էր Ռուսաստանի դեմ մղած պատերազմում, մտադիր էր զինադադարն օգտագործել իր ռազմական ուժերի վերախմբավորման և համալրման համար: Պայմանագրի առաջին հոդվածում նշված էր, որ զինադադարի կասեցում կարող է կատարվել միայն նախնական զգուշացումից հետո: Սակայն թուրքական կողմը չկատարեց այդ պայմանը:

Պատրվակ բռնելով կովկասյան բանակի կողմից գրավված տերիտորիայում ապրող մահմեդական և հայ բնակչության միջև տեղի ունեցած միջադեպերը, որոնք ծագել էին թուրքական անկանոն զորքի զինվորների կողմից խաղաղ բնակչության և զորամասերի վրա կատարված հարձակման հետևանքով, թուրքական հրամանատարությունը 1918 թվականի հունվարին հրամայում է

1 Տե՛ս «Կոմունիստ» (Մոսկվա), 30 հունիսի 1918 թ.:

2 Տե՛ս «Жизнь национальностей», 1919, № 34:

իր ղորքերին ներխուժել Անդրկովկաս: Անկաշկանդ առաջ շարժվելով թուրքական ղորքերը փետրվարին վերցնում են Մամախաթունը, Եղդնկան և սկսում մոտենալ էրզրումին:

1918 թվականի մայիսի 29-ին հանդիմ գալով Բաքվի սովետի նիստում Ստ. Շահումյանը հայտարարում է, թե Անդրկովկասում պայմաններն օրցկե-տիվորեն այնպես էին դասավորվել, որ կարելի էր կասեցնել թուրքական արշավանքը: Կովկասյան բանակում գտնվող հայ զինվորների բանակը Ստ. Շահումյանը հաշվում էր 30 հազար: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ թուրքական բանակը արդեն բավականաչափ կորցրել էր իր մարտունակությունը և իրենից լուրջ ռազմական ուժ չէր ներկայացնում, թեև քանակով ավելի էր, ապա Անդրկովկասի պաշտպանությունը միանգամայն հնարավոր էր: Ստ. Շահումյանը կոչ էր անում՝ ազգային ղորաժամանակի փոխարեն կազմակերպել ինտերնացիոնալ բանակ և դիմադրել թշնամուն:

Ինչպես հայտնի է, գերմանական բանակի հարձակումը Սովետական Ռուսաստանի վրա, ծանր կացություն էր ստեղծել, որի հետևանքով 1918 թվականի մարտի 3-ին Սովետական Ռուսաստանը ստիպված ստորագրում է գերմանական իմպերիալիզմի կողմից իր վզին փաթաթած Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը: Սովետական իշխանությունը փրկելու նպատակով Ռուսաստանին անհրաժեշտ էր ղուրս գալ պատերազմից, դադար առնել՝ իր ուժերը հավաքելու և թշնամուն հակահարված տալու համար: Վ. Ի. Լենինը «Դժբախտ հաշտություն» հոդվածում խոսելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի մասին գրում է. «Անհավատարմի, չլսված՝ չափով ծանր է ստորագրել դժբախտ, անչափ ծանր, անսահմանորեն ստորացուցիչ հաշտությունը, երբ ուժեղը ծոնկը դնում է թուլի կրծքին: Սակայն թուլատրելի չէ հուսահատության գիրկն ընկնել, թուլատրելի չէ մոռանալ, որ պատմությունը գիտե ավելի մեծ ստորացումների օրինակներ, հաշտության ավելի դժբախտ, ավելի ծանր պայմաններ»: Վերլուծելով ստեղծված իրադրությունը, Վ. Ի. Լենինը նույն հոդվածում գրում էր, որ «Այնուամենայնիվ, պատմությունն իրենը կանի, մեզ օգնության կհասնի...»¹ և որ շնայած բոլոր փորձություններին՝ ապագան Սովետական Ռուսաստանին է:

Այդ պայմանագրի չորրորդ հոդվածի համաձայն՝ ռուսական ղորքերը պիտի ղուրս գային Արդահանի, Կարսի և Բաթումի օկրուգներից: Տեղական բնակչությունն ինքը պետք է որոշեր օկրուգների իրավակարգը՝ այն համաձայնեցնելով հարեան պետությունների, մասնավորապես Թուրքիայի հետ: Ստեղծված պայմաններում, երբ անդրկովկասյան հակասովետական-բլոկը չէր ճանաչում Սովետական Ռուսաստանը, Թուրքիայի համար հնարավորություն էր ստեղծվում հեշտությամբ զավթելու վերոհիշյալ շրջանները:

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ստորագրման կապակցությամբ անդրկովկասյան հակասովետական բլոկը զրպարտանքի արջավ ձեռնարկեց Սովետական Ռուսաստանի դեմ: Անդրկովկասյան կոմիտարիատը չընդունեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը և անջատ բանակցություններ սկսեց Թուր-

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 27, էջ 41—43:

2 Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», հատ. I, № 1, 1957, էջ 121:

քիայի հետ: Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի շնանաշելը ժանր հետևանքներ ունեցավ երկրամասի ժողովուրդների համար:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու սեյմի, Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու երկրամասի ժողովուրդների համար կործանիչ քաղաքականությունն ամեն կերպ խրախուսվում է գերմանա-թուրքական իմպերիալիստների կողմից: Այդ տեսակետից բնորոշ է առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայում իշխանության գլուխ կանգնած երիտասարդ թուրքերից կազմված «տրիումվիրատի» անդամներից մեկի՝ էնվեր փաշայի առաջարկը կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական զորքերի հրամանատար Վեհիբ փաշային: Վերջինս 1918 թվականի հունվարի 1-ին դիմեց անդրկովկասյան կոմիսարիատին և հայտնեց, որ էնվեր փաշան ցանկանում է իմանալ, թե ինչպես կարելի է կապեր հաստատել անկախ կովկասյան կառավարության հետ, ինչպիսի մտադրություններ ունի այդ կառավարությունը երկու կողմերի միջև խաղաղ հարաբերություններ ստեղծելու գործում և որ այդ հարցերը պարզելու համար էնվեր փաշան ցանկանում է հանձնաժողով ուղարկել Քիֆիս¹: Մի երկու օրից հետո Վեհիբ փաշան անդրկովկասյան կոմիսարիատին նոր առաջարկ է ուղղում և այս անգամ գերմանական կոալիցիայի բոլոր պետությունների անունից՝ Բրեստ-Լիտովսկ ուղարկել կոմիսարիատի ներկայացուցիչներին՝ անջատ հաշտություն կնքելու համար, այնպես ինչպես այդ արել էր բուրժուական հակահեղափոխական Ուկրաինական ռադան: Այդ բոլորը դիվանագիտական խաղ էր միայն, որով թուրքական զավթիչները նպատակ ունեին ժամանակ շահել իրենց պանթուրքիստական պլաններն իրագործելու համար:

Ինչպես ասվեց, չընդունելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, հակասովետական բլոկը ենթադրում էր ավելի նպաստավոր պայմաններով անջատ հաշտություն կնքել Թուրքիայի հետ: Սեյմը հանձնարարեց իր պատվիրակությունը բանակցությունների ժամանակ պահանջել Անդրկովկասի և Թուրքիայի միջև հաստատել այն սահմանները, որոնք գոյություն ունեին մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը և ինքնավարություն Արևմտյան Հայաստանի համար թուրքական պետության ներքո²:

Սակայն պարզ էր, որ Գերմանիայի հետ միասին հենց նոր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը ստորագրած Թուրքիան պիտի մերժեր հակասովետական բլոկի առաջարկած հաշտության պայմանները և պահանջեր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի այն հոդվածի կիրառումը, որը վերաբերում էր Անդրկովկասին: Թուրքիան կարող էր զիջել միայն այն դեպքում, երբ համոզված լիներ, որ հակասովետական բլոկի վիճակի է ահաբեկչության դեպքում ուժի միջոցով ստիպել իրեն ընդունելու այդ պայմանները: Ներքին հակասություններով լի հակասովետական բլոկը շունչ էր առնում:

Բանակցությունները սկսվեցին Տրապիզոնում 1918 թվականի մարտի 14-ին: Թուրքիան վճռականորեն մերժեց սեյմի առաջարկած հաշտության պայմանները: Նա պահանջեց, որ սեյմը նախ և առաջ հայտարարի իր անկա-

¹ Տե՛ս «Документы и материалы...», էջ 52:

² Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (հետազոտում՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 171:

խությունը և ճանաչի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի այն հոդվածը, որը վերաբերում էր Անդրկովկասին, որից հետո միայն կարելի է կնքել հաշտության պայմանագիր Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների ու «անկախ» անդրկովկասյան պետության միջև: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցին, ապա Թուրքական պատվիրակության ղեկավար Ռաուֆ բեյը հայտարարեց, որ այդ հարցադրումը Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտել է նշանակում: Թուրքական պատվիրակները հայտարարեցին, որ արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարը իբր թե ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ դավաճանություն Թուրքիային և վերջինս ոչ միայն ինքնավարություն, այլ որպես անհուսալի տարրի, անգամ թույլ չի տա, որպեսզի Անդրկովկասում գտնվող արևմտահայերը վերադառնան իրենց բնակավայրերը¹:

Բանակցությունների ընթացքում սեյմը համաձայնվեց Թուրքիային զիջել ամբողջ Օլթիի օկրուգը, Կարսի հարավ-արևմտյան, Կաղզվանի արևմտյան և Արդահանի հարավային մասերը: Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը հանվեց օրակարգից և փոխարենը սեյմի պատվիրակությունն առաջարկեց թույլ տալ Անդրկովկաս փախած արևմտահայերին վերադառնալ իրենց հայրենիքը:

Թուրքիան մերժեց այդ բոլոր առաջարկները և ապրիլի 6-ին ուղտիմատիվ կերպով պահանջեց ճանաչել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Տրապիզոնում գտնվող սեյմի պատվիրակությունը սեյմի առջև հարց դրեց ընդունել այն: Նույնն են պնդում նաև պատվիրակության հայ ներկայացուցիչները՝ դաշնակցականներ Ա. Խատիսյանը և Հ. Քաջազնունին²: Սակայն սեյմը Տրապիզոնից հետ է կանչում իր պատվիրակությանը, լսում նրա զեկույցը և որոշում տեղի-տորիալ հարցում բավարարվել պատվիրակության կողմից արված զիջումներով, որոնք, սակայն Թուրքիան մերժում է: Այսպիսով սեյմը պատերազմական գործողությունների մեջ է մտնում Թուրքիայի հետ:

1918 թվականի ապրիլին Ալեքսանդրապոլում կայանում է հայկական ազգային խորհրդի նիստը, մասնակցությամբ սեյմի հայ անդամների: Նիստը հրավիրվում է ռազմաճակատին մոտ գտնվող Ալեքսանդրապոլում այն նւլատակով, որպեսզի ազգային խորհրդի և սեյմի անդամները ավելի մոտիկից ծանոթանան ռազմաճակատի թիկունքի դրությունը և ըստ այնմ պարզեն իրենց դիրքը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի նկատմամբ: Ազգային խորհուրդը պաշտպանում է սեյմի որոշումը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը ընդունելու մասին:

Երկրամասի դրությունը գնալով ծանրանում էր:

Այն հակասությունները, որոնք գոյություն ունեին բլոկի ներսում, նրա կազմակերպման հենց առաջին օրից, ավելի են սրվում ռազմական գործողությունների ընթացքում: Ադրբեջանական կապիտալիստները և կալվածատերերը ցանկանում էին Թուրքական սվինների օգնությամբ պաշտպանել իրենց գործարաններն ու կալվածքները «սեփական» աշխատավորներից: Մուսավաթականները, որոնք արտահայտում էին այդ շահագործող դասակարգերի շահերը՝

1 Տե՛ս ՀՄՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, ք. 103—104:

2 Տե՛ս «Документы и материалы...», էջ 160:

հրապարակորեն հայտարարում են, որ չեն կռվի իրենց հավատակիցներին՝ թուրքերի դեմ: Մենշևիկները ձեռնադրում են խոսելով Անդրկովկասի պաշտպանության մասին, գործարքի մեջ են մտնում կալեբրական Գերմանիայի հետ՝ վերջինի միջոցով պաշտպանելու Վրաստանի իշխող դասակարգերի շահերը: Դաշնակցականները նույնպես ձգտում էին օտար ուժի օգնությամբ պաշտպանել հայ բուրժուազիայի շահերը Անդրկովկասում: Այդպիսի ուժ նրանց համար ցանկալի էր, որ լիներ Անտանտը: Սակայն ստեղծված պայմաններում Անդրկովկասում Գերմանիայի դիրքերն ավելի ուժեղ էին, ռուսի և դաշնակցականները որպես զգուշացու փաստաբանի» ապավինում են կալեբրական Գերմանիայի օժանդակությանը: Հակասովետական բլոկի մասնակիցները չէին վստահում իրար, կասկածով էին վերաբերվում հարևանի ամեն մի քայլին, թեև սեյմում մենշևիկները և դաշնակցականները խոսում էին Անդրկովկասը միասնական ուժերով պաշտպանելու մասին: Անդրկովկասյան հակահեղափոխական կուսակցությունների ազգայնական քաղաքականության շնորհիվ Անդրկովկասում ծայր են առնում ուժեղ ազգամիջյան ընդհարումներ, մանավանդ Երևանի, Նիղավետպոլի նահանգներում և Կարսի մարզում, որոնք չէին կարող բացասաբար շանդորադառնալ երկրամասի պաշտպանության գործի վրա: Ահա թե ինչու ժողովրդական մասսաները չէին հավատում, որ անդրկովկասյան սեյմը և ազգային խորհուրդները ի վիճակի են պաշտպանել երկրամասը թշնամուց:

Հակասովետական բլոկի ներսում գոյություն ունեցող հակասությունների հետևանքով ամբողջ Կովկասյան ռազմաճակատը, սկսած Սև ծովից մինչև թուրքա-իրանական սահմանը, բաժանվում է երկու մասի: Ռազմաճակատի փոքր մասը, գլխավորապես Սև ծովի ափերը, պետք է պաշտպանեին վրացական ազգային ղորամասերը, իսկ մնացածը՝ հայկական ղորամասերը: Չկար մի ընդհանուր ռազմաճակատ, չկար միասնություն պաշտպանության գործում: Թեև ձեռնադրում են գոյություն ունեցող ընդհանուր հրամանատարություն, բայց փաստորեն նա չէր գործում: Աշխատավորական մասսաները և զինվորները համոզվում են, որ Անդրկովկասը կարող է պաշտպանել միայն երկրամասում հաղթանակած սովետական իշխանությունը, որի հաստատման համար նրանք շարունակում էին պայքարել:

1918 թվականի մարտին ՌՍԴԲ(բ)Կ երկրային կոմիտեն դիմեց Անդրկովկասի աշխատավորներին կոչ անելով կազմակերպել կարմիր սոցիալիստական ջոկատներ՝ կռվելու համար պրոլետարական հեղափոխության թե արտաքին և թե ներքին թշնամիների դեմ: ՌԿ(բ)Կ Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն իր հերթին կոչ արեց աշխատավորությանը՝ կազմակերպել կարմիր գվարդիա թուրքերին դիմադրություն ցույց տալու համար: «Ռուսական սոցիալական բռնկումներից ահաբեկված, — ասված է կոչում, — իմպերիալիստների ոհմակը վճռել է ինչ գնով էլ լինի խեղդել ռուսական հեղափոխությունը, որի նշանաբանն է՝ հավասարություն, եղբայրություն և բոլոր ազգերի ազատ ինքնորոշում:

...Ալեքսանդրապոլի կոմունիստների (բոլշևիկների) կոմիտեն կոչ է անում բոլոր ընկերներին և համակրողներին անհապաղ մտնել նոր կազմվող հեղա-

փոխական «Կարմիր զվարդիայի» շարքերը՝ կռվելու իմպերիալիզմի և բռնակալության դեմ, հանուն վտանգված հեղափոխության¹:

Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները սկսում են կազմակերպել կարմիր զվարդիա, որի շարքերն են մտնում ավելի քան 500 մարդ²:

Թուրքական զորքերը, չհանդիպելով էական դիմադրության, 1918 թվականի մարտի 13-ին գրավեցին էրզրումը: Հայկական ազգային զորամասերում նկատելի էր կարգապահության անկում և դասալքություն: Այդ մասին է վկայում գեներալ Անդրանիկի հաղորդումը ռազմաճակատում տիրող վիճակի մասին: Նա հայտնում էր, որ թուրքերի ձեռքն է ընկել մեծ քանակությամբ ռազմամթերք ու պարեն և իր փորձերը՝ կասեցնել հայկական զորամասերի նահանջը և պաշտպանել Հասան-Ղալան, հաջողություն չեն ունենում: Հայկական զորամասերը նահանջեցին մինչև Սարիղամիշ³:

Սարիղամիշի տակ թուրքական զորքերը հանդիպեցին կազմակերպված դիմադրության, և միայն ապրիլի 5-ին նրանց հաջողվեց գրավել քաղաքը: Սարիղամիշի անկումը հեշտացրեց թուրքերի առաջխաղացումը. ապրիլի 15-ին ընկավ Բաթումը, իսկ 25-ին՝ Կարսը:

Թուրքական զորքերի առաջխաղացումը ուղեկցվում է հայ բնակչության ոչնչացմամբ: Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը 1918 թվականի ապրիլի 12-ին վճռական բողոք հայտնեց գերմանական կառավարությանը՝ թուրքական զորքերի կողմից կատարվող վայրագությունների կապակցությամբ:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը թուրքական կառավարության կողմից վարվող ջարդարար քաղաքականության համար պատասխանատու է համարում նաև գերմանական կառավարությանը, որը Թուրքիայի դաշնակիցն էր և որի ճնշման տակ Սովետական Ռուսաստանը Կարսի, Արդահանի և Բաթումի օկրուգներից հանել էր իր զորքերը: Նոտայի վերջում Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Գերմանիային առաջարկում էր ձեռք առնել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ դադարեցնելու թուրքական զորքերի կողմից կատարվող վայրագությունները⁴:

Ապրիլի 13-ին Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմատը առաջարկեց նաև Թուրքիայի հետ անջատ հաշտություն կնքելու նպատակով նրա հետ բանակցությունների մեջ մտած անդրկովկասյան սելմին իր հերթին իրենից կախված միջոցառումների դիմել՝ պաշտպանելու համար Կարսի, Արդահանի, Բաթումի շրջանների հայ բնակչությանը⁵:

Անդրկովկասյան սելմը կատարելով երկրամասի իշխող դասակարգերի և օտարերկրյա ինտերվենտների պահանջը, 1918 թվականի ապրիլի 22-ին Անդրկովկասը հայտարարեց «անկախ» հանրապետություն: Ե. Գեգեչկորու կողմից գլխավորած կառավարությունը հրաժարական տվեց: Սելմը կազմակեր-

1 «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեվոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 210:

2 ՏՆ՝ «Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի պատմության ուղիղ գծեր», Երևան, 1963, էջ 263:

3 ՏՆ՝ «Հորիզոն», 3 մարտի 1918 թ.:

4 ՏՆ՝ «Документы внешней политики СССР», հատ. I, էջ 240—241:

5 ՏՆ՝ «Документы и материалы...», էջ 192:

պում է նոր՝ Անդրկովկասյան հանրապետության կառավարությունը, ուր ղեկավար դիրքերը դարձյալ գրավում են մենշևիկները: Կառավարության նախագահ և արտաքին գործերի մինիստր է նշանակվում մենշևիկ Ա. Զխենկելին, ներքին գործերի մինիստր՝ մենշևիկ Ն. Ռամիշվիլին, զինվորական մինիստր՝ մենշևիկ Գ. Գեորգաձեն, հողագործության մինիստր՝ մենշևիկ Ն. Խոմերիկին, արդարագատության մինիստր՝ մուսավաթական Ֆ. Խան-Խոյսկին, առևտրի և արդյունաբերության մինիստր՝ մուսավաթական Մ. Հաջինսկին, ֆինանսների մինիստր՝ դաշնակցական Ա. Խատիսյանը, խնամատարության մինիստր՝ դաշնակցական Հ. Քաջազնունին:

Անդրկովկասի տարբեր քաղաքներում ու շրջաններում տեղի են ունենում մասսայական բողոքի միտինգներ, ուղղված երկրամասը Սովետական Ռուսաստանից անջատման դեմ:

Բաքվի սովետի և Բաքվի զավառի գյուղացիների համագումարի 1918 թվականի մայիսի 29-ի միացյալ նիստը, լսելով Ստ. Շահումյանի զեկուցումը Անդրկովկասի դրության մասին, վճռականապես հանդես է գալիս Անդրկովկասը հեղափոխական Ռուսաստանից անջատելու դեմ և կոչ անում երկրամասի բանվորներին ու գյուղացիներին ղենքը ձեռքերին պայքարել օտարերկրյա նվաճողների և անդրկովկասյան հակահեղափոխական ուժերի դեմ:

1918 թվականի ապրիլի 28-ին թուրքական հրամանատարությունը հայտնում է սելմին, որ իր կառավարությունը ճանաչել է Անդրկովկասի անկախությունը և այդ մասին հաշտել իր դաշնակիցներին: Անդրկովկասը իրեն «անկախ» հռչակելով, գերմանա-թուրքական իմպերիալիստների համար արդեն հնարավորություն էր ստեղծվում ազատորեն խախտել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի այն հոդվածը, որը վերաբերում էր Անդրկովկասին, այն պատճառաբանությամբ, որ վերջինս անջատվել է Սովետական Ռուսաստանից: Այսպիսով, Անդրկովկասը հեշտ ավար էր դառնում օտարերկրյա նվաճողների համար:

Մայիսի 11-ին Բաթումում վերսկսվեցին հաշտության բանակցությունները Խուրքիայի և այս անգամ արդեն «անկախ» Անդրկովկասի միջև, որոնք ընդհատվել էին Տրապիզոնում: Բանակցություններին մասնակցում է նաև Գերմանիայի ներկայացուցիչը՝ գեներալ Լոսովը: Գերմանիան ղեռ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը աչք էր դրել Անդրկովկասի բնական հարստությունների՝ նավթի, մարգանցի, պղնձի, բամբակի վրա և մտադիր էր Անդրկովկասի տնօրինությունը վերապահել միայն Խուրքիային:

Իրենց հերթին Բաթումի բանակցությունների ժամանակ թուրքերը այլևս չբավարարվելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով, նոր պահանջներ են ներկայացնում, որոնք շատ ավելի ծանր էին, քան Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով նախատեսված դիշումները: «Մահմանների ուղղման» պատրվակի տակ թուրքական զավթիչները նոր տերիտորիաներ պահանջեցին Թիֆլիսի և Երևանի նահանգներից, ինչպես և իրավունք՝ ազատորեն փոխադրելու իրենց զորքերը անդրկովկասյան երկաթուղիների բոլոր ուղղություններով: Գերմանա-թուրքական ինտերվենտներին այդ անհրաժեշտ էր առաջին հերթին հարձակվելու համար Բաքվի սովետական իշխանության վրա: Թուրքերն իրենց պատրաստակամությունն էին հայտնում «կարգ ու կանոն» հաստատել Անդրկովկասում և ապահովել նրա «անվտանգությունը», այսինքն ձնշել երկրամասի աշխատա-

վորների պայքարը սովետական իշխանության հաստատման համար և Անդր-կովկասը վերածել Սովետական Ռուսաստանի դեմ ուղղված պայքարի պլաց-դարմի: Բաթումում սկսված բանակցությունների կապակցությամբ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը հայտարարում է, որ նա չի ճանաչում այսպես կոչված անդրկովկասյան կառավարությունը:

Բաթումի բանակցությունների ընթացքում ավելի բացահայտ դարձան Անդրկովկասի հակասովետական բլոկի ներքին հակասությունները: Բանակցությունները թուրքերի հետ ձևականորեն վարում էր սելմի պատվիրակությունը, իսկ փաստորեն թուրքերի և գերմանացիների հետ անշատ բանակցություններ էին վարում սելմի պատվիրակության մեջ մտած ազգային պատվիրակները: Վրացական մենշևիկները գաղտնի բանակցությունների մեջ էին մտել գերմանացիների հետ՝ Վրաստանը «անկախ» հայտարարելու և Գերմանիայի հովանավորության տակ դնելու համար: Մուսավաթականները բանակցելով թուրքերի հետ, նրանց առաջարկում էին, որքան կարելի է շուտ արշավել Բաքվի վրա և իրենց հովանավորության տակ առնել Ադրբեյջանը: Դաշնակցականները, իրենց հերթին, անշատ բանակցություններ էին վարում գերմանացիների հետ և փորձում նրանց հովանավորությունը տարածել նաև հայերի վրա: Սակայն այդ փորձը հաջողություն չունեցավ: Ելնելով իրենց շահերից, գերմանական իմպերիալիստները չէին ցանկանում հայերի պատճառով լարել հարաբերությունները Թուրքիայի հետ: Ահա թե ինչ են գրում այդ բանակցությունների մասին պատվիրակության խորհրդականներ Հ. Օհանջանյանը և Մ. Պապաջանյանը. «Մենք եղանք Լոսովի մոտ, նրա օգնությունը խնդրեցինք հայերի պաշտպանության գործում: Նա խոստացավ այդ մասին հեռագրել կայսեր Վիլհելմին և խոստացավ խնդիր հարուցել զինվորներ ստանալու համար և ասաց, որ եթե հայերը որոշեն պատվիրակություն ուղարկել Գերմանիա, ապա ինքը նրան կվերցնի իր հետ: Առանձին հույսեր նա չտվեց... Մենք 23-ի գիշերը ուղարկեցինք գրավոր դիմում՝ խնդրելով օկուպացնել Կովկասի հայկական շրջանները»:

Մինչև Բաթումի բանակցությունների սկսումը դաշնակցական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն և հայկական ազգային խորհուրդը 1918 թվականի ապրիլին Մոսկվա են ուղարկում դաշնակցական Հ. Զավրիկին՝ բանակցությունների մեջ մտնելու Մոսկվայի գերմանական դեսպանության հետ՝ Գերմանիայի օգնությունը խնդրելու նպատակով: Այդ բանակցությունների, ինչպես և Լոսովի առաջարկի հիման վրա ազգային խորհուրդը Բեռլին է ուղարկում մի պատվիրակություն, որի կազմում էին դաշնակցական Հ. Օհանջանյանը և մենշևիկ ինտերնացիոնալիստ Ար. Զուրաբյանը:

Բաթումի բանակցությունների ժամանակ թուրքերը անդրկովկասյան պատվիրակությունից պահանջեցին, որ թուրքական հրամանատարությունը թուլատրվի իր զորքերն Իրան փոխադրել Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծով: Իր այդ պահանջը թուրքական պատվիրակությունը պատճառաբանում է իբր թե անգլիացիների դեմ Իրանում և Միջագետքում ռազմական գործողությունների զարգացման «հրամայական» պահանջով: Թուրքերը, իրենց հայտարարության

համաձայն, ցանկանում էին կանխել անգլիական ուժերի առաջխաղացումը Հարավային Իրանից դեպի Անդրկովկասի սահմանները և օգնել իրենց վեցերորդ բանակին, որ Միջագետքում կռվում էր անգլիացիների դեմ:

Թուրքական հրամանատարության այդ պլանին տեղյակ էին Բաթումում գտնվող անդրկովկասյան պատվիրակությունը և նրա դաշնակցական անդամները: Վերջիններիս հետ այդ հարցի շուրջը հատուկ զրույց էին ունեցել թուրքական պատվիրակության նախագահ Նալի բեյը և Կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական զորքերի հրամանատար Վեհիբ փաշան: Տեսակցությունը անդրկովկասյան պատվիրակության հայ անդամների հետ տեղի է ունեցել մայիսի 13-ին, գննարկվոյսովի խորհրդով: Այդ տեսակցության մասին սեյմի պատվիրակության հայ անդամների օրագրում կարդում ենք. «...ներկա մոմենտում կա մի հարց, որը անհապաղորեն լուծում է պահանջում: Դա հետևյալն է. ելնելով ռազմական բնույթի նկատառումներից, թուրքերին անհրաժեշտ է փոխադրել իրենց զորքերը և որքան կարելի է շուտ գրավել Թավրիզը, իսկ դրա համար անհրաժեշտ է, որպեսզի մենք հնարավորություն տանք նրանց օգտագործել մեր երկաթուղին: Այդ դործը խիստ շտապ է և պիտի լուծվի անմիջապես»: Թուրքական բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան հայտարարում է, որ չի վախենում հայերի դիմադրությունից և անհրաժեշտության դեպքում կարող է անգամ հանդիսավոր երթով անցնել իր ուզած ճանապարհով¹: Ինչպես արդեն ասվեց, թուրքերը Բաթումում պահանջեցին նոր տերիտորիաներ, որոնք չէին նախատեսված Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագրով: Սեյմի պատվիրակության հայ անդամները փորձեցին թուրքերի պահանջի կատարումը պայմանավորել Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագրի ճշգրիտ կիրառմամբ: Նրանք թուրքերի հետ իրենց տեսակցության արդյունքների մասին գրում են. «Մենք հեռացանք գիշերվա ժամը 2 անց կեսին այն կարծիքով, որ մենք կարող ենք զորքերի փոխադրման թույլտվություն տալ միայն այն պայմանով, որ նրանք (թուրքերը — խմբ.) ետ վերցնեն իրենց տերիտորիալ պահանջները»²:

Մայիսի 14-ին թուրքական պատվիրակությունը նույն հարցով նոտա է ներկայացնում անդրկովկասյան պատվիրակությանը: Նոտայում թուրքական պատվիրակությունը պատճառաբանում էր Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծով թուրքական զորքերի փոխադրման անհրաժեշտությունը և հայտնում, որ զորքերի շարժումը կսկսվի մայիսի 15-ի վաղ առավոտից³: Նոտան ուղարկվում է գիշերվա ժամը մեկնեկեսին, որն Անդրկովկասի պատվիրակությանն է հասնում մայիսի 15-ին, առավոտյան ժամը 5-ին, այսինքն Ալեքսանդրապոլի վրա թուրքերի հարձակումից երկու ժամ առաջ: Խատիսյանը լինում է Լոսովի մոտ և բողոքում թուրքերի առաջացման դեմ: Լոսովը հայտարարում է, որ ինքը դեմ է թուրքերի այդ քայլին և բողոքելու է, բայց խորհուրդ է տալիս չսկսել թշնամական գործողություններ, այլ թույլ տալ նրանց օգտվելու Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծով:

1 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, դ. 23, Բ. 10—11:

2 Տե՛ս նույն տեղում:

3 Նույն տեղում, դ. 8, Բ. 111:

4 Տե՛ս «Документы и материалы...», էջ 270:

վորների պայքարը սովետական իշխանության հաստատման համար և Անդր-կովկասը վերածել Սովետական Ռուսաստանի դեմ ուղղված պայքարի պլան-դարմի: Բաթումում սկսված բանակցությունների կապակցությամբ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը հայտարարում է, որ նա չի ճանաչում այսպես կոչված անդրկովկասյան կառավարությունը:

Բաթումի բանակցությունների ընթացքում ավելի բացահայտ դարձան Անդրկովկասի հակասովետական բլոկի ներքին հակասությունները: Բանակցությունները թուրքերի հետ ձևականորեն վարում էր սելմի պատվիրակությունը, իսկ փաստորեն թուրքերի և գերմանացիների հետ անջատ բանակցություններ էին վարում սելմի պատվիրակության մեջ մտած ազգային պատվիրակները: Վրացական մենշևիկները գաղտնի բանակցությունների մեջ էին մտել գերմանացիների հետ՝ Վրաստանը «անկախ» հայտարարելու և Գերմանիայի հովանավորության տակ դնելու համար: Մուսավաթականները բանակցելով թուրքերի հետ, նրանց առաջարկում էին, որքան կարելի է շուտ արշավել Բաքվի վրա և իրենց հովանավորության տակ առնել Ադրբեյջանը: Դաշնակցականները, իրենց հերթին, անջատ բանակցություններ էին վարում գերմանացիների հետ և փորձում նրանց հովանավորությունը տարածել նաև հայերի վրա: Սակայն այդ փորձը հաջողություն չունեցավ: Ելնելով իրենց շահերից, գերմանական իմպերիալիստները չէին ցանկանում հայերի պատճառով լարել հարաբերությունները Թուրքիայի հետ: Ահա թե ինչ են գրում այդ բանակցությունների մասին պատվիրակության խորհրդականներ Հ. Օհանջանյանը և Մ. Պապաջանյանը. «Մենք եղանք Լոսովի մոտ, նրա օգնությունը խնդրեցինք հայերի պաշտպանության գործում: Նա խոստացավ այդ մասին հեռագրել կայսեր Վիլհելմին և խոստացավ խնդիր հարուցել զինվորներ ստանալու համար և ասաց, որ եթե հայերը որոշեն պատվիրակություն ուղարկել Գերմանիա, ապա ինքը նրան կվերցնի իր հետ: Առանձին հույսեր նա չտվեց... Մենք 23-ի գիշերը ուղարկեցինք գրավոր դիմում՝ խնդրելով օկուպացնել Կովկասի հայկական շրջանները»:

Մինչև Բաթումի բանակցությունների սկսումը դաշնակցական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն և հայկական ազգային խորհուրդը 1918 թվականի ապրիլին Մոսկվա են ուղարկում դաշնակցական Հ. Զավրիկին՝ բանակցությունների մեջ մտնելու Մոսկվայի գերմանական դեսպանության հետ՝ Գերմանիայի օգնությունը խնդրելու նպատակով: Այդ բանակցությունների, ինչպես և Լոսովի առաջարկի հիման վրա ազգային խորհուրդը Բեռլին է ուղարկում մի պատվիրակություն, որի կազմում էին դաշնակցական Հ. Օհանջանյանը և մենշևիկ ինտերնացիոնալիստ Ար. Զուրաբյանը:

Բաթումի բանակցությունների ժամանակ թուրքերը անդրկովկասյան պատվիրակությունից պահանջեցին, որ թուրքական հրամանատարությանը թուլատրվի իր զորքերն իրան փոխադրել Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծով: Իր այդ պահանջը թուրքական պատվիրակությունը պատճառաբանում է իբր թե անգլիացիների դեմ իրանում և Միջագետքում ռազմական գործողությունների զարգացման «հրամայական» պահանջով: Թուրքերը, իրենց հայտարարության

համաձայն, ցանկանում էին կանխել անգլիական ուժերի առաջխաղացումը Հարավային Իրանից դեպի Անդրկովկասի սահմանները և օգնել իրենց վեցերորդ բանակին, որ Միջազեռքում կռվում էր անգլիացիների դեմ:

Թուրքական հրամանատարության այդ պլանին տեղյակ էին Բաթումում գտնվող անդրկովկասյան պատվիրակությունը և նրա դաշնակցական անդամները: Վերջիններիս հետ այդ հարցի շուրջը հատուկ զրույց էին ունեցել թուրքական պատվիրակության նախագահ Նալիլ բեյը և Կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական զորքերի հրամանատար Վեհիբ փաշան: Տեսակցությունը անդրկովկասյան պատվիրակության հայ անդամների հետ տեղի է ունեցել մայիսի 13-ին, գննելով Լոսովի խորհրդով: Այդ տեսակցության մասին սեյմի պատվիրակության հայ անդամների օրագրում կարդում ենք. «...ներկա մոմենտում կա մի հարց, որը անհասկացելիս լուծում է պահանջում: Դա հետևյալն է. ելնելով ռազմական բնույթի նկատառումներից, թուրքերին անհրաժեշտ է փոխադրել իրենց զորքերը և որքան կարելի է շուտ գրավել Թավրիզը, իսկ դրա համար անհրաժեշտ է, որպեսզի մենք հնարավորություն տանք նրանց օգտագործել մեր երկաթուղին: Այդ դործը խիստ շտապ է և պիտի լուծվի անմիջապես»¹: Թուրքական բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան հայտարարում է, որ չի վախենում հայերի դիմադրությունից և անհրաժեշտության դեպքում կարող է անգամ հանդիսավոր երթով անցնել իր ուզած ճանապարհով²: Ինչպես արդեն ասվեց, թուրքերը Բաթումում պահանջեցին նոր տերիտորիաներ, որոնք չէին նախատեսված Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագրով: Սեյմի պատվիրակության հայ անդամները փորձեցին թուրքերի պահանջի կատարումը պայմանավորել Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագրի ճշգրիտ կիրառմամբ: Նրանք թուրքերի հետ իրենց տեսակցության արդյունքների մասին գրում են. «Մենք հեռացանք գիշերվա ժամը 2 անց կեսին այն կարծիքով, որ մենք կարող ենք զորքերի փոխադրման թույլտվություն տալ միայն այն պայմանով, որ նրանք (թուրքերը — խմբ.) ետ վերցնեն իրենց տերիտորիալ պահանջները»³:

Մայիսի 14-ին թուրքական պատվիրակությունը նույն հարցով նոտա է ներկայացնում անդրկովկասյան պատվիրակությանը: Նոտայում թուրքական պատվիրակությունը պատճառաբանում էր Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծով թուրքական զորքերի փոխադրման անհրաժեշտությունը և հայտնում, որ զորքերի շարժումը կսկսվի մայիսի 15-ի վաղ առավոտից⁴: Նոտան ուղարկվում է գիշերվա ժամը մեկնկեսին, որն Անդրկովկասի պատվիրակությանն է հասնում մայիսի 15-ին, առավոտյան ժամը 5-ին, այսինքն Ալեքսանդրապոլի վրա թուրքերի հարձակումից երկու ժամ առաջ: Խատիսյանը լինում է Լոսովի մոտ և բողոքում թուրքերի առաջացման դեմ: Լոսովը հայտարարում է, որ ինքը դեմ է թուրքերի այդ քայլին և բողոքելու է, բայց խորհուրդ է տալիս չսկսել թշնամական գործողություններ, այլ թույլ տալ նրանց օգտվելու Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծով:

1 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, դ. 23, թ. 10—11.

2 Տե՛ս նույն տեղում:

3 Նույն տեղում, դ. 8, թ. 111.

4 Տե՛ս «Документы и материалы...», էջ 270.

Մայիսի 15-ին, վաղ առավոտյան, Ալեքսանդրապոլի դեմ կանգնած թուրքական զորքերը խախտեցին զինադադարը և անցան հարձակման: Թուրքերը գրավում են Օրթաքիլիսան և կտրելով երկաթուղին, շարունակում են առաջ-խաղացումը դեպի Ջաշու: Ապա վերցնում են Փոքր Ղարաքիլիսան և սկսում անցնել Ալեքսանդրապոլի թիկունքը: Քաղաքը ենթարկվում է ուժեղ ռմակոծման: Քաղաքում և շրջակա գյուղերում խուճապ է առաջանում, բնակչությունը սկսում է փախչել: Հանկարծակի եկած հայկական ազգային զորամասերը թույլ դիմադրություն են ցույց տալիս:

Գրավելով Ալեքսանդրապոլը և այն հենակետ դարձնելով, թուրքերը մի կողմից շարժվում են դեպի Երևան, մյուս կողմից՝ Ղարաքիլիսա: Թուրքական զորքերի շարժումն այդ երկու ուղղությամբ կտրում էր Երևանի նահանգը արտաքին աշխարհից և, այդպիսով, բացառիկ ծանր դրության մեջ դնում նրան: Ղարաքիլիսան և Լոռին գրավելու դեպքում թուրքական բանակը Ղազախի վրայով ճանապարհ էր բացում դեպի Ադրբեջան՝ սովետական Բաքվի վրա արշավելու համար:

Ալեքսանդրապոլն ընկնելուց հետո հայկական զորքերի հրամանատար, գեներալ Նազարբեկյանը իր շտաբը տեղափոխում է Ղարաքիլիսա, իսկ Համամ-լու գյուղը մայիսի 21-ին թուրքերի ձեռքն անցնելուց հետո՝ Դիլիջան:

Սակայն դրությունը շուտով փոխվում է: Բոլոր տվյալները գալիս էին ասելու, որ արևելահայերի համար 1918 թվականի ամառը նույնքան սարսափելի պիտի լիներ, որքան 1915 թվականի ամառը՝ արևմտահայերի համար: Այս ծանր շրջանին բախտի քմահաճույքին թողնված հայ գյուղացիությունը տեսնելով իր վրա կախված ահռելի վտանգը, ոտքի է ելնում պաշտպանելու իր ֆիզիկական գոյությունը: Սեյմի քաղաքականության և Անդրկովկասի դրության մասին Բաքվի սովետում 1918 թվականի մայիսի 29-ին տրված ղեկուցման մեջ Ստ. Նահումյանը հայտարարեց, որ հայ գյուղացիական մասսաները, հակառակ դաշնակցականների դավաճանական քաղաքականության, «...պարզ հասկանում են, որ իրենց սպառնում է կամ իսպառ ոչնչացում, կամ նրանք պետք է երես դարձնեն իրենց առաջնորդներից ու ղենքը ձեռքին դուրս գան վերահաս վտանգի դեմ»¹: Գյուղացիության օրինակը վարակում է նաև ազգային զորամասերի զինվորներին, որոնք վերադառնում են իրենց զորամասերը և միանում գյուղացիությանը:

Թուրքական զորքերը շարժվեցին դեպի Երևան ու Լոռի: Համամ-լու հասած թուրքական բանակը բաժանվեց երկու մասի: Մի մասը Բզովդազով բարձրացավ Զալալօղլու սարահարթը, իսկ մյուս մասը Արագածի հյուսիսային լանջերով ետ դարձավ և շարժվեց Երևանի վրա: Ալեքսանդրապոլի անկումը Թիֆլիսից կտրված Երևանի համար տազնապալի կացություն էր ստեղծում: Գեներալ Նազարբեկյանը Դիլիջանից հուսահատական հեռագիր է հղում Թիֆլիսի հայոց ազգային խորհրդին՝ հայտնելով, որ ինքը ոչ մի զինվոր չունի, ուստի և պետք է ընդունել հաշտության ամեն մի պայմանագիր: Բաթումից հայ պատվիրակների խորհրդով Հ. Օհանջանյանը Երևանի ազգային խորհրդին հեռագրում է՝ առանց դիմադրության քաղաքը հանձնել թուրքերի ողորմածու-

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 225:

թյանը: Երևանի քաղաքային Դումայի նախագահ ղաշնակցական Թոշյանի առաջարկությամբ Դուման ընդունում է Հ. Օհանջանյանի կապիտուլանտական առաջարկը: Այս որոշման դեմ քաղաքում համաժողովրդական ցույց է կազմակերպվում, որի մասնակիցները որոշում են կռվել և պաշտպանել քաղաքը: Ոտքի է ելնում նաև քաղաքի շրջակա գյուղերի բնակչությունը: Թշնամուն դիմադրելու համար գյուղացիները խմբերով գալիս են Քանաքեռից, Առինջից, Ավանից և այլ գյուղերից:

Երևանի քաղաքային Դումայի որոշումից հետո Սուրմալուն դատարկելու և հայ զորքը Կոտայքի բարձրավանդակը ետ քաշվելու հրաման է տրվում: Սակայն դեռ Սուրմալվի հայ զորքը երկաթգծից հյուսիս շանցած, Թուրքական զորքերը մտնում են Արարատյան դաշտը և մայիսի 21-ին գրավում Սարդարապատ գյուղն ու կայարանը: Հայկական զորամասերը և աշխարհազորականները թեթև ընդհարումից հետո նահանջում են և բռնում նախօրոք պատրաստված դիրքերը:

Մայիսի 22-ին հայերը գրոհով ետ են վերցնում Սարդարաբադը: Հաջորդ օրը, մայիսի 23-ին, Թուրքական զորքերը դիմում են հարձակման և սկսում առաջանալ էջմիածնի խճուղիով: Թուրքական զորքերը գրավում են Գեյրու գյուղն ու հասնում Ղամիշլու կիսակայարանը: Երկաթգծից դեռևս հարավ մնացած հայ զորքի և գյուղացիության համար Երևանից կտրվելու սպառնալիք է ստեղծվում: Պայքարը վեր է ածվում հաղթական հարձակման, երբ երկաթգծից հյուսիս անցած զորքը ետ է դառնում և մասնակցում ժողովրդական հերոսամարտի բնույթ ստացած կռվին: Տեղի է ունենում ուժեղ ճակատամարտ: Թուրքերը փորձում են թևանցել հայկական զորամասերը, բայց դա նրանց չի հաջողվում: Հայերը հարվածում են ճակատից և թևանցում հակառակորդին, որը սկսում է անկանոն կերպով նահանջել, տալով խոշոր կորուստ: Արարատյան դաշտի գյուղացիները խանդավառությամբ համալրում են կռվի բռնված հայ զորախմբերի շարքերը: Կռիվն ընդունում է համաժողովրդական մարտի բնույթ: Հայկական զորամասերը և աշխարհազորականները Թուրքերին հետապնդում են մինչև Սոգոմբու գյուղը: Բաշապարանի կողմից Թուրքերին օգնության եկող հակառակորդի երկու գնդերին սկզբում հաջողվում է ետ մղել հայկական սակավաթիվ առաջավոր հեծյալ ջոկատը, բայց երկու օրվա համառ մարտերից հետո Թուրքերը ետ են շարտվում:

Սարդարաբադի հերոսամարտը ոգի ու կորով ներշնչեց հայ ժողովրդին, իսկ Ղարաբեիլիսայի տակ չորս օր տևած կռիվը կանգնեցրեց Թուրքական զորքերի առաջխաղացումը: Ականատեսներից մեկը պատմում է. «Ղարաբեիլիսայի և նրա շրջակա գյուղացիներն իմանալով, որ օսմանցիները Համամլուից կամենում են գրոհ տալ դեպի Ղարաբեիլիսա, բոլորը մի մարդու նման ոտքի են կանգնում և որոշում են մեռնել, բայց անձնատուր չլինել»:

Փոքրաթիվ հայ զինվորները միացած տեղացիների հետ, ամեն ինչ անում են թշնամու առաջխաղացումը կասեցնելու համար: Զորամասերի մեջ են մտնում նույնիսկ ծեր, հասակավոր մարդիկ և պատանիներ... Արջուտ կիսակա-

յարանի մոտ սկսվում է կողմերի ընդհարումը: Մեր զորամասերը, մեր գյուղացիները կռիվ մեջ են նետվում անվախ, համարձակ»¹:

Առաջացող թշնամուն կանգնեցնելու համար ոտքի է ելնում նաև Փամբակի ու Դիլիջանի գյուղացիությունը:

Դիլիջանում կոտակված հայ զորքը օգնության է գալիս և աշխարհազորականների հետ միասին մայիսի 25—28-ին հերոսական կռիվ մղում թուրքական զորքերի դեմ:

Ղազախի գյուղերից աշխարհազորականները հավաքվում են Դիլիջան, որտեղ տեղի է ունենում վորահանդես: Հայրենասեր սպաների ղեկավարությամբ աշխարհազորականները և զինվորները շարժվում են դեպի Ղարաքիլիսա՝ համալրելով իրենց շարքերը ճանապարհին ընկած գյուղերի բնակիչներով:

Ղարաքիլիսայի տակ դիրք էր բռնել հակառակորդի մի դիվիզիա, բաղկացած 10 հազար զինվորից, ունենալով 70 թնդանոթ, 40 զնդացիր: Հայերը ունեին մոտ 6 հազար կռվող, 10 թնդանոթ, 20 զնդացիր: Քառօրյա (մայիսի 24—28) հերոսամարտից հետ հայերը ստիպված են լինում թողնել Ղարաքիլիսան՝ ռազմամթերքի սպառման պատճառով:

Փամբակի գյուղերը ենթարկվում են կոտորածի և ավարի: Ղարաքիլիսայում թուրքերը հարյուրավոր մարդկանցից բաղկացած խմբեր են կազմում և գյուղից դուրս հանելով՝ զնդակահարում: Այսպիսի կոտորածներ տեղի են ունենում նաև Համամլուում, Հաջիդարայում, Ղշաղում և ուրիշ գյուղերում:

Ստրդարաբադի և Ղարաքիլիսայի հերոսական մարտերը գրավումից և կոտորածից փրկեցին Երևանի, Արարատյան դաշտի, Սևանի ավազանի բնակչությանը: Հայ ժողովրդի այդ հերոսական գոյամարտերը օբյեկտիվորեն նպաստեցին Բաքվի կոմունային՝ ինտերվենտների դեմ մղվող պայքարում:

Մայիսի 26-ին թուրքերը Բաթումում սեյմի պատվիրակությանը վերջնագիր ներկայացրին պահանջելով երեք օրվա ընթացքում պատասխանել՝ ընդունում է նա արդյոք նրանց պահանջները թե ոչ: Հենց այդ օրն էլ անդրկովկասյան սեյմը վրացական մենշևիկների առաջարկով իրեն հայտարարեց ցրված: Այդ մասին սեյմի ընդունած որոշման մեջ ասված է. «Նկատի ունենալով, որ պատերազմի և հաշտության հարցերում արմատական տարածայնություններ դրսևորվեցին այն ժողովուրդների միջև, որոնք կազմել էին Անդրկովկասյան անկախ հանրապետությունը, և այդ պատճառով անհնարին էր դարձել Անդրկովկասի անունից խոսող մեկ հեղինակավոր իշխանության հանդես գալը, սեյմը արձանագրում է Անդրկովկասի տրոհման փաստը և վար է դնում իր լիազորությունները»²:

Սեյմի ինքնացրման օրը՝ 1918 թվականի մայիսի 26-ին, վրացական ազգային խորհուրդը Վրաստանը հայտարարում է «անկախ»: Գերմանացիների խորհրդով մենշևիկներն ընդունում են թուրքական վերջնագիրը և հունիսի 4-ին Բաթումում Վրաստանը հաշտություն է կնքում Թուրքիայի հետ: Մայիսի 27-ին Ադրբեջանական ազգային խորհուրդը Ադրբեջանը նույնպես հայտարարում է «անկախ»:

¹ «Մշակ», 5 հունիսի 1918 թ.:

² «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ բեռյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 222:

Թիֆլիսում գտնվող և դաշնակցականների կողմից ղեկավարվող հայկական ազգային խորհուրդը լսում է Բաթումից վերադարձած իր պատվիրակության զեկուցումը և որոշում է՝ «համակերպվելով ստեղծված նոր քաղաքական և ռազմական ծանր պայմաններին» հանձնարարել պատվիրակությանը շարունակել բանակցությունները հաշտության կնքելու համար¹։ Ստեղծված դրությունը թեւադրեց հայկական ազգային խորհուրդին 1918 թվականի մայիսի 28-ին որոշում ընդունել Հայաստանը ևս «անկախ» հայտարարելու մասին։

«Ումից է անկախ Գեգեզկորիի կառավարությունը, — գրել է Վ. Ի. Լենինը, — Սովետական հանրապետությունից նա անկախ է, բայց գերմանական իմպերիալիզմից նա մի քիչ կախյալ է, և դա բնական է»²։ Նույնը պիտի ասել և Հայաստանի ու Ադրբեջանի «անկախության» մասին։ Սրանք ևս անկախ էին միայն Սովետական Ռուսաստանից, սակայն կախյալ էին Թուրքիայից մինչև վերջինի պարտությունը առաջին համաշխարհային պատերազմում, իսկ այնուհետև Անտանտից։

Անդրկովկասյան հակահեղափոխական բլոկի քաղաքականությունը շատ թանկ նստեց Անդրկովկասի ժողովուրդներին, բայց բոլորից թանկ՝ հայ ժողովրդին։

Բաթումում կնքված ստրկացուցիչ հաշտության պայմանագրի համաձայն Երևանի նահանգից Թուրքիային էին անցնում Սուրմալուի գավառը ամբողջապես, Ալեքսանդրապոլի և էջմիածնի գավառների մեծ մասը և Երևանի ու Շարուր-Ղարալագյազի գավառների մի մասը։ Այսպիսով, Հայաստանի տերիտորիան կազմելու էր ընդամենը մոտ 10 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն։ Հայաստանը պետք է զինաթափվեր և դիվանագիտական հարաբերությունների մեջ ըմտներ Թուրքիայի հետ պատերազմական վիճակի մեջ գտնվող պետությունների հետ։ Թուրքիան իրավունք ստացավ իր զորքերը փոխադրել Հայաստանի երկաթգծով, որի համար բոլոր երկաթուղային կայարանները պիտի գտնվեին Թուրքերի հսկողության տակ³։ Այսպես, Բաթումում անդրկովկասյան հակահեղափոխական կուսակցությունները Թուրքիայի հետ հաշտություն կնքեցին շատ ավելի ծանր պայմաններով, քան Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն էր։

Չոր էր դաշնակցական կառավարության պատվիրակությունը 1918 թվականի ամռանը Բեռլինում և հետո Վիեննայում բախում գերմանական ու ավրստրո-հունգարական կառավարությունների դռները և օգնություն խնդրում։ Նա խնդրում էր վերանայել Բաթումում կնքված հաշտության պայմանագիրը այն հաշվով, որ Հայաստանը հետ ստանար Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով նախատեսված այն տերիտորիան, որը զավթել էին Թուրքերը։ Վիեննայում պատվիրակությունը հարց հարուցեց նաև ավստրո-հունգարական զորքեր ուղարկել Հայաստան։ Դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչներին լսում էին,

1 Տե՛ս «Հորիզոն», 31 մայիսի 1918 թ.։

2 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 27, էջ 462։

3 Բաթումի հաշտության պայմանագիրը տե՛ս ՀԱՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, դ. 23, ք. 96—98։

հայտնում իրենց ցավակցությունը, բայց գործնականում՝ գերմանական և ավրստրո-հունգարական կառավարությունները ոչինչ չէին անում:

1918 թվականի ամռանը թուրքական զավթիչները հարձակում են սկսում Բաքվի սովետական իշխանության վրա: Միաժամանակ Բաքուն գրավելու իրենց պլանների իրագործմանը ձեռնամուխ են լինում Իրանում գտնվող անգլիական իմպերիալիստները: Բաքվի սովետական իշխանության դեմ հանդես են գալիս երկրամասի հակահեղափոխական ուժերը:

Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների սովետը 1918 թվականի մայիսի վերջին դիմեց Անդրկովկասի աշխատավորներին՝ կոչելով նրանց պաշտպանել սովետական իշխանությունը Բաքվում, էլ ավելի ուժեղացնել պայքարը սովետական իշխանության հաստատման համար ամբողջ Անդրկովկասում:

«Բաքվի պրոլետարիատը, — ասվում է կոչում, — առաջինն էր, որ հռչակեց իր համերաշխությունը Ռուսաստանի Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխության հետ և դեմ զնաց անդրկովկասյան կոմիսարիատին ու սեյմին: Բաքվի պրոլետարիատն այժմ ևս բարձր է պահում սովետական իշխանության դրոշմը և պատրաստ է պայքարելու ամբողջ Անդրկովկասի բանվորների ու գյուղացիության ազատության և երջանկության համար»: Կոչը Բաքվի սովետի դրոշի տակ էր հրավիրում Անդրկովկասի բոլոր աշխատավորներին: «Բաքվի պրոլետարիատը ձգտում է Անդրկովկասում ստեղծել նոր կառավարություն, առանց բեգերի ու իշխանների և առանց հայ նացիոնալիստների, — բանվորների ու գյուղացիների կառավարություն, սովետների կառավարություն: Այդ կառավարությունը դաշնակցած ամբողջ ռուսաստանյան պրոլետարիատի ու գյուղացիության հետ՝ կպաշտպանի Անդրկովկասի միասնությունը Ռուսաստանի հետ, կխորտակի բոլոր ազդեցությունների կալվածատերերի ու կապիտալիստների իշխանությունը և կհաստատի ամբողջ Անդրկովկասի բանվորների և գյուղացիների եղբայրություն...»

Բոլոր մուսլուկները ոտքի են ելել Բաքվի սովետի դեմ, Անդրկովկասի միակ ազատ անկյունի դեմ: Բաքվի սովետի դրոշակը ազատության դրոշակ է ու աշխատավորների եղբայրության դրոշակ: Բոլորը մտեց մեր դրոշի տակ»:

Կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ Բաքվի պրոլետարիատը և Ադրբեյջանի աշխատավոր գյուղացիությունը հերոսական պայքար ծավալեցին Բաքվի վրա արշավող թուրքական զորքերի դեմ: Այդ պայքարում նրանց օգնություն էր ցույց տալիս Սովետական Ռուսաստանը՝ ուղարկելով զենք, ռազմամթերք, փող, պարեն և օժանդակ ուժ:

Թուրքական առաջխաղացող զորքերի դեմ պայքարելու պատրաստակամություն հայտնեց նաև գեներալ Անդրանիկը: Ազգային-ազատագրական մարտերում աչքի ընկած այդ զորավարը Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պաշտպանման հարցը կապում էր Սովետական Ռուսաստանի հետ:

1918 թվականի հուլիսին, երբ նա գտնվում էր Նախիջևանում, հաղորդեց Բաքու՝ Ստ. Շահումյանին, որ Նախիջևանի գավառը հայտարարված է Սովետական Ռուսաստանի անբաժանելի մաս և, որ ինքը ենթարկվում է Սովետա-

կան Ռուսաստանի կառավարությանը՝ իր ջոկատը դնելով նրա տրամադրության տակ: Անդրանիկը միաժամանակ հայտնում էր, որ իր ջոկատը պայքարում է թուրքական զորքերին Նախիջևան գավառը շթողնելու համար:

Ստ. Շահումյանը պատասխան հեռագրում հայտնում էր. «Ձեր հեռագիրը ստացա: Լրիվ տեքստը հաղորդում եմ Մոսկվա, կենտրոնական կառավարությանը: Իմ կողմից հանձնին Ձեզ ողջունում եմ իսկական ժողովրդական հերոսին: Եթե պարոնայք քաջազունիները և մյուսները Ձեզ նման լինեին հայ գյուղացիությանը չէր ապրի ներկայիս ողբերգությունը: Ողջուն հաղորդեցեք Ձեր դրոշի տակ մարտնչող բոլոր խիզախ մարտիկներին և ամբողջ աշխատավոր ազգաբնակչությանը...»:

Օտարերկրյա ինտերվենաների ձեռման տակ, ինչպես և հակահեղափոխական կուսակցությունների քայքայիչ աշխատանքի հետևանքով սովետական իշխանությունը Բաքվում 1918 թվականի հուլիսի 31-ին ժամանակավորապես բնկավ: Իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցրին էսեռները, դաշնակցականները, մենշևիկները, որոնց հրավերով օգոստոսի 4-ին Բաքու մտան անգլիական զորքերը: Բայց անգլիացիները մտադիր էլ չէին պաշտպանել Բաքուն: Եվ երբ թուրքական զերակշռող ուժերը մոտեցան Բաքվին, անգլիացիները այն թողին առանց դիմադրության: Սեպտեմբերի 15-ին թուրքական զորքերը գրավեցին Բաքուն:

1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ին անգլիական իմպերիալիստները և Աշխաբադի հակահեղափոխական իշխանությունները անդրկասպյան ավազուտներում գազանաբար սպանեցին Բաքվի բանվորների սիրելի 26 կոմիսարներին՝ Ստ. Շահումյանին, Պ. Զափարիձեին, Մ. Ազիզբեկովին, Ի. Ֆիոլետովին, Գ. Կորգանովին, Յա. Զևինին, Մ. Վեդերովին, Ի. Մալիգինին, Ա. Ամիրջանին, Ս. Հովսեփյանին, Վ. Պոլուխինին, Գ. Պետրովին, Մ. Բասինին, Ա. Կոստանդանին, Ի. Գաբիշևին, Բ. Ավագյանին, Ա. Բերգին, Թ. Ամիրջանին, Ա. Բորջանին, Ֆ. Սոլնցևին, Մ. Կոզանովին, Ա. Բոգդանովին, Ս. Բոգդանովին, Ի. Միշենին, Ի. Մետակսին և Վ. Նիկոլայշվիլուն: Բաքվի հերոսական կոմունան պատմության մեջ մտավ որպես Անդրկովկասի աշխատավորների՝ սովետական իշխանության համար մղված պայքարի ամենապայծառ էջերից մեկը:

Սակայն, բացի Բաքվից ու նրա նահանգից, Անդրկովկասի մյուս մասերում, այդ թվում և Հայաստանում, ձգձգվեց սովետական իշխանության հաղթանակը:

Անդրկովկասի համաձայնողական և բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցությունների սոցիալական և նացիոնալիստական քաղաքականության հետևանքով երկրամասի աշխատավորության, մասնավորապես գյուղացիության մի ղզալի մասը դեռևս չի ուղիղ չէր ազատագրվել այդ կուսակցությունների ազդեցությունից և հափտտ էր ընծառում նրանց կեղծ խոստովանելին: Այդ մասին են վկայում նաև Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները Անդրկովկասում, որոնք տեղի ունեցան 1917 թվականի հոկտեմբերին:

Թեև երկրամասի առանձին կենտրոններում և մանավանդ կովկասյան բանակի զինվորների մեջ բուլշևիկները լուրջ հաջողության հասան, բայց և այնպես ընդհանուր առմամբ ձախեցին մեծ մասը շահեցին համաձայնողական և բուր-

Ժուա-նացիոնալիստական կուսակցությունները: Ձգձգման մյուս պատճառներն էին օտարերկրյա իմպերիալիստների ինտերվենցիան Անդրկովկաս, երկրամասի հակահեղափոխական կուսակցությունների դավաճանական քաղաքականությունը, Հյուսիսային Կովկասում հակահեղափոխական ուժերի ապստամբության պատճառով Անդրկովկասի տերիտորիայի կտրտվածությունը Սովետական Ռուսաստանից և այլն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: ԵՐԿՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սեյմի ցրումից հետո Անդրկովկասում ստեղծվեցին Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի բուրժուական հանրապետությունները: Թիֆլիսի հայկական ազգային խորհուրդը 1918 թվականի մայիսի 28-ին իրեն հայտարարեց «հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն»¹:

Հայաստանում կառավարություն ստեղծելու շուրջը երկար պայքար տեղի ունեցավ դաշնակցության, հայ ժողովրդական կուսակցության և մյուս խմբավորումների միջև: Երբ Թիֆլիսում ստեղծվում էր դաշնակցական կառավարությունը, հայ ժողովրդական կուսակցությունը գումարեց մի ժողով, որտեղ ընդունվեց որոշում՝ չվստահել կառավարության ստեղծումը դաշնակցությանը, որովհետև «տարիների ընթացքում նրա վարած քաղաքականության ու նրա գործելակերպի հետևանքը եղավ հայ ժողովրդի ներկա օրհասական վիճակը»²: Հայ ժողովրդական կուսակցությունը իրեն էր վերապահում Հայաստանի հանրապետության կառավարություն ստեղծելու իրավունքը:

Իսկ այդ օրերին Երևանի հայոց ազգային խորհուրդը ընտրել էր մի վարչություն, որին տվել էր կառավարական ֆունկցիա՝ մինչև Թիֆլիսից կառավարության ժամանումը:

Դաշնակցականներին հաջողվեց առաջին կառավարության կազմում մըտցրեն բացառապես իրենց ներկայացուցիչներին: Միակ անկուսակցականը ղինվորական նախարար Հ. Հախվերդյանն էր: Վարչապետ նշանակվեց Հ. Քաջաղնունին, արտաքին գործերի նախարար՝ Ա. Խատիսյանը, ներքին գործերի՝ Արամ Մանուկյանը:

Երկար վիճաբանություններ են տեղի ունենում կառավարությունը և ազգային խորհուրդը Երևան տեղափոխելու շուրջը: Հուլիսի 13-ին վերոհիշյալ կուսակցությունների և ազգային խորհրդի միացյալ նիստում որոշվում է տեղա-

¹ ՍՄԿԿ Կենտկոմին կից ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ (հետազայում՝ ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ), ֆ. 222, ց. 1, գ. 1ա, ք. 345:

² Նույն տեղում, գ. 120, ք. 12:

փոխվել Երևան. Հուլիսի 20-ին դաշնակցական կառավարությունը և Թիֆլիսի ազգային խորհրդի անդամները հասնում են Երևան: Այստեղ Թիֆլիսի և Երևանի ազգային խորհուրդների ու կառավարության որոշմամբ ստեղծվեց Հայաստանի խորհրդարանը: Խորհրդարանում տեղերի մեծ մասը (18 տեղ) գրավում են դաշնակցականները, իսկ էսեռները և հայ ժողովրդական կուսակցությունը՝ վեցական տեղ, անկուսակցականներին տրվում է 2 տեղ՝ նախատեսված 3-ի փոխարեն: Հայաստանի խորհրդարանում 6 տեղ ստանում են նաև սոցիալ-դեմոկրատները (բոլշևիկները և մենշևիկները միասին, որովհետև Երևանում մինչև 1918 թվականի նոյեմբերը բոլշևիկները և մենշևիկները դեռևս կազմակերպվորեն անջատված չէին):

1918 թվականի գարնանը, երբ բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցությունները ձեռնամուխ էին եղել անկախ հանրապետությունների ստեղծմանը, Ս. Գ. Շահումյանը և մի շարք այլ գործիչներ առաջարկում էին, ի հակակշիռ ստեղծվող բուրժուական հանրապետությունների, առաջ քաշել Անդրկովկասի սովետական անկախ հանրապետություններ ստեղծելու լուզումը:

Կոմունիստական կուսակցության լենինյան ազգային քաղաքականությունից բխող այդ լուզումի ընդունումը կարևոր նշանակություն կունենար սովետական իշխանության համար մղվող Անդրկովկասի աշխատավորների պայքարի կազմակերպման գործում, այն խոշոր հարված կհասցներ բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցություններին, որոնք բուրժուական հանրապետություններ ստեղծելու իրենց քաղաքականության մեջ ճարպկորեն խաղում էին Լեհրամասի ժողովուրդների ազգային զգացմունքների հետ:

Դժբախտաբար այդ առաջարկությունը պաշտպանություն չի գտնում կուսակցության երկրային կոմիտեում, որի անդամներից շատերը կարծում էին, թե սովետական անկախ հանրապետություններ ստեղծելու լուզումը կարող էր տուրք տալ նացիոնալիզմին: Այդ սխալն ուղղվեց միայն 1919 թվականի կեսերին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի միջամտությամբ: Բայց ժամանակին այդ սխալ դիրքորոշումը արդեն կատարել էր իր բացասական դերը Անդրկովկասում սովետական իշխանության համար մղվող պայքարի կազմակերպման գործում:

1918 թվականի օգոստոսի 1-ին բացվեց Հայաստանի խորհրդարանի առաջին նիստը: Դաշնակցության հակահեղափոխական և ազգադավ քաղաքականությունը մերկացնելու համար Պառլամենտի ամբիոնն օգտագործելու նպատակով բոլշևիկները անհրաժեշտ համարեցին մասնակցել Հայաստանի Պառլամենտին: Օգոստոսի 3-ին, երբ դաշնակցականները ներկայացնում են իրենց դեկլարացիան, բոլշևիկների անունից նիստում դեկլարացիայով հանդես է գալիս Ա. Մելիքյանը, որը մերկացնում է դաշնակցականների ռեակցիոն ու վնասաբեր քաղաքականությունը և նշում Հայաստանը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու կործանիչ նշանակությունը հայ ժողովրդի համար: Բոլշևիկյան դեկլարացիայում ընդգծվում էր, որ հայ ժողովրդի գոյության և փրկության միակ հենարանը կարող է լինել Սովետական Ռուսաստանը¹:

Դաշնակցականները, անցնելով իշխանության գլուխ, ձեռնամուխ են լինում անդրկովկասյան կոմիսարիատի և սեյմի ընդունած հակաժողովրդական

¹ Տե՛ս «Եռոց», 28 դեկտեմբերի 1918 թ.:

օրենքների կենսագործմանը: Նրանք աստիճանաբար վերացնում են այն տարրական նվաճումները, որ ձեռք էին բերել աշխատավորները փետրվարյան բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության հաղթանակի հետևանքով: Արդյունքաբերական ձեռնարկությունները մնում են նախկին տերերի ձեռքին: Բանվորական 8-ժամյա աշխատանքային օրվա մասին օրենքը մնում է անիրագործելի: Դաշնակցության պետական գործունեության հենց առաջին քայլերը դրսևորում են նրա քաղաքականության հակաժողովրդական էությունը:

Անդրկովկասի անջատումը Սովետական Ռուսաստանից և անկախ հանրապետությունների ստեղծումը բխում էր բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցությունների և օտարերկրյա իմպերիալիստների շահերից: Այն խիստ ծանր հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ժողովուրդների համար՝ ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական ասպարեզում: Հսկահեղափոխական կուսակցությունները արհեստականորեն մեկուսացնում էին հարևան եղբայրական ժողովուրդների բանվորա-գյուղացիական մասսաներին, որոնց դարավոր սերտ դաշինքը, բացի տերիտորիալ միաձուլությունից, թելադրվում էր նաև այդ ժողովուրդների պատմական անխզելի ճակատագրով, ինչպես նաև կյանքի պայմանների ընդհանրությունից և տարբեր ազգերի բնակչության շերտերումից ապրելուց:

Բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցություններն ամեն կերպ ձգտում էին ապացույցել, որ իրենք իշխանության գլուխ են անցել Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդների «ազատ կամքի» հիման վրա: Մերկացնելով դաշնակցականների, վրացական մենշևիկների և մուսավաթականների այդ կեղծիքը, ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան երկրային կոմիտեն Կովկասի աշխատավորությանն ուղղած իր կոչում 1919 թվականի գարնանը նշել է. «Որքան խաղախություն, որքան խաբեություն, կեղծիք և փարիսեցիական երկերեսանիություն կա այդ բոլոր հայտարարություններում: Այդ ժողովուրդների «կամքի» ազատ արտահայտության», «ինքնորոշման», ինչպես նաև Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների «անկախության» մասին ավելի լավ է թող չխոսեն այդ պարոնները: Այդ հանրապետությունների «անկախությունը» — դա ամբողջ Անդրկովկասի օկուպացիան է Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ամերիկայի զորքերի կողմից: Ինչպիսի հեգնանք, ինչպիսի ծաղրանք աշխատավոր մասսաների նկատմամբ»¹:

Դաշնակցականները, ինչպես նաև մուսավաթականներն ու մենշևիկները, նախքան իշխանության գլուխ անցնելը մասսաներին հավաստիացնում էին, որ իրենց «անկախ» ազգային հանրապետությունների ստեղծումը երջանիկ կյանքի սկիզբը կհանդիսանա: Բայց «ազգին իրկելու», «ազգին ծառայելու» համար դաշնակցականների սին խոստումներն ունեին միայն ու միայն մեկ նպատակ՝ խաղալ հայ ժողովրդի ազգային զգացմունքների հետ և ազգային «անկախություն» դրոշմ դարձնել միջոց՝ աշխատավորական մասսաներին մոլորեցնելու ու իրենց հետևից տանելու համար: Եվ այդ նրանց ժամանակավորապես հաջողվում է:

¹ «Борьба за победу Советской власти в Грузии», էջ 462:

Պետական ապարատը կենտրոնացված էր դաշնակցականների ձեռքում, չնայած կառավարության մեջ երբեմն մտնում էին էսեռներ, ռամկավարներ և այլ կուսակցությունների մի քանի ներկայացուցիչներ: Կառավարությունը զբաղվում էր դաշնակցության խիստ վերահսկողության տակ, կատարում էր նրա բյուրոյի ցուցումները:

1919 թվականի մայիսի 28-ին Հայաստանի Պառլամենտը որոշում ընդունեց գոյություն ունեցող դաշնակցական կառավարությունը հայտարարել միացյալ Հայաստանի կառավարություն: Այդ ակտին համահայկական բնույթ տալու նպատակով որոշվեց 12 արևմտահայերի (բոլորն էլ դաշնակցական) մտցնել Հայաստանի խորհրդարանի կազմում:

Իր մեկ տարվա գոյության ընթացքում դաշնակցության ստեղծած կառավարությունը անընդունակ գտնվեց երկրի շատ թե քիչ կարևոր սոցիալ-տնտեսական հարցերը լուծելու ասպարեզում:

Հետաքրքրական է, այս սուռումով, Ալեքսանդրապոլի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության, հայ ժողովրդական կուսակցության, Շիրակի գյուղացիական միության և այլ կազմակերպությունների միացյալ «Բողոքը Հայաստանի հանրապետության կառավարության դեմ»:

Այդտեղ մասնավորապես նշվում է, որ կառավարության «վարչական կազմը լցված է միմիայն դաշնակցականներով... որոնք գործում են կամայականորեն», որ «դատարանը ազատ չէ: Դատավորները նշանակվի են և գտնվում են կուսակցության ճնշման տակ», «ֆինանսական դրությունը հանձնված է կուսակցամոլների ձեռքը և ֆինանսական պաշտոնյաները վատնում են ժողովրդի կոպեկները...»: Բողոքում այնուհետև զայրույթով նշվում է. «Անկարելի է լսել այն անմիտ ակտի մասին, որով ներկա կառավարությունը ինքնակոչ կերպով մը հայտարարեց Հայաստանը Միացյալ և Անկախ և ինքըզինքը նշանակեց այդ մեծ Հայաստանի կառավարությունը...»:

Բողոքի տակ ստորագրողները պահանջում էին «ցրել ապօրինի միջոցներով ընտրված Պառլամենտը, նշանակել նոր ընտրություններ», «հրաժարում ներկա կառավարության» և «ընտրել նոր կառավարություն օպոզիցիայից»¹:

1919 թվականի հունիսի 17-ին դաշնակցության Արևելյան բյուրոն ստիպված եղավ ընդունել, որ «արևմտահայ մասսաները դժգոհ են այս կառավարությունից և չեն կարող հաշտվել այն մտքի հետ, թե այս կառավարությունը միացյալ Հայաստանի կառավարություն է: Նրանք տեսնում են, որ այս կառավարությունը հավասար աչքով չի նայում ոռոսահայ և տաճկահայ գաղթականության վրա», որ «արևմտահայր կառավարության մեջ ոչ մի մասնակցություն չունի»²:

Դաշնակցության պետական սիստեմը բռնության ու կամայականության վրա հիմնված սիստեմ էր: Դաշնակցական կառավարությունն ուներ բազմաթիվ նախարարություններ, 40 հազարանոց բանակ, 5000-ից ավելի միլիցիա: Սակայն երկրում անիրախություն էր: «...Այն խոսքը, թե ով առավոտյան քնից շուտ վեր կենա, նա է իշխանության տերն ու տնօրենը, այս պարագայում կարելի է հանգիստ խղճով թուլատրել, որ այդ վարկաբեկիչ խոսքը վերագրվի

1 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 278, թ. 62—63:

2 ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 5, գ. 253, թ. 22—23:

Հայաստանի հանրապետական կառավարությանը», — գրել է «Աշխատանք» թերթը «Անիշխանություն» վերտառությամբ հոդվածում¹:

Ավազակությունը, թալանն ու կողոպուտը սիստեմի էր վերածվել: Շատ բնորոշ է այդ առումով Ալեքսանդրապոլի հասարակության ներկայացուցիչների բողոքը կառավարության դեկավարին՝ գրված 1920 թվականի փետրվարին: Նրանք բողոքում են դաշնակցական պատժիչ ջոկատի անօրինակությունների դեմ: «Այն կաշառքները, սոսկալի ծեծ ու ճնշումը, մարդկանց վախեցնելը չենք մոռանա՝ մենք երբեք. մենք այս դրությամբ չենք հղած, այսքան կաշառք չենք տված», — գրում են նրանք²: Այդ մասին են վկայում նաև հենց իրենց՝ դաշնակցական գործիչների, մի շարք ղեկուցադրեր և այլ փաստաթղթեր: Ներքին գործերի նախարարի օգնական Ս. Թորոսյանի 1920 թվականի հուլիսի 2-ին ղեկուցադրում ասված է. «Հանրապետության կազմակերպության առաջին օրերից ներքին կյանքը գտնվում էր վերին աստիճանի խառնակ վիճակում... Շիրակի գյուղերում սարսափելի բռնություններ են կատարվում ամեն օր: Կարսի նահանգը ենթակա է մի սարսափելի ահաբեկման... Շիրակի նահանգապետն իր անդորությունն է հայտնում իր նահանգի ավելի քան 6000 զինված անձանց դեմ: Սակայն ինչու՞ հեռու գնանք: Մեր քթի տակ էլ միաժամին գավառում օրը ցերեկով նույնացիները քանի անգամ են հարձակվել գնացքի վրա: Վերջին հարձակման ժամանակ սպանեցին 41 մարդ, վիրավորեցին 82-ը: Ի՞նչ է Զանգի-րասարը: Ավերիչ ուժերի մի կատաղի մրցում... Երևանից Աշտարակ տանող խճուղու մոտ Միկիների ձորը, մի սպանդանոց է անցորդների համար, այնտեղ ևրկու տարվա ընթացքում մոտ հարյուր մարդ է սպանվել... երկիրը լիքն է քանդող, քայքայող տարրերով»: Նա խոստովանում է, որ «Զմեռվա ընթացքում երևան քաղաքում կատարված սպանություններին ու հափշտակություններին մասնակից են հղել և միլիցիոներները, մինչև իսկ նրանց պետերը»: Թորոսյանը այնուհետև նշում է, որ «երկրի անիշխանական դրությանը բավականաչափ նպաստում են և պետության զանազան մասերում տեղավորված զինվորական մասերը», որոնք անասունների և գուլթի անօրինական բռնազրավումներով են զբաղված³:

Կողոպուտի, սպանությունների և ամեն կարգի շարագործությունների կազմակերպիչները դաշնակցական կառավարության հովանավորությունը վայելող մառգերիստներն էին: Նրանք զենք ու դրամ էին ստանում կառավարությունից և կոչված էին «բուլճեիկների դեմ» պայքարելու: Ներքին գործերի նախարարության վերատեսչի վկայությամբ միայն 1920 թվականի առաջին կեսին այդ նախարարության մատչաններում գրանցվել է 12 միլիոն ռուբլի գումար, որը տրվել է «բուլճեիկների դեմ գործելու» համար: Բայց իր տիրապետության տարիներին քանի-քանի տասնյակ միլիոններ է դաշնակցությունը ծախսել այդպիսի նպատակների համար և փակել պետական դրամարկղի դռները, երբ խնդիրը վերաբերել է ժողովրդի վիճակի բարելավմանը, կամ լուսավորության գործի կարգավորմանը:

¹ «Աշխատանք», 25 փետրվարի 1919 թ.:

² Տե՛ս «Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում» (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Երևան, 1932, էջ 201:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 184—185:

Ահա թե ինչ է գրել Հայաստանի հանրային կրթության և արվեստի մինիստրը ին տարրական դպրոցների բաժնի վարիչը 1919 թվականի նոյեմբերի 8-ին. «Դպրոցները չեն վերաբացվում, որովհետև փող չկա, ուսուցիչներն իրենց դպրոցները թողնում են... որովհետև փող չկա... բայց սխալվում են ասելով փող չկա, փող կա, բայց փող չկա միայն մեր տարրական դպրոցի, փող չկա միայն լուսավորության գործի համար»¹:

«Մեր պաշտոնեություն 90 տոկոսը,— լրացնում է նրան «Հայաստանի աշխատավորը»,— զեղծարար է: Զեղծում ու կեղծում են ամենքը, ական թալան են անում բոլորը, ովքեր «ծուլ չեն», որովհետև որքան շատ են զեղծում ու հափըշտակում՝ այնքան բարձրանում է նոցա աստիճանն ու պատիվը»²:

Անցնելով իշխանության գլուխ, դաշնակցականները գյուղացիությանը խոստացան հող: Գյուղացիությունը, սակայն, հող չստացավ: Դաշնակցականների վարած ագրարային քաղաքականությունն էլ ավելի ուժեղացրեց կուլակային հողատիրությունը երկրում: Դաշնակցական կառավարությունը գյուղացիությանը ոչ միայն հող չտվեց, այլև բռնագրավեց այն հողերը, որ գյուղացիները խել էին կուլակներից և խոշոր հողատերերից Հոկտեմբերյան հեղափոխության ազդեցության տակ կամ ձեռք էին բերել 1912 թվականին՝ ցարական հողային օրենքի համաձայն: Այսպես, օրինակ, 1912 թվականին Իջևանի շրջանի Աշաջուր գյուղի գյուղացիները ստացել էին Իջևանի անտառապետին պատկանող «դանադուռ» կոչված հողամասը: 1919 թվականին վերջինս դիմում է կառավարությանը խնդրելով՝ «վերականգնելու իր իրավունքները»: Դաշնակցական կառավարությունը զրկելով գյուղացիությանը մի կտոր հողից բավարարում է անտառապետի խնդրանքը:

Էջմիածնի 32 խոշոր հողատերերը լիովին պաշտպանում են իրենց «իրավունքները»: Լուռում ևս նույն դրուժնուն էր, որտեղ խանաղով կոչված կալվածատերը դաշնակցական կառավարության օգնությամբ 1919 թվականի գարնանը նորից զավթել էր կալվածքները՝ դուրս քշելով այնտեղից գյուղացիներին: «Լուռվա գյուղացու ձայն» թերթի վկայությամբ կալվածատերերը շարունակել են տիրանալ մեծ կալվածքների³:

Գյուղի ղոռքաներն ու կուլակները կառավարության օգնությամբ նոր հողամասեր, արոտավայրեր ու հարստանալու այլ միջոցներ են ձեռք բերում: 1918 թվականի նոյեմբերին Նոր Բայազետի գավառի Նորադուզ գյուղի բնակիչները, օրինակ, բողոք են բարձրացնում Սևանա լճից ու գետից աշնան ձկնորսության կապալը իրենցից խլելու և մասնավոր մարդկանց հանձնելու կապալքությամբ: «...Մովից ու գետից այս աշնանը ձկնորսության կապալը մեր գյուղից խլեց և տրվեց մասնավոր մարդկանց՝ չափազանց ցածր վարձով, միայն 35.000-ով: Մեր գյուղը պատրաստ էր դրանից էլ ավել տալու, բայց Նոր Բայազետի կուլակները և ղոռքաները խլեցին մեզանից դեռ հնուց մեր և հարևան յոթ գյուղերի ապրուստի գլխավոր միջոցը և հանձնեցին իրանց մարդուն՝ Մկրտիչ Աֆրիկյանին, որն իր մեջքի հետևը ունենալով քաղաքագլխին՝ իր եղ-

1 «Առաջին մասնայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», էջ 199—200:

2 «Հայաստանի աշխատավոր», 1919, № 81:

3 Տե՛ս «Լուռվա գյուղացու ձայն», 1 փետրվարի 1920 թ.:

բորը, այժմ էլ 12 ղեկավոր է ուղարկել հսկելու, որ ծովից գողութուն չլինի: Այս նոր տնտեսական ճնշումը նպաստեց մեր գյուղացիների արտագաղթին, թեև ճանապարհները դեռ ամբողջապես չեն բացվել, բայց մեր գյուղից ամեն օր մի քանի ընտանիք և տոհմն ձին մարդիկ են գնում Թիֆլիս և Ռուսաստան աշխատանք գտնելու: «Սովից կմեռնենք» ասում են բոլորը և հուսահատական դրության մեջ դրսից մի լույս ծագելուն են սպասում»¹:

Ահա դաշնակցական կառավարության ներքին քաղաքականությունը բնորոշող մի այլ փաստ էս. Նոյվարդի մի խումբ գյուղացիներ 1918 թվականի սեպտեմբերի 19-ին բողոքում են, որ դաշնակցական կառավարությունը զենքի ուժով թալանում ու կողոպտում է գյուղացիությունը: «Հացահատիկների ստիպողական գրավման համար,— ասվում է բողոքագրում,— մեր գլուխ է եկել լիազոր Կարապետ Այվազյանի տրամադրության տակ մի զորախումբ պուլմա-յոտներով, որոնք և ղեկավարում են գյուղացիների տների խուղարկելը: Խուղարկությունները կատարվում են առանց գյուղական ներկայացուցչի մասնակցության. գրավածի համար ստացականներ չեն տալիս, գրավում են ինչ իրենց դուր է գալիս՝ յուղ, թխած հաց... գրավում են աչք տեսած ցորենի ամբողջ պաշարը: Երեկ Արամ Մուրադխանյանի տնից տարան ունեցած բոլոր ցորենը. Մուրադխանյանի ընտանիքը բաղկացած է 18 հոգուց, նրանք ամբողջ այդ օրն ու այսօր սոսկալի հեծկտանք են բարձրացրել... երկուսը դանակով ինքնասպանության փորձ են անում...»²:

Զարմանալի չէ այդ առումով, որ նույնիսկ կովկասահայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչները չէին կամենում կապիտալ ներդնել Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության մեջ, որովհետև, ինչպես այդ հարցին նվիրված 1919 թվականի սեպտեմբերի 28-ին Թիֆլիսում գումարված հայ արդյունաբերողների և բանկերի ներկայացուցիչների ժողովում հայտարարեց արդյունաբերող Մայիլյանը՝ «Ժամանակակից Հայաստանում բացակայում է գույքի և անձի ապահովությունը»:

Իսկ խորհրդակցության մի այլ մասնակից՝ Մ. Բունիաթյանը, հայտարարեց, թե «Հայաստանից հայ արդյունաբերողներն ու մասնագետներն իրենք չեն, որ փախչում են, այլ նրանց մեր կառավարությունն է փախցնում իր նեղ կուսակցական գործելակերպով»³:

Բայց դաշնակցականները չէին բավարարվում միայն պարենամթերքի թալանով: Այսպես, 1918 թվականի սեպտեմբերին Քարվանսարայի գավառի Կոթ գյուղը պատժել զորամաս է ուղարկվում՝ կառավարության դեմ ուղղված «անկարգություններին» վերջ տալու համար: Դաշնակցական մաուզերիստները մտնելով տները, ինչպես այդ մասին վկայում է 4-րդ գավառամասի կառավարիչը, խլում են նրանցից այն ամենը ինչ տեսնում են. «խլում էին կոշիկներ, հագուստներ, շինեղներ, թամբեր, սանձեր, փող և այլն: Մի խոսքով դա ոչ թե մի օրինավոր զորամաս էր, այլ թող թույլ տրվի ինձ ասելու, որ դա կազմակերպ-

1 «Առաջին մարտայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», էջ 98:

2 «Մշակ», 3 հոկտեմբերի 1918 թ.:

3 ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, դ. 447, ց. 9, թ. 1—4:

ված մի ավազակային խումբ էր»¹։ Այս վայրագություններից հուզված կոթի գյուղացիները մոտ 200 հոգուց բաղկացած զինված ջոկատ են կազմում և վրձնում զինաթափել զորամասը։

Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ գյուղացիները կառավարությանն ուղղված անպատասխան դիմումների հարցերը լուծում էին «ինքնագլուխ» խոշոր կալվածքներից քշելով կապալառուներին և կալվածատերերին, զավթում էին հողերը և բաժանում իրար մեջ։ Այդպես են վարվել Ալեքսանդրապոլի գավառի Ղազանչի, Պարնի, Թափաղուակ, Ղարաքիլիսայի գավառի Թափանլի, Արջուտ, Դարպաս, Դիլիջանի գավառի Աշառու, Լոռվա Քյուրիալու, Այրում, Լճկաձոր և բազմաթիվ այլ գյուղերի գյուղացիները։

Գնալով գյուղացիության դրույթունը վատթարանում էր ոչ միայն հողագրկության, այլև անընդհատ աճող տուրքերի պատճառով։ Լոռվա «չեզոք գոտում» գյուղացիներից գանձվող հարկերի քանակը հասնում էր 14-ի։ Գյուղացին հարկեր էր տալիս անասունների, վարելահողի, խոտհարքերի համար։ Գյուղացուց էր գանձվում գավառի և գյուղի բոլոր փոքր ու մեծ պաշտոնյաների աշխատավարձը²։

Ամբողջ երկրում փոքրիկ հողակտոր ունեցող գյուղացիների մեծ մասը լծկան ու սերմացու շունենալու պատճառով զրկված էր այն մշակելու հնարավորությունից։ Նրանք ստիպված էին լինում կուլակներից սերմացու վերցնել և բերքի կեսը տալ նրանց։ Իսկ երբ բացառված էր նաև այդ հնարավորությունը, հողակտորը կամ մնում էր անմշակ կամ վաճառվում շնչին գնով։ Գյուղացիները ստիպված շնչին վարձատրությանը աշխատում էին կուլակների մոտ։ Բատրակների թիվը գնալով աճում էր։ Դաշնակցական կառավարությունը ոչ միայն չէր հոգում չքավոր գյուղացիությանն այս վիճակից դուրս բերելու մասին, այլև նպաստում էր կուլակների ու մյուս շահագործողների հարստացմանը։

«Հողային խնդիրը Լոռում, — գրում է «Լոռվա գյուղացիության ձայնը», — էն կետի վրա է կանգնած, ինչ հին բռնապետական ոեժիմում... մեզ մոտ գործում է «անգլիական» չարաբաստիկ օրենքը, թե հողային սեփականությունը սրբություն է...»։

Դիմելով գյուղացիությանը, թերթը գրում է. «Հողային էս անօրինության, էս անարխիային պետք է վերջ դնել և վերջ դնողը ինքը ժողովուրդը պիտի լինի, աշխատավոր գյուղացիության ներկայացուցիչները, որոնք գիտակցելով Ռուսաստանի մեծ հեղափոխության նվաճումները, էդքան հեշտությամբ ձեռքից չպիտի բաց թողնեն բանվոր-գյուղացու արյունով գնված իրավունքները»³։

Պահպանվել են դաշնակցական կառավարության այն որոշումները, որոնցով սերմացու է «բաժանվել» գյուղացիությանը։ Սակայն ինչպե՞ս է բաժանվել։ Էջմիածնի գավառի Գեղու գյուղի գյուղացիները, օրինակ դիմում են Պառլամենտին՝ գյուղացիությանը սերմացուով ապահովելու համար։ Դիմումում նշվում է, որ սովից և հիվանդություններից մահացել է գյուղի բնակչության

1 «Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», էջ 159։

2 Տե՛ս «Լոռվա գյուղացու ձայն», 1 փետրվարի 1920 թ.։

3 Նույն տեղում։

70 տոկոսը, որ մնացածներն էլ կկոտորվեն սովից, եթե կառավարությունը նրանց սերմացու չտա: Գյուղին պատկանող 850 դեսյատին հողից, ասված է այնուհետև այդ դիմումում, ցանվել է միայն 45 դեսյատինը: Պառլամենտական հանձնաժողովը որոշում է ընդունում «բավարարել գյուղացիների խնդրանքը» և ապա դուրս է գրվում սերմացու, որը բաժանվում է... հանձնաժողովի անդամների միջև¹:

Դաշնակցական Պառլամենտը 1920 թվականի ամռանը որոշում ընդունեց «հողային հատուկ մարմիններին» մասին², որով նախատեսվում էր պետականացնել մասնատիրական, վանքապատկան, վակուֆային, եկեղեցական, լքյալ հողերը և «կարգավորել հողային հարաբերությունները»: Այդ օրենքի 4-րդ կետում նշվում էր, թե իրենց գործունեության ընթացքում հողային հատուկ մարմինները ղեկավարվելու են... Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և սեյմի հրատարակած օրենքներով: Մինչդեռ այդ օրենքները բխում էին ցարական կառավարության ընդունած օրենքներից:

Գյուղատնտեսության և արդյունաբերության անկումը դաշնակցականների և անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների տիրապետության շրջանում կատասարդրոֆիկ շափերի հասավ: Բավական է նշել, որ ցանքատարածությունները 1913 թվականի 345700 հեկտարից 1919 թվականին իջնում է 82700 հեկտարի: Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը կրճատվեց մոտավորապես 6 անգամ³:

Օրըստօրե բարձրանում էին գյուղատնտեսական մթերքների գները: Գյուղացու շնչին ունեցվածքը թալանվում էր դաշնակցական խմբապետների, զինվորների և պաշտոնյաների կողմից: Ահա թե ինչ է նշվում Դարալադյազի գավառի առաջին մասի կոմիսարի 1920 թվականի օգոստոսի 17-ին գավառապետին ներկայացված զեկուցագրում. «զինվորները «ազատորեն ինքնիշխան և անխնա կերպով մտնում են այգիներն ու բոստանները, քաղում չհասած մրրգներն ու ոտի տակ տալիս բանջարեղենները, բավական չէ, որ իրենց ձեռքով սեղաններից մեղր են հանում, վերցնում գյուղացիներից ցախն ու զանազան իրեր և չեն վճարում ոչ մի կոպեկ... մի խոսքով միանգամայն սանձարձակ զինվորությունը, խլում ու հափշտակում է գյուղացուց նրա ամեն ինչը՝ կանգ չառնելով ոչ մի միջոցի առջև...»⁴:

Դաշնակցական Հայաստանի ֆինանսական վիճակը ևս վկայում էր երկրի քաոսային դրության մասին:

Երկրում ստեղծվեց ինֆլյացիա: Դաշնակցական կառավարությունը հսկայական թվի հասցրեց չեղարկվող թղթե դրամի արտադրությունը:

1919 թվականի օգոստոսի 1-ից մինչև տարվա վերջը շրջանառության մեջ կար 362 մլն. ուրբու չեկ: 1920 թվականի հունվարի 1-ից ապրիլի 1-ը բաց

1 Տե՛ս «Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», էջ 110, 155:

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 109:

3 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР. 1920—1940», статистический сборник, Երևան, 1940, էջ 47:

4 «Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», էջ 149—150:

թողնվեց 832 մլն. ռուբլի, իսկ ապրիլի 1-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը՝ 7 մլրդ. 32 մլն. ռուբլի: Խիստ չափով արժեքազրկվեց թղթե դրամը:

Այսպես, եթե 1920 թվականի մարտին տաճկական մեկ ոսկե լիբր արժեք 3000 ո. դաշնակցական կառավարության չեկերով, ապա նա բարձրացավ՝

ապրիլին	—4100
մայիսին	—6700
հունիսին	—6200
հուլիսին	—10000
օգոստոսին	—13000
սեպտեմբերին	—23000
հոկտեմբերին	—30000
նոյեմբերի սկզբին	—90000
նոյեմբերի վերջին	—150000 ¹ :

Նրկրում տիրող ծանր դրության մասին աշխատավորների հազարավոր դիմումներն ու բողոքները, դաշնակցական կառավարության դեմ կազմակերպված ելույթներն ու ընդլղումները ստիպեցին կառավարությանը զգաստանալ:

Դարապալաղի և Նոր Բայազետի գավառների վիճակն ուսումնասիրելու համար 1919 թվականի նոյեմբերին Պառլամենտը մի հանձնաժողով է կազմում:

Հանձնաժողովի առջև խնդիր է դրվում՝ Պառլամենտին ներկայացնել ղեկուցագիր այդ գավառներում ստեղծված դրության մասին և միջոցներ մշակել հասունացող գյուղացիական ապստամբությունը կանխելու համար: Հանձնաժողովը Նոր Բայազետում ուսումնասիրում է հողային հարցը, պարենավորման, բժշկասանիտարական և կուլտուրական վիճակը, իշխանության տեղական մարմինների ու գործերի գործունեությունը և 1920 թվականի հունվարին Պառլամենտին ներկայացնում իր ղեկուցագիրը:

Անդրադառնալով պարենավորման վիճակին, ղեկուցագրի հեղինակները գրում են, որ այն «ընդհանուր առումով ավելի քան հուսահատական է»: Նոր Բայազետի գավառի 72033 բնակիչներից 29913-ը բացարձակ չքավորներ են՝ ճանաչված, իսկ 25791-ը, որոնք ղեկուցագրում ներկայացվում են որպես միջակներ — նրանք են, որոնք «մի քանի շաբաթվա հույս ունեն»²:

Ժամանակի դաշնակցական թերթերում հանդիպում են հաղորդագրություններ գյուղացիությանը կառավարության կողմից ցույց տրվող պարենային «օգնության» մասին: Վերոհիշյալ ղեկուցագիրը լույս է սփռում այդ «օգնության» վրա: «Մի սղաղակող երևույթ էլ պիտի մատնանշել պարենավորման գործի մեջ, — ասված է ղեկուցագրում, — դա ընդհանրապես, բոլոր գյուղական վերքիների կամ պարենավորման կոմիտեների հանցավոր գործունեությունն է: Նախ պիտի ընդգծել, որ վերքիները բոլոր գյուղերում անխտիր ընտրվում են բոլունցներից և ունեւորներից, որ և ամենաչարաչար կերպով շահագործում են իրենց պաշտոնը: Նրանք են կազմում չքավորների ցուցակը և դա շահատակու-

¹ Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4033, ց. 6, գ. 293, կ. 6, թ. 29:

² «Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», էջ 127—148:

թյունների մի ահագին աղբյուր է նրանց համար»¹։ Այնուհետև նշվում է, որ աղքատների համար ստացված հացը գյուղի վերջինները, պարենավորման կոմիտեների անդամներն ու զոռքաները բաժանում են իրենց մեջ։ «Մի ավելի աղքատացի զեղծում պարենավորման պահեստները և նրանց կառավարիչներն են անում, սկսած գուցե Բաթումից մինչև Դիլիջան, Նոր Բայազետ, Ղարանխուշ, Իսթրապադադ։ Վերցնում են տնայարկներից մաքուր ալյուրը և տեղը դնում ավաղ, հող կամ քար, այն էլ ոչ թե տասնյակ փթերով, այլ հարյուրավոր»²։

Տեղական ադմինիստրացիայի և զորքերի ապօրինությունները ամբողջ Հայաստանում սխտեմի էր վերածված։ «Ժողովուրդը, — ասված է այդ առթիվ ղեկուցագրում, — ուղղակի հեծում է «աբոգի» ծանրությունից, մանավանդ աղքատ ժողովուրդը, որովհետև զխավորապես նրա կենդանիներն ու սայլերն են արող հանվում։ Դուք չեք կարող երևակայել, թե ինչ դժվարությամբ է ժողովուրդն արող տալիս... Եթե դրա հետ միասին ի նկատի ունենանք, որ հաճախ ղինվորականներն իրենք են գյուղերն ընկնում և արող հանում, այն էլ շատ անհամ 5-ի տեղ 15-ը պահանջելով և 10-ից կաշառք առնելով ու միայն 5-ը վերցնելով, այն ժամանակ դուք կհամոզվեք, թե ինչպիսի զգացմունքով պիտի լցված լինի մեր ժողովուրդը դեպի զորքը... Ավելացրեք և այն, որ զորքն ու ղինվորականները գյուղ մտնելով հափշտակում են ժողովրդից ինչ ուզում են՝ ձի, ցորեն, դարի, թամբ, ոչխար, խոտ և այլն, ապա պատկերը միանգամայն հասկանալի կլինի։ Նոր Բայազետի գավառում ժողովուրդը սոսկումով ու անհեծքով է հիշում մի շարք ղինվորականների անունները, որոնք միայն նախատիք են բերում մեր բանակին և ուրիշ ոչինչ»³։

Ժողովուրդը քաղցած էր ու մերկ։ «Այս բոլորից հետո, — կարդում ենք ղեկուցագրում, — հասկանալի է, թե ինչ ծանր վիճակ պիտի ապրի Նոր Բայազետի գավառի ժողովուրդը... Համաձայն գավառական կոմիսարիատի վիճակագրության, գավառի 41 գյուղերում ծնվածների ընդհանուր թիվն է 2029, իսկ մեռածների՝ 3608։ Նշանակում է՝ մեռածները ծնվածներից ավելի են 1579-ով... Նույն 41 գյուղում 1919 թվի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսների ընթացքում սովից մեռել են 624 հոգի»։

Դաշնակցական պառլամենտյորների ղեկուցագիրը անառարկելի է դարձնում այն փաստը, որ ժողովուրդը այս վիճակում երկար ապրել չէր կարող և որ աշխատավոր գյուղացիների հեղափոխական ելույթները «դրսից» հրահրվող ելույթներ չէին։

Երկրի վիճակի նույն նկարագրությանն ենք հանդիպում նաև դաշնակցական կառավարության նախագահին ուղղված Կարսի նահանգապետ Ս. Ղորղանյանի ղեկուցագրում։ Խոսելով պաշտոնյա անձանց կողմից կատարվող թալանի ու կամայականությունների մասին նա գրում է. «մարդիկ վարակված են թալանելու, ապահովվելու և ապա հեռանալու տենչով... մարդկանց մեջ բթացել է երկյուղը դեպի քրեական պատիժը... ոճիրը պարփակում է իր մեջ քաղաքական, տնտեսական և իրավական բացատրություններ և այդ բարդ ու խը-

1 «Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», էջ 127—148։

2 Նույն տեղում։

3 Նույն տեղում։

ճըճված պայմաններումն է մեր օրերի քրեական տրամադրությունների գաղտնիքը...

Բացի այդ,— ավելացնում է նա,— գաղտնիք չէ այն, որ պետական հայացք, պետական աշխարհայեցողություն մենք չունենք: Մեզանում կարծում են, որ Հայաստանը միայն հայերի համար է և ոչ թե հավասար բոլոր հայաստանցիների համար: Ընդգծելով տիրող ողորմելի դրությունը նա եզրակացնում է. «Զգիտեմ ինչ է մտածում այդ մասին կենտրոնական կառավարությունը. ես երկրի դրությունը կատաստրոֆիկ եմ համարում»¹:

Դաշնակցական Հայաստանում ավելի լավ վիճակում չէր արդյունաբերությունը, որի համախառն արտադրանքը 1919 թվականին 1913 թվականի համեմատությամբ 20,7 միլիոն ռուբլուց իջնում է 1,7 միլիոն ռուբլու (1926—1927 թվականների անփոփոխ գներով հաշված), այսինքն կրճատվում է ավելի քան 12 անգամ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի շրջանում աշխատավոր ձեռքերի մեծ մասը զորակոչվում է ցարական բանակ: Հիմնականում դրանով պետք է բացատրել այն փաստը, որ արդեն 1915 թվականին Երևանի նահանգի բանվորների թիվը կրճատվում է ավելի քան կեսով, իսկ 1919 թվականին այն խիստ նվազում է: Փակվել էին արդյունաբերական համարյա բոլոր ձեռնարկությունները, հանքերը: Միայն Զանգեզուրում հանքերը փակվելու պատճառով՝ այստեղ աշխատող հարյուրավոր բանվորներ ցրվում են գյուղերը, կամ աշխատանք դադարեցնում համար դիմում արտագաղթի:

Բանվորության վիճակը դաշնակցական Հայաստանում չափազանց ծանր էր: Չնայած 8-ժամյա բանվորական օրվա մասին օրենքի, մարդիկ աշխատում էին մինչև 15 ժամ, սակայն ստանում չնչին վարձատրություն, ինչպես խոստովանում է դաշնակցական խնամատարության և աշխատանքի մինիստրն իր 1919 թվականի օգոստոսի 28-ի «Ազդ»-ում: Համաշխարհային պատերազմն ավարտվել էր, սակայն հայ աշխատավորը փաստորեն շարունակում էր մնալ պատերազմական վիճակի մեջ՝ արյուն թափելով մերթ թուրքական զավթիչների դեմ մղվող պայքարում, մերթ Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցությունների հրահրած անընդմեջ ազգամիջյան պատերազմներում: Աշխատասեր ժողովուրդը մասսայական գործադրկության դառնություն էր ճաշակում:

Դրան պետք է ավելացնել նաև այն, որ 1919 թվականին Հայաստանում գաղթականությունը մեծ թիվ էր կազմում, որոնք ոչ միայն գործազուրկ էին, այլև անօթևան, մերկ ու քաղցած:

Պաշտոնական ոչ լրիվ տվյալների համաձայն գաղթականության թիվը 1919 թվականի փետրվարին ըստ շրջանների կազմում էր.

Ախտայում	—23.750 հոգի
Էջմիածնում	—42.600
Աշտարակում	—12.880
Նոր Բայազետում	—27.923

¹ «Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», էջ 129, 131, 134:

Սիսիանում	—22.890
Ալեքսանդրապոլում	—10.000
Երևանում	—31.700
Դիլիջանում	—12.000
Ղարաբաղի մարզում	—9.000

Մեծ թվով գաղթականներ կալին նաև Հայաստանի մյուս շրջաններում։ Գաղթականության ընդհանուր թիվը կազմում էր 263 հազ. 393 մարդ¹։

Դաշնակցական կառավարության կողմից քաղաքներում ստեղծված աշխատանքի կոմիսարիատները ղեկավարած էին ոչ թե գործազուրկներին տեղավորելու կամ քայքայված ձեռնարկությունները վերականգնելու գործով, այլ ձեռնարկատերերի և բանվորների վեճերի քննարկմամբ, որոնք մեծ մասամբ լուծվում էին, իհարկե, հօգուտ ձեռնարկատերերի։

1918—1920 թվականներին Հայաստանում արհեստակցական միությունների ղեկավարությունը գտնվում էր մեծ մասամբ դաշնակցականների ձեռքում, որոնք ամեն ջանք գործ էին դնում արհեստակցական միությունները վերածել կառավարության, միևնույն է, թե դաշնակցական բյուրոյի կցորդի։ Եվ երբ այդ չէր հաջողվում, դաշնակցականները ցրում էին անհնազանդ արհմիությունները։ Այդպիսի փորձ է կատարում, օրինակ, երկաթուղու ծառայողների «Հայ հեղափոխական դաշնակցության Կենտրոնական կոմիտեն», երբ վերջինս համոզվում է, որ երկաթուղու արհեստակցական միությունները դադարում են իրենց ենթարկվել։

1920 թվականի ամռանը կառավարությունը ներկայացրած մի ընդարձակ զեկուցման մեջ² դաշնակցության վերոհիշյալ Կենտրոնական կոմիտեն «բուժիչ» միջոցներ է առաջարկում՝ երկաթուղում ստեղծված վիճակը բարելավելու համար։ Ահա այդ միջոցներից մի քանիսը. «Հեռացնել բաժինների ու սպասավորությունների պետերից նրանց, որոնց ցույց կտա կոմիտեն», «հեռացնել երկաթուղուց բոլոր կասկածելի, անբարեհույս... բանվորներին ու ծառայողներին», «հիմնել ուժեղ վերահսկողություն բոլոր մասերում»։

Ծանր էր նաև մյուս ձեռնարկություններում աշխատող բանվորների վիճակը։ 1919 թվականի հոկտեմբերին գործադուլ են հայտարարում Ալեքսանդրապոլի տպարանների բանվորները, որոնք պահանջում էին ավելացնել աշխատավարձը՝ միջին հաշվով 150 տոկոսով։ Տպարանատերերը հրաժարվում են բավարարել բանվորների պահանջները՝ հայտարարելով, թե մտադիր են փակել տպարանները։ Տպարանատերերի համառությունը չի կտրում բանվորների կամքը։ Գործադուլը տևում է երեք շաբաթ և արձագանք գտնում այլ ձեռնարկություններում աշխատող բանվորների մեջ։ Կառավարությունն, զգալով ամբողջ վտանգը, դիմեց խորամանկ քայլի. տպարանատերերից գնեց տպարանները, հայտարարելով, թե դրանք ռեկվիզիտայի են ենթարկվել։ Իրերի վիճակը փոխվում է. տպագրիչների արհեստակցական միությունը փոխհամաձայնության մեջ է մտնում կառավարության հետ և որոշ չափով բարձրացվում է տպարանների բանվորների աշխատավարձը։

1 Տե՛ս «Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», էջ 78։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

Ոգևորված տպարանային բանվորների շնայած շնչին, բայց ձեռք բերված նվաճումներով, դեկտեմբերի կեսերին գործադուլ են հայտարարում փոստ-հեռագրական բանվորներն ու ծառայողները: Պահանջը նույնն էր՝ բարձրացնել բանվորների ու ծառայողների աշխատավարձը, կրճատել աշխատանքային օրվա տևողությունը: Բանվորներն ընտրում են գործադուլային հանձնաժողով, որը որոշում է ընդունում գործադուլն սկսել դեկտեմբերի 14-ին: Սակայն պետական ծառայողների արհեստակցական միության կենտրոնական վարչությունը դավաճանական դիրք է բռնում: Սկզբում նա խորհուրդ է տալիս գործադուլավորներին այն հետաձգել մինչև դեկտեմբերի 16-ը, «որպեսզի կառավարությունն ու Պառլամենտը հնարավորություն և ժամանակ ունենան պահանջները բավարարելու», ապա առաջարկում է պահանջները կրճատել 50 տոկոսով: Գործադուլը, այնուհանդերձ, տեղի է ունենում, բայց վարչության բռնած դավաճանական դիրքը օգնում է կառավարությանը գործադուլավորներին «բավարարել» ընդհանուր խոստումներով: Իսկ վարչությունը, որտեղ դաշնակցականներն էին նստած, շտապում է հայտնել կառավարությանը, որ նա «ամենևին չի բաժանում հիշյալ ծառայողների արած քայլը գործադուլի վերաբերմամբ և ցավ է հայտնում կատարված գործադուլի նկատմամբ, որը արվել է անկախ վարչության կամքի, հավանության և գիտության»:

1919—1920 թվականներին մի շարք գործադուլներ են տեղի ունենում Ալեքսանդրապոլի դեպոյում, Երևանի գարաժում, տպարաններում և պետական այլ հիմնարկներում:

Դաշնակցականների հակաժողովրդական ռեակցիոն քաղաքականությունը խոր վայրույթ է առաջ բերում և՛ գյուղացիական լայն մասսաների, և՛ բանվորների ու ինտելիգենցիայի և՛ բնակչության այլ խավերի մեջ: Գնալով ավելի է խորանում այն անդունդը, որ գոյություն ունի կառավարության և աշխատավոր մասսաների միջև:

Բոլշևիկյան կազմակերպությունների ղեկավարությամբ բանվորներն ու չքավոր գյուղացիները հանդես էին գալիս դաշնակցականների ռեակցիոն քաղաքականության դեմ, պայքարում երկրի ազատագրման համար:

2. ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմում գերմանական բլոկի կրած պարտությունից հետո Անդրկովկասում փաստորեն տիրապետում են Անտանտի պետությունները: Դեռևս 1918 թվականի ամռանը անգլիական իմպերիալիստները ձեռնարկեցին իրենց առաջին զինված ինտերվենցիան Անդրկովկաս: Չնայած նրանց հաջողվեց Անդրկովկասի հակահեղափոխական ուժերի օգնությամբ պարտության մատնել Բաքվի հերոսական կոմունան, բայց իմպերիալիստների զինված բանդաները մինչև վերջ չկարողացան ձնշել Անդրկովկասի ժողովուրդների դիմադրությունը:

1918 թվականի նոյեմբերին անգլիական զորքերը, այս անգամ արդեն դաշնակիցների դրոշով, ներխուժեցին Անդրկովկաս: Ե՛վ ԱՄՆ-ը, և՛ Անգլիան ու

Յրանսիան ձգտում էին իրենց տիրապետությունը հաստատել Անդրկովկասում՝ այն ոչ միայն Սովետական Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու, այլև Մերձավոր ու Միջին արևելքում իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար:

Այդ ժամանակ օտարերկրյա իմպերիալիստները հակասովետական ուժերը համախմբելու ձևուն քաղաքականություն էին վարում: Նրանք հենվում էին առաջին հերթին ռուսական սպիտակ-գվարդիականության վրա: Մի կողմից սիրաշահելով Անդրկովկասի բուրժուական կառավարություններին, մյուս կողմից ամեն կերպ ձգձգում էին այդ կառավարությունների ճանաչումը, որպեսզի հակադրվեն Դենիկինի մեծապետական ձգտումներին: Արևմտյան իմպերիալիստներն ամեն ջանք դրոժ էին դնում ստիպելու Անդրկովկասի կառավարություններին ակտիվ կերպով օգնելու Դենիկինին Սովետական Ռուսաստանի դեմ նրա մղած պայքարում: Ահա թե ինչու ձգտելով ասպնդվել Անդրկովկասի կառավարությունների արևմտյան օրինատացիան, դաշնակիցները միաժամանակ հակասովետական բլոկն ամրապնդելու համար ժամանակավորապես հետին պլան էին մղում այն հակասությունները, որ գոյություն ունեին Դենիկինի և դաշնակցականների, մենշևիկների ու մուսավաթականների միջև:

Դենիկինը ևս հասկանում էր տվյալ էտապում Անդրկովկասի բուրժուական կառավարությունների հետ հարաբերությունների բարելավման անհրաժեշտությունը: 1918 թվականի դեկտեմբերին Դենիկինը նամակով դիմում է դաշնակցական կառավարությանը՝ կոչ անելով հավատարիմ մնալ «միասնական ու անբաժան» Ռուսաստանի շահերին: Դեկտեմբերի 13-ին դաշնակցական Պառլամենտը քննարկում է այդ նամակը և հստակաբար ևս կառավարությանը «պատասխան ողջուն ուղարկել Դենիկինին»¹:

Այսպես, բացահայտ է դառնում դաշնակցականների կապը Դենիկինի հետ, որի հաղթանակը կնշանակեր նախ և առաջ «անկախ» Հայաստանի հանրապետության ոչնչացում: Բայց դաշնակցականներն այնքան էին կուրացած հակասովետական մոլուցքով, որ պատրաստ էին գործարքի մեջ մտնել ցանկացած ուժի հետ, եթե այն պայքարում էր Սովետական Ռուսաստանի և երկրամասի հեղափոխական շարժումների դեմ:

Անդրկովկասը նվաճելու համար հատկապես լուրջ պայքար էր մղվում ԱՄՆ-ի ու Անգլիայի իմպերիալիստների միջև: Անդրկովկասում իրենց անբաժան տիրապետությունը հաստատելու նպատակով անգլիական իշխանությունները ԱՄՆ-ից գաղտնի բանակցությունների մեջ են մտնում Անդրկովկասի հանրապետությունների հետ, խոստանալով Փարիզի կոնֆերանսում ճանաչել նրանց անկախությունը, եթե վերջիններս ընդունեն անգլիական գերիշխանություն:

Իրենց իշխանությունն ամրապնդելու և Անդրկովկասում հակաիմպերիալիստական շարժումը ճնշելու նպատակով անգլիական իմպերիալիստները ոչ միայն խորացնում էին անդրկովկասյան ժողովուրդների հակասությունները, այլև բոլոր միջոցներով նպաստում արդեն մանրատված երկրամասը էլ ավելի փոքր միավորների վերածմանը: Դա անգլիական իմպերիալիստների «բաժանիքի որ տիրես» տրադիցիոն քաղաքականության կիրառումն էր: Երկրամասը բաժանելով մանր մասերի, անգլիական իմպերիալիստներն այդ վայրերում

1 «Խոսք», 20 դեկտեմբերի 1918 թ.:

հիմնում էին իրենց ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետությունները (Կարսում, Բաթումում և այլ վայրերում) կամ ստեղծում էլեզոք գոտիներ»:

Բորչալուի գավառի համար 1918 թվականի դեկտեմբերին եղբայրասպան սպաներազմ է ծագում Հայաստանի և Վրաստանի միջև Միջամտելով այդ պատերազմին անգլիական իմպերիալիստներն առաջարկում են վիճելի շրջանը հայտարարել «էլեզոք գոտի», որը կառավարվելու էր անգլիական «նահանգապետի» կողմից: «Զեզոք գոտի» մտցվեցին անգլիական զորքեր:

Ավելին, հրահրելով ազգամիջյան կոտորածներ, անգլիական իմպերիալիստները դաշնակից երկրների անունից հանդես էին գալիս միջնորդի դերում, շնորհալույ սաստել Անդրկովկասի հանրապետությունների կառավարություններին, որ իրենց՝ անգլիացիների որոշումները վերջնական են և այդ մասին դաշնակից տերությունների կառավարությունները չպետք է իմանան: Հատկանշական է այդ տեսակետից անգլիական օկուպացիոն զորքերի հրամանատարության դիրքը հայ-ադրբեջանական սահմանային վեճերում: 1919 թվականի փետրվարին անգլիական զենեռալ Ուոկերը ժամանում է Երևան: Դաշնակցական կառավարության վարչապետ Քաջազնունու հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ նա առաջարկում է իր միջնորդությունը՝ հայ-ադրբեջանական սահմանային վեճերը լուծելու համար, զգուշացնելով, որ իր որոշումը պետք է ընդունվի անառարկելիորեն և Փարիզի կոնֆերանսում ոչ ոք չպետք է իմանա այդ մասին¹:

Զնայած ձեռնարկած միջոցներին, անգլիական իմպերիալիստների անջատ գործողությունները դաշնակիցների համար շնացին և չէին էլ կարող մնալ գաղտնի: ԱՄՆ-ը և Յրանսիան իրենց դիրքերը Անդրկովկասում ամրապնդելու համար դիմեցին անջատ գործողությունների: Այդ նպատակով Վրաստանում ֆրանսիական միսիայի ղեկավար գնդապետ Շարդինյան իր կառավարության հանձնարարությամբ բանակցություններ սկսեց Անդրկովկասի հանրապետությունների կառավարությունների հետ, առաջարկելով «գաղտնի նախագիծ Անդրկովկասը Շվեյցարիայի նման մանր նահանգների վերածելու մասին, որի մայրաքաղաքը պետք է լինի ազատ քաղաք Թիֆլիսը»: Այդ նահանգները պետք է դրվեին Յրանսիայի հովանավորության տակ: Զգտելով ստանալ դաշնակցականների համաձայնությունը, ֆրանսիական միսիան լայն խոստումներ տվեց նրանց՝ հայկական հարցը Փարիզի կոնֆերանսում դաշնակցականների պահանջների ոգով պաշտպանելու մասին²:

1919 թվականի հունվարի սկզբներին Տրապիզոնում բնակվող Յրանսիայի փոխ-հյուպատոս Լ. Լեպիսյերը Բաթումում գաղտնի տեսակցություն է ունենում հայկական կառավարության ներկայացուցիչների հետ: Նախապես Լեպիսյերը բացատրում է, թե ինքը ստիպված է այս տեսակցությանը տալ գաղտնի բնույթ, որովհետև Բաթումը գտնվում է անգլիական հրամանատարության հրահրողության տակ: Յրանսիական փոխ-հյուպատոսը համոզում է դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչներին, որ թեթե հայկական կառավարությունը դիմի ֆրանսիական կառավարությանը օգնության խնդրով և ցանկանա

1 Տե՛ս ՀՄՍՂ ՊԿՊԱ, ֆ. 99, գ. 112, Թ. 48—49:

2 Տե՛ս ԱԳԱՐՔ և ՇՇ ՇՇՇՇ, ֆ. 446, ց. 2, գ. 35, Թ. 51:

Ֆրանսիական ազդեցությունը Հայաստանի վրա, ապա Ֆրանսիան կանի ամեն ինչ Հայաստանի համար»:

1919 թվականի մարտին Փարիզում նման առաջարկ է արվում նաև Ահա-րոնյանին: Հայկական հարցում խոշոր տարածայնություններ են առաջ գալիս Անգլիայի և ԱՄՆ-ի միջև: Ամերիկյան իմպերիալիստների գործողություններն Անդրկովկասում, որոնք ուղղված էին անգլիական տիրապետության դեմ, զգալիորեն զրցում են անգլիացիներին: Դենիկինի գլխավոր շտաբի հետախուզական մարմինների տվյալներով այդ ժամանակաշրջանում անգլիացիներին մեծ անհանգստություն էր պատճառում Անդրկովկաս ժամանած «ամերիկյան օգնության միսիայի» գործունեությունը, որը ղեկավարում էր բոլշևկ Մեյնը: Այդ միսիայի անդամներն իրականում ԱՄՆ-ի գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի սպաներ էին: Դենիկինյան հետախուզության տվյալներով, ամերիկյան այդ միսիան Անդրկովկասում վարում էր ինչպես զուտ ռազմական, այնպես էլ քաղաքական և տնտեսական բնույթի «շափաղանց եռանդուն» և գաղտնի հետախուզական աշխատանք¹:

Այդ պատճառով Անգլիան բոլոր միջոցները ձեռք է առնում՝ Անդրկովկասից անգլիական զորքերը դուրս բերելուց հետո՝ այն իտալական զորքերով փոխարինելու համար: Եվ որովհետև ԱՄՆ-ը այդ ժամանակ հնարավորություն չուներ իր սեփական զորքերն ուղարկել Անդրկովկաս և «վտանգ» կար, որ դաշնակից զորքերի դուրս բերումը երկրամասից կարող է ուժեղացնել բոլշևիկների ազդեցությունը, նա ևս համաձայնվում է այդ առաջարկին: Դաշնակիցներն առաջարկում են և իտալական կառավարությունը տալիս է իր համաձայնությունը՝ 40 հազարանոց զորք ուղարկել Անդրկովկասը օկուպացնելու համար: Սակայն իտալական կառավարությունը չի կարողանում իր խոստումը կատարել՝ երկրում ծագած բանվորական շարժման և ներքին ծանր դրության հետևանքով:

Անգլիական իմպերիալիստները չկարողացան այնուամենայնիվ երկար ժամանակ իրենց ձեռքում պահել Անդրկովկասը: Անտանտի առաջին արշավանքի ձախողումը, Անդրկովկասի ժողովուրդների պայքարը գաղութարարների դեմ, անգլիական օկուպացիոն զորքերում առաջ եկած խլրտումները և անգլիական բանվոր դասակարգի պայքարը հակասովետական ինտերվենցիայի դեմ, ազգային-ազատագրական շարժումները Մերձավոր ու Միջին արևելքի երկրներում, հակասովետներն իմպերիալիստական տերությունների միջև և մի շարք այլ պատճառներ ստիպեցին անգլիական իմպերիալիստներին՝ իրենց զորքերը հետ կանչել Անդրկովկասից:

Անգլիական զինված ինտերվենցիայի ձախողումը Անդրկովկասում չէր նշանակում, որ անգլիական իմպերիալիստները հրաժարվեցին Հայաստանի և Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց ունեցած զավթողական նկրտումներից: Նրանք փորձում էին դիվանագիտական ճանապարհով ապահովել իրենց գերիշխանությունը Անդրկովկասում: Սակայն ճանապարհին կանգնած էին ավելի հզոր դիշատիղներ՝ ամերիկյան իմպերիալիստները, որոնք օգտագործելով ստեղծված իրադրությունը, ակտիվացրել էին իրենց գործունեությունը Հայաստանում:

¹ Տե՛ս ЦГАОП Н СС СССР, ф. 446, г. 2, к. 25, л. 133:

ԱՄՆ-ի իմպերիալիստները նույնպես ցանկանում էին իրենց տիրապետությունը հաստատել Անդրկովկասում և Մերձավոր արևելքում, որն իրականացնելու մղումով նրանք պլանավորում էին Հայաստանը հենարան դարձնել ոչ միայն Անդրկովկասը, այլև Թուրքիան, սեծովյան նեղուցների հետ միասին զավթելու համար։ Այս նպատակով դեռևս 1918 թվականի դեկտեմբերի 10-ին ԱՄՆ-ի Սենատը առաջարկեց Հայաստանը վերցնելով ԱՄՆ-ի հովանավորության տակ՝ պաշտպանել դաշնակների պահանջները։ Այդ որոշման մեջ մասնավորապես ասվում էր, թե Սենատի կարծիքով Հայաստանը պետք է անկախ լինի և հույս է հայտնում, որ խաղաղության կոնֆերանսը համապատասխան միջոցներ կձեռնարկի Հայաստանին օգնություն ցույց տալու և անկախ հանրապետություն ստեղծելու ուղղությամբ¹։ Նման որոշում Սենատն ընդունում է նաև 1919 թվականի փետրվարի 15-ին²։

Իհարկե, ամերիկյան իմպերիալիստներն իրենց զավթողական նկատառումները քողարկում էին փոքր ազգերի շահերը պաշտպանելու պատրվակով։ Ահա թե ինչու նրանց ընդունած որոշումները ուղեկցվում էին հայ ժողովրդի հասցեին զովասանական խոսքերի շռայլմամբ։ Իրականում ամերիկյան իմպերիալիստների նպատակն էր պատմական Հայաստանի տերիտորիայի վրա հաստատել իրենց տիրապետությունը, հեգեմոն դերը զբաղել ամբողջ Մերձավոր արևելքում։ Այդ նպատակին հասնելու համար ԱՄՆ-ի իմպերիալիստները ձգտում էին Փարիզի կոնֆերանսում ստանալ «հայկական մանդատը»։

Հայաստանում իրենց դիրքերն ամրապնդելու նպատակով ԱՄՆ-ի իմպերիալիստները ձեռնարկեցին տնտեսական էքսպանսիա։ 1919 թվականի ապրիլին «Մերձավոր արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեն» պայմանագիր կնքեց դաշնակցական կառավարության հետ, որով ԱՄՆ-ը ստացավ «առավել շահավետ կողմի» իրավունքը։ Հստ այդ պայմանագրի դաշնակցական կառավարությունը պարտավորվում էր վճարումները կատարել միայն դոլլարներով և առանց հետաձգման։ Սակայն որտեղից պետք է դաշնակցականները հայթայթեին դոլլարներ։ Պարզ է՝ նույն Ամերիկայից։ Այսպիսով, Հայաստանի արտաքին առևտուրը կախման մեջ էր դրվում ամերիկյան իմպերիալիստներից։

Այդ պայմանագիրը կնքելուց հետո, հաջորդ քայլը լինում է Հայաստանի երկաթուղիների վրա ամերիկյան վերահսկողություն սահմանելը։ ԱՄՆ-ը ձեռնարկում էր Մերձավոր ու Միջին արևելքում ընկած երկրների զարկերակը իր ձեռքը գցել, որի մի ճյուղն էր նաև Հայաստանի երկաթուղին։

Նախապատրաստելով ռազմական ինտերվենցիա, ԱՄՆ-ի իմպերիալիստներն իրենց գաղութարարական քաղաքականությունը ծածկում էին «ամարդասիրական» քողով։ Նրանք ԱՄՆ-ում կազմակերպեցին և Հայաստան ուղարկեցին զանազան «քաղաքացիական» և ռազմական միսիաներ՝ տեղում ամերիկյան մանդատը հաստատելու պայմաններ ստեղծելու համար։ Բազմաթիվ բարեգործական կոմիտեներից կարելի է հիշտակել «Մերձավոր արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեն», «Կարմիր խաչի հայ-ամերիկյան կոմիտեն», «Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտեն» և այլն։

¹ Ցե'ս «Congressional Record», հատ. 57, մասն 1, էջ 237։

² Ցե'ս նույն տեղում, էջ 3414։

Անգլիական զինված ինտերվենցիայի ձախողումը Անգրկովկասում, կարմիր բանակի հաջողությունները ինտերվենտների դեմ մղվող պայքարում, Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագրի կնքման ձգձգումը, որը որոշ առումով Անգլիային ու Ֆրանսիային կախման մեջ էր պահում ԱՄՆ-ից, ազգային-ազատագրական պայքարի ուժեղացումը Մերձավոր ու Միջին արևելքում Անգլիայի ու Ֆրանսիային ստիպեցին 1919 թվականի մայիսի 14-ին, Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում, համաձայնվել Հայաստանի մանդատը ԱՄՆ-ին հանձնելու հետ: Օգտվելով այս ամենից, ԱՄՆ-ը աշխուժացրեց իր գործունեությունը Հայաստանում:

Ամերիկյան կառավարող շրջանները հատկապես մեծ դեր էին հատկացնում «Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտեին» (ՀԱԱԿ), որն անմիջապես ենթարկվում էր պրեզիդենտ Վիլսոնին:

Այդ կոմիտեի նախագահ նշանակվեց Զեյմա Զերարդը՝ Բեռլինում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպանը: Կոմիտեի կազմում մտնում էին ԱՄՆ-ի նախկին պրեզիդենտ Տաֆտը, սենատոր Լոջը և ուրիշներ: Կոմիտեի քարտուղարն էր Վ. Գարդաշյանը: ՀԱԱԿ-ն ուներ իր «հայկական պրեսբյուրոն», որի նպատակն էր դառնալ Հայաստանում ԱՄՆ-ի գաղափարական էքսպանսիայի կենտրոնը: Այդ բյուրոն հրատարակեց բազմաթիվ գրքուկներ, ուներ իր սեփական օրգանը: Հրատարակված գրականության և թերթի միջոցով բյուրոն սերմանում էր այն միտքը, թե ԱՄՆ-ը վերցնելով մանդատը, ելնում է միայն ու միայն «հայ ժողովրդի շահերից»:

Սակայն այդ «անշահախնդրությունը» ՀԱԱԿ-ի գաղտնի գրագրություններում դրսևորվում է հետևյալ կերպ: 1919 թվականի հունիսի 22-ին ՀԱԱԿ-ը նամակով դիմում է Փարիզում գտնվող ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնին՝ առաջարկելով 50-հազարանոց բանակի համար Հայաստան ուղարկել զինամթերք և հանդերձանք: Այդ բանակը պետք է գրավեր այն տերիտորիաները, որոնք նախատեսվում էին մանդատով ԱՄՆ-ին հանձնել: Նույն առաջարկն արվում է պետական քարտուղար Լանսինգին հասցեագրված հուլիսի 28-ի նամակում: Իսկ օգոստոսի 14-ի նամակում առաջարկվում է Կիլիկիայից, Ամերիկայից, Կոստանդնուպոլսից և այլ վայրերից, որտեղ հայեր էին ապրում, հավաքագրել 20 հազարանոց բանակ, հանդերձավորել և որպես ամերիկյան վարձկան զինվորներ ուղարկել Հայաստան:

Որն էր նպատակը: Ամերիկյան իմպերիալիստները ձգտում էին, հնարավորության դեպքում, տիրել Հայաստանը հայերի միջոցով: Ինչպես դաշնակցական բանակը, այնպես էլ 20-հազարանոց վարձկանները պետք է գործեին ամերիկյան հրամանատարության ներքո: ԱՄՆ-ի կառավարությունը ոգևորության մեջ ընդունեց այդ առաջարկները և ինչպես 1919 թվականի օգոստոսի 25-ի իր ելույթում Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում հայտարարում է ամերիկյան ներկայացուցիչ Պոլկը՝ «հավաքագրումը կամավոր բանակի համար սկսվել է»¹:

Այս հարցը օգոստոսի վերջերին ԱՄՆ-ի կառավարությունը, ռազմական էքսպերտների ներկայությամբ, հատուկ քննարկման առարկա է դարձնում:

¹ „Documents on British Foreign Policy“, հատ. I, 1919, էջ 506:

էքսպերտները գալիս են այն եզրակացության, որ առանց ամերիկյան կանոնավոր դորքերի Հայաստանի մանդատի հարցը հնարավոր չէ լուծել և որոշվում է առաջին հերթին Հայաստան մտցնել ամերիկյան զինված ուժեր: Պետական դեպարտամենտի խորհրդով ԱՄՆ-ի կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատը 1919 թվականի սեպտեմբերի 8-ին որոշում է ընդունում, որով պրեզիդենտին իրավունք էր վերապահվում ըստ իր հայեցողության ցանկացած ժամանակ և ցանկացած քանակով ռազմական ուժեր ուղարկել Հայաստան:

Ոգևորված այդ որոշմամբ «Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտեն» սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ի Սենատի քննարկմանը ներկայացրեց «Մերձավոր արևելքի վերակառուցման» պլանը, որով առաջարկվում էր՝ Թուրքիան խոշոր տերությունների մեջ բաժանելով՝ «վերջ տալ նրանց մեջ կոնկուրենցիային և անհամաձայնողականության էլեմենտներին»: Կոմիտեի նախագահ Զերարդը գրում էր, որ եթե «Ամերիկյան թույլ տա Անգլիային ու Ֆրանսիային զավթել Հայաստանը, ապա դաշնակիցների միջև բուռն պայքարը անխուսափելիորեն կհանգեցնի պատերազմի»: «Մեր խնդիրը պետք է լինի, — շարունակում է նա, — բաժանել և ոչ թե նորից վերականգնել Թուրքիան»:

1919 թվականի հուլիսի 5-ին Փարիզի կոնֆերանսի տասի խորհուրդը Լանսինգի առաջարկով ամերիկյան զեղապետ Հասկելին նշանակում է դաշնակիցների գերագույն կոմիսար Հայաստանում: Որոշ ժամանակ անց, Հասկելի լիազորությունները տարածվում են նաև Ադրբեյջանի և Վրաստանի վրա:

ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Իտալիայի անունից գերագույն կոմիսարը լայն լիազորություններ է ստանում: Դաշնակից տերությունների բոլոր ներկայացուցիչները, ինչպես նաև զինվորական հրամանատարները պարտավոր էին ամեն տեսակի աջակցություն ցույց տալ Հասկելին: Փարիզի կոնֆերանսի կողմից Հասկելին գերագույն կոմիսար նշանակելը դարձյալ վկայում էր Հայաստանում և ամբողջ Անդրկովկասում ԱՄՆ-ի դիրքերի ուժեղացման մասին:

1919 թվականի օգոստոսին պրեզիդենտ Վիլսոնը Մերձավոր արևելք ուղարկեց ռազմական մի նոր միսիա՝ գեներալ Հարբորդի գլխավորությամբ: Միսիան, որ բաղկացած էր 50 հոգուց, հրահանգ էր ստացել հետազոտել և կոնգրեսին ներկայացնել զեկուցագիր Հայաստանի, ամբողջ Անդրկովկասի, Թուրքիայի և Մերձավոր ու Միջին արևելքի մի շարք ալլ շրջանների քաղաքական, ռազմական, աշխարհագրական, վարչական, տնտեսական և այլ պայմանների մասին, որոնք կարող էին հետաքրքրություն ներկայացնել ԱՄՆ-ի համար:

Միսիան գալով Կոստանդնուպոլիս, այնտեղից ժամանում է Ադանա (Կիլիկիա), ապա Հալեպ, Դիարբեքիր, Խարպուտ, Մալաթիա, Սիվաս, Էրզնջան, Էրզրում, Կարս, Բայազետ, Նրևան, Էջմիածին, Նախիջևան, Թիֆլիս, Բուքու, Բաթում և այլ վայրեր: Շրջագայությունը տևում է 30 օր: Միսիան հանդիպում է ունենում այդ վայրերի քաղաքական կազմակերպությունների ու պետական գործիչների հետ:

Հարբորդի միսիան դաշնակցական կառավարությանը ներկայացրեց մի հարցաթերթիկ՝ 1043 հարցով, որոնց պատասխանելու համար 40 մասնագետներ աշխատեցին երկու ամիս: Ամերիկյան իմպերիալիստներին հատկապես հետաքրքրում էր այն հարցը, թե Հայաստանի մանդատը վերցնելով ԱՄՆ-ը.

որքանով հնարավորություն կունենա այն օգտագործել Սովետական Ռուսաստանի դեմ Անդրկովկասից զինված պայքար սկսելու, ինչպես նաև Մերձավոր ու Միջին արևելք թափանցելու համար։ Հարբորդի առջև խնդիր էր դրված նաև պարզելու, թե որքան ամերիկյան զորք է անհրաժեշտ Հայաստանն օկուպացնելու համար։

1919 թվականի հոկտեմբերին Հարբորդի միսիան ԱՄՆ-ի կառավարությանը ներկայացրեց «Դրուժյունը Մերձավոր արևելքում» զեկուցագիրը, որտեղ հիմնավորվում էր ամբողջ Անդրկովկասի, Հայաստանի, Թուրքիայի ու սևծովյան նեղուցների վրա ամերիկյան «միասնական մանդատ» հաստատելու անհրաժեշտությունը։ Առանց այդ տերիտորիաների, ինչպես ասված էր զեկուցագրում «մանդատի ընդունումը չափազանց դժվար կլիներ, որովհետև ծախսերը համարյա անընդունելի կլինեն»¹։ Զեկուցագրում նախատեսվում էր, որ միասնական մանդատն իրագործելու համար անհրաժեշտ կլինեն մինչև 200 հազար զինվոր, այդ թվում՝ 1919 թվականին առաջարկվում էր Հայաստան ուղարկել 2 դիվիզիա (59 հազար զինվոր)։ Այս նպատակով նախատեսվող ծախսերը միայն առաջին տարին կազմելու էին 275 միլիոն դոլլար։ Ինչպես նշվում է զեկուցագրում, ծախսերի մի զգալի մասը պետք է ծածկվեր օկուպացված տերիտորիայի բնակչությանից գանձվող հարկերով²։ Օկուպացիոն զորքերի անմիջական պարտականությունը, ըստ Հարբորդի միսիայի կարծիքի, պետք է լիներ «ամեն տիպի անկարգությունների ճնշումը» և մինչև տեղական ժանդարմերիայի ստեղծումը՝ «կարգի պահպանումը»³։ Ընդ որում նախատեսվում է ստեղծել տեղական ոստիկանություն, որի հրամանատարական կազմը «անպայման պետք է կոմպլեկտավորվեր ամերիկացիների կողմից»։ Ռազմական խոշոր միավորումները պետք է պահվեին մայրաքաղաքի և խոշոր քաղաքների մոտակայքում ու պատրաստ լինեին «արագ էքսպեդիցիոն արշավանքի համար»։ Զեկուցագրում հատուկ տեղ էր տրվում Թուրքիայի նկատմամբ ԱՄՆ-ի գերիշխանության ապահովմանը։ «Եթե կենտրոնացված վերահսկողություն չհաստատվի Կոստանդնուպոլսում, — ասվում է ԱՄՆ-ի կոնգրեսի պաշտոնական լրագրերում՝ «Քոնգրեսը Ռոկոդում» տպագրված Հարբորդի միսիայի զեկուցագրում, — ապա Հայաստանի մանդատն ստացած պետությունը զրկված կլինի կոնցեսիոնների ձեռքը կենտրոնացված առևտրի կառավարման ու զարգացման հնարավորությունից, նա կախված կլինի Թուրքիայի անբարեհույս դիվանագիտությունից... և բացառիկ դեպքերում կկտրվի Արևելքի հետ ունենալիք շփումից»։

1919 թվականի դարձանք անգլիական կառավարությունը գեներալ Ուորդրոպին նշանակեց Անդրկովկասում Անգլիայի գլխավոր կոմիսար, որին հանձնարարվեց «հնարավոր ամեն ինչ անել արգելելու կամավորական բանակի և Անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև հակասությունների առաջ գալուն»⁴։

¹ „Congressional Record“, հատ. 59, մասն 8, էջ 7881։

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7885։

³ Նույն տեղում։

⁴ ЦГАОР Н СС СССР, ф. 3663, д. 4, л. 33.

1919 թվականի վերջերին կարմիր բանակը, ջախջախելով սպիտակավար-գիական բանդաները, հաղթականորեն շարժվում էր հարավ: Դենիկինի ջախ-ջախումը և Հյուսիսային Կովկասի ազատագրումը ստիպեցին իմպերիալիստա-կան տերություններին վերանայել իրենց քաղաքականությունը Անդրկովկասի նկատմամբ:

Քանի դեռ Դենիկինը և սպիտակավարդիական մյուս ուժերը սովետական իշխանությունը տապալելու հույս էին ներշնչում, Անտանտի իմպերիալիստ-ներն Անդրկովկասի հանրապետությունների նկատմամբ դիվանագիտություն էին խաղում. նրանց օգտագործելով իրենց իմպերիալիստական հակասովե-տական պլանների կենսագործման համար, միաժամանակ էլին ճանաչում այդ կառավարությունները, որոնց գոյությունը հակասում էր սպիտակավարդիական զենեքալիների մեծապետական ձգտումներին, և որոնց ճանաչումը կարող էր տրել հակասությունները սպիտակավարդիականության հետ:

Այսպիսին էր իմպերիալիստների քաղաքականությունը անդրկովկասյան բուրժուական կառավարությունների նկատմամբ մինչև 1920 թվականի սկիզբը:

Կարմիր բանակի կողմից Դենիկինի ջախջախումից հետո իմպերիալիստ-ներն իրենց հակասովետական քաղաքականության մեջ սկսում են բացահայտ կերպով տեղ տալ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեյջանի կառավարություն-ներին: Վերջիններս էլ իրենց հերթին ձգտում էին ապավինել արևմտյան իմ-պերիալիստների օգնությանը:

Այս հողի վրա իմպերիալիստների և բուրժուական կառավարությունների միջև հակասովետական գործարք կնքվեց:

1920 թվականի հունվարի 10-ին դաշնակիցները Փարիզում քննարկեցին Անդրկովկասում ստեղծված դրությունը: Լիոյդ Ջորջը տագնապով նշեց, որ դե-նիկինյան զորքերը ջախջախված են և կարմիր բանակը հաղթականորեն շարժ-վում է դեպի հարավ և որ անդրկովկասյան կառավարությունները «հուսահատ դրություն» մեջ են: Դաշնակիցները լսելով անգլիական պատվիրակության ղե-կույցը, որոշեցին գե ֆակտո ճանաչել Ադրբեյջանի ու Վրաստանի կառավարու-թյունները և լրացուցիչ ռազմական ու ֆինանսական օգնություն կազմակերպել: «Դաշնակցական կառավարության ճանաչումը հետաձգեցին՝ կապելով այն «թուր-քական պրոբլեմի» լուծման հետ: Սակայն 9 օր հետո նորից է քննարկվում Անդրկովկասում տիրող դրությունը: Քննարկմանը մասնակցող Լիոյդ Ջորջը, Չերչիլը, Կլեմանսոն, մարշալ Ֆոշը, ֆելդմարշալ Հենրի Վիլսոնը և մյուսներն իրենց ելույթներում խիստ անհանգստացած կարմիր բանակի հաջողություննե-րով առաջարկեցին ճանաչել նաև դաշնակցական կառավարությունը, որը, Կլե-մանսոյի վկայությամբ, պաշտոնապես հայտարարել էր իր պատրաստակամու-թյունը բուլշևիկների դեմ կռվելու համար:

Հենրի Վիլսոնն առաջարկեց ուժեղացնել Կասպից ծովում անգլիական ռազ-մական նավատորմիդը, որը հնարավորություն կտար Սև և Կասպից ծովերը մկապող Բաթու-Ռաթում գիծը պահել դաշնակիցների ձեռքում: Չերչիլը պաշտ-պանեց այդ առաջարկը: Կլեմանսոն և Լիոյդ Ջորջը երկյուղ հայտնեցին, թե ան-գլիական նավատորմը Կասպից ծովում կարող է ընկնել բուլշևիկների ձեռքը¹:

¹ Տե՛ս „P. R... Paris Reace Conferanse“, 1919, էջ 889—891, 892:

Այդ խորհրդակցության ժամանակ որոշվեց, որ երկրամասը «բուլղարական վտանգից» ազատելու համար մարդկային ուժերը պետք է տան Անդրկովկասի կառավարությունները, իսկ դաշնակիցները կմատակարարեն նրանց ռազմական հանդերձանք: Մուսավաթական կառավարության ներկայացուցիչը հայտարարեց, որ իր կառավարությունը զենքի կկոչի 100 հազար մարդ, մենշևիկները խոստացան՝ 50 հազար: Անդրկովկասյան կառավարություններին ռազմական օգնություն ցույց տալու հարցը տարաձայնություններ առաջացրեց, բայց երբ Սերեթիկին հայտարարեց, որ այդ օգնությունը շտաբնալու գեպետ իրենց կառավարությունները ստիպված կլինեն «դիմել համաձայնության բուլղարիկների հետ», — տարաձայնությունները դադարեցվեցին: «Կարմիրները, — հայտարարում է Լյուդ Ջորջը, — արդեն այնքան հրացաններ ունեն, որ ևս 25 կամ 50 հազարի զավթելը այնքան էլ դրությունը չի փոխի. կարմիրները Դենիկինից զավթել են 600 հրանոթ, որոնց մեծ մասը պատրաստվել են Անգլիայում: Նրանք զավթել են նաև մի քանի հիանալի տանկեր: Այդպիսի պայմաններում կովկասյան պետություններին որոշ թվով հրանոթներ ու հրացաններ ուղարկելու վտանգը այնքան էլ մեծ չէ»²:

Այսպիսով, մինչև Վաշինգտոնում նախապատրաստվում էին քննարկել Հարբորդի զեկուցագիրը, Փարիզի կոնֆերանսում դաշնակիցները, հաշվի առնելով նոր իրադրությունը և ձգտելով փրկել Դենիկինի զորքերի մնացուկները վերջնական ջախջախումից, խանգարել կարմիր բանակի առաջխաղացմանը: Պետի Անդրկովկասի սահմանները, որոշում են դե ֆակտո ճանաչել Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի «անկախ» հանրապետությունները: Անտանտի իմպերիալիստների կարծիքով անդրկովկասյան կառավարություններին դե ֆակտո ճանաչելը պետք է քողարկեր Անդրկովկասից կատարվող նրանց բացահայտ զինված ինտերվենցիան Սովետական Ռուսաստանի դեմ: Այդ հարցի կապակցությամբ 1920 թվականի հունվարին Փարիզում Լյուդ Ջորջը իր ունեցած ելույթներից մեկում բառացիորեն ասում է, որ «դե ֆակտո ճանաչված անդրկովկասյան կառավարություններին ռազմական օգնություն կազմակերպելը և նրանց զինված ուժերի միջոցով Սովետական Ռուսաստանի դեմ պայքարելը այլևս չի դիմում որպես միջամտություն ռուսական գործերին»³:

1920 թվականի հունվարի 19-ին Չերչիլը և ֆրանսիական մարշալ Ֆոշը հենց այդ նպատակով առաջարկեցին ստեղծել «Անդրկովկասյան երկրներին լիզա» և Լեհաստանի, Ռումինիայի, Լատվիայի ու էստոնիայի հետ կազմել «Անտանտա»՝ Սովետական Ռուսաստանի դեմ պայքարելու համար: Ընդ որում նրանք հաշվի էին առնում այն փաստը, որ Անդրկովկասի բուրժուական կառավարությունները մերժել էին սովետական կառավարության առաջարկը՝ Դենիկինի դեմ համատեղ հանդես գալու վերաբերյալ: Գնահատելով իմպերիալիստական տերությունների այդ քայլը ՌԿ(Բ) Հայաստանի կոմիտեն (Արմենկոմը) այդ օրերին Հայաստանի բանվորներին ու զյուղացիներին ուղղված կոչում գրել է. «Կարմիր բանակի այդ հաղթական առաջխաղացի դեմ պատենք»

1 Ցե'ս. «Documents on British Foreign Policy», հատ. II, էջ 896.

2 «P. R... Paris Peace Conferanse», էջ 900.

3 «Documents on British Foreign Policy», հատ. II, էջ 924.

կառուցելու, դասակարգային ազատագրական գաղափարը կղզիացնելու համար ահա ստրկատերերի Գերագույն խորհուրդը հապճեպորեն անկախություն պարգևեց Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի մասն ստրկատերերին»¹։

ԱՄՆ-ը ձգձգում էր Անդրկովկասի կառավարությունների ճանաչումը։ Դա բացատրվում էր նրանով, որ ԱՄՆ-ը դեռևս իր հույսերը չէր կտրել ռուսական սպիտակգվարդիական ուժերից և, որ զլխավորն է, դեռևս չհաստատելով իր փաստական գերիշխանությունը Անդրկովկասում, վախենում էր անգլիական դիրքերի ուժեղացումից։ Այդ պատճառով ԱՄՆ-ը մի շարք միջոցների է դիմում Անդրկովկասում ամրապնդելու մի կողմից՝ հակասովետական ճակատը և մյուս կողմից՝ իր դիրքերը։ 1920 թվականի սկզբներին ԱՄՆ-ը ռազմական ու ֆինանսական խոշոր օգնություն կազմակերպեց դաշնակցականներին և Անդրկովկասում ապաստան գտած դեմոկրատական ջախջախված զորքերի մնացորդներին։ Այդ ուժերը նորից ոտքի կանգնեցնելու և Սովետական Ռուսաստանի դեմ հանելու նպատակով, Լլոյդ Ջորջի վկայությամբ, նախատեսվում էր հատկացնել 25 միլիոն դոլլար²։ 1920 թվականի ապրիլի 21-ին Փարիզում մշակվեց համաձայնագիր ԱՄՆ-ի և դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչների միջև, որը ուժի մեջ պետք է մտներ մանդատը հաստատվելուց հետո և լրիվ կերպով ապահովեր ամերիկյան իմպերիալիստների տիրապետությունը Հայաստանում։ Բավական է նշել, որ ըստ այդ համաձայնագրի ԱՄՆ-ի կառավարությունն իր ներկայացուցիչները պետք է ունենար հայկական կառավարության յուրաքանչյուր մինիստրի մոտ, որին իրավունք էր վերապահվելու օրենքների օրինագծեր առաջարկել կառավարությանը, բողոք հայտնելու մինիստրների ընդունած որոշումների դեմ և այլն։

Իմանալով այդ մասին անգլիական կառավարությունն էլ իր հերթին, ինչպես հայտարարեց Լլոյդ Ջորջը, պատրաստակամություն հայտնեց 40 հազարանոց բանակի համար դաշնակցական Հայաստանին տրամադրել զենք և ռազմական հանդերձանք³, նպատակ ունենալով ոչ միայն օգնելու դաշնակցական կառավարությանը Սովետական Ռուսաստանի դեմ պայքարելու համար, այլև ի հակակշիռ ԱՄՆ-ի՝ ամրապնդելու իր սեփական դիրքերը Հայաստանում։ ԱՄՆ-ի կառավարությունն ապրիլի 27-ին դե ֆակտո ճանաչեց դաշնակցական կառավարությունը։ ԱՄՆ-ի կառավարությունը մայիսի 24-ին կոնգրեսի քննարկմանը ներկայացրեց Հարբորդի միսիայի ղեկուցագիրը, ինչպես նաև «Հայաստանի անկախության» ամերիկյան կոմիտեի պլանը։

Կոնգրեսում այդ հարցի քննարկումը տևեց մեկ շաբաթից ավելի։ Քննարկումը ցույց տվեց, որ ամերիկյան կառավարող շրջաններում Հայաստանը գաղութացնելու իմպերիալիստական նպատակների շուրջը տարակարծություն չկար։ Վիճում էին միայն այն մասին, թե արդյոք ստեղծված իրադրության մեջ ԱՄՆ-ը կարող է իրագործել իր պլանները, թե ոչ։ Սենատոր Մակկորմիկը, օրինակ, հարց է առաջ քաշում, թե Մերձավոր արևելքում ԱՄՆ-ի և գաղութարա-

1 Հռոտենբերյան օտջիախտական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 309։

2. Sk'at. Documents on British Foreign Policy, հատ. II, էջ 923։

3. Sk'at. ЦГАОП. и. GC СССР, ֆ. 3569, գ. 1, ք. 1։

րական տերությունների միջև հակասությունները սրվելու դեպքում, ԱՄՆ-ը կարող է արգելադրել զորքերը պաշտպանել Հայաստանում: «Յուրաքանչյուրը,—ասում է նա,— ով նայում է քարտեզին և տեսնում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հաղորդակցական կետերը, նա կասի, որ ԱՄՆ-ը չի կարող դիմադրություն ցույց տալ Ֆրանսիային և Անգլիային: Ավելին, բալկանյան տերությունները, եթե նրանք միավորվեն, կարող են կտրել հաղորդակցության ամբողջ գիծը ԱՄՆ-ի և Հայաստանում նրա զինված ուժերի միջև: Մեր զորքերը կդառնան պատանդներ»: Այնուհետև Մակկորմիկը ընդգծում է ԱՄՆ-ի և Անգլիայի հակասությունները Մերձավոր արևելքում և Եվրոպայում¹:

ԱՄՆ-ի կոնգրեսիանները հաշվի են առնում նաև այն փոփոխությունները, որոնք տեղի էին ունեցել Մերձավոր արևելքում և Անդրկովկասում 1919 թվականի հոկտեմբերից, այսինքն Հարբորդի զեկուցագիրը ներկայացնելուց հետո: «Ես կարծում էի,— ասում է սենատոր Սմիտը,— որ 10 հազար զինվոր բավական էր (Հայաստանն օկուպացնելու համար — խմբ.): Այժմ ես գտնում եմ, որ ևս 100 հազար զինվորն էլ քիչ կլինի Հայաստանում մեր անվտանգությունն ապահովելու համար», որովհետև «մենք բուֆեր կլինենք Սովետական Ռուսաստանի դեմ»²: Սենատոր Թոմսոնը ավելի պարզ է արտահայտում իր կասկածը: Նա ընդգծում է, որ «Մերձավոր արևելքից ստացված վերջին տեղեկությունների համաձայն կարելի է եզրույթ անել, որ բուլղարներն արդեն Հայաստանում են...», և որ «ամերիկյան բանակի այնտեղ լինելը... այսպիսի հանգամանքներում զինված ընդհարում կառաջացնի սովետների հետ»³:

Կոնգրեսի որոշմամբ Սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովը բաղմակողմանի քննարկման է ենթարկում թե՛ր և դեմ առաջարկները և 11 ձայնով ընդդեմ 3-ի որոշում մերժել պրեզիդենտ Վիլսոնի առաջարկը հայկական մանդատը վերցնելու մասին: Հանձնաժողովի որոշումը ամրապնդեց մանդատի հակառակորդների դիրքերը: Բանավեճերը ցույց են տալիս, որ ստեղծված պայմաններում անհնար է այլևս զավթել Հայաստանը և Անդրկովկասից Սովետական Ռուսաստանի դեմ զինված ուժեր հանել: Ամերիկյան իմպերիալիստները ստիպված խոստովանում են, որ Հարբորդի միսիայի զեկուցագիրը կազմելուց հետո ընկած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած փոփոխություններն անհնար են դարձնում ամերիկյան զորքերի ուղարկումը Հայաստան, որն այժմ կնշանակեր «մարդկանց զոհաբերում»⁴: Կարմիր բանակի ընդհուպ մոտենալը Հայաստանի սահմաններին, Անդրկովկասի, ինչպես նաև Մերձավոր ու Միջին արևելքի ժողովուրդների պայքարը ամերիկյան իմպերիալիզմի դեմ, իմպերիալիստական հակասությունների սրումը Մերձավոր արևելքում և Անդրկովկասում, ԱՄՆ-ի և Ճապոնիայի միջև պատերազմի վտանգի հասունացումը (որն ստիպում էր ԱՄՆ-ի կառավարությանն իր զինված ուժերը պահել Հեռավոր արևելքում), Արևմտյան Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի բանվորների շրջանում հակասով-

¹ Ցե'ս «Congressional Record», հատ. 59, մասն 8, էջ 7969.

² Նույն տեղում, էջ 7889:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

տական ինտերվենցիային կատմամբ ժագած բուռն դժգոհությունները, միջկուսակցական հակասությունների սրումը ԱՄՆ-ի կոնգրեսում, Վերսալի պայմանագրի վերացումից հրաժարվելը և մի շարք այլ պատճառներ ստիպեցին ԱՄՆ-ի կոնգրեսին 1920 թվականի հունիսի մեկին որոշում ընդունել Հայաստանի մանդատից հրաժարվելու մասին: Դա Հայաստանը դավթելու ամերիկյան քաղաքականության ձախողումն էր:

ՄԱՑԻՍՅԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ:
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
1920 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀՈՒՆՎԱՐՅԱՆ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԸ

Սովետական Ռուսաստանի բանվորների ու գյուղացիների օրեցօր ամրապնդվող հաղթանակը քաղաքացիական պատերազմների և օտարերկրյա ինտերվենտների դեմ մղվող պայքարում նոր ուժ ու հավատ էին ներշնչում սովետական իշխանության համար մարտնչող Անդրկովկասի աշխատավորներին: Երկրամասի բոլոր կիսանկախ կազմակերպությունների ղեկավարությամբ գնալով ընդլայնվում է բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցությունների և նրանց օտարերկրյա տերերի դեմ մղվող պայքարի ճակատը: Այդ պայքարը լայն ծավալ էր ստացել նաև Հայաստանում:

1919 թվականի գարնանն ու ամռանը գյուղացիական ելույթները Հայաստանում նոր թափ ստացան: Բանվորական հուզումներն ու ելույթները ավելի կազմակերպված բնույթ ընդունեցին: Դաշնակցական կառավարության հալածանքներն ու հետապնդումները չկարողացան կասեցնել հեղափոխական վերելքը, որի ստեղծմանը ոչ պակաս շափով նպաստեց անգլիական զինված ինտերվենցիայի ձախողումը Անդրկովկասում: 1919 թվականին անգլիական օկուպացիոն զորքերի մեծ մասի դուրս բերումը Անդրկովկասից հնարավորություններ էր ընձեռում երկարամասում սովետական իշխանության հաստատման համար: Տեղական կուսակցական կազմակերպությունների կողմից առաջ քաշված և ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կողմից հավանության արժանացած «Անդրկովկասի անկախ սովետական հանրապետություններ» ստեղծելու լուզոնգը էական դեր խաղաց բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցությունների «ազգային անկախության» լուզոնգի դեմ մարտնչելու և լայն մասսաներին պայքարի հանելու սովետական իշխանության համար:

ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի և Կովկասյան երկրային կոմիտեի կողմից ցույց տրվող օգնության ու ղեկավարության շնորհիվ նկատելի կերպով աշխուժացավ Հայաստանի բոլոր կիսանկախ կազմակերպությունների գործունեությունը: Լայն թափ ստացավ հատկապես Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Երևանի, Սարիղամիշի, Նոր Բայազետի, Իջևանի, Ղարաբաղի, Ղազախ-Շամշադինի, Զանգեզուրի, Դիլիջանի և այլ գավառների ու շրջանների կազմակերպությունների աշխա-

տանքը, որտեղ ղեկավար դեր էին կատարում ականավոր բոլշևիկներ Ս. Ալավերդյանը, Բ. Ղարիբջանյանը, Ե. Սևյանը, Ղ. Ղուկասյանը, Ա. Խանջյանը, Ս. Փանյանը, Հ. Սարուխանյանը, Ն. Կուրդինյանը, Ե. Ամիրխանյանը, Հ. Կամարին, Ե. Մկրտումյանը, Բ. Բատիկյանը, Ս. Մարտիկյանը, Գ. Հանեսօղլյանը և ուրիշներ:

Բանվորական շարժման կարևոր օջախներից էր Ալեքսանդրապոլը, որտեղ գոյություն ունեւ բոլշևիկյան ընդհատակյա առավել ուժեղ կոմիտե: Նրա գործունեությունը նկատելի էր դարձել նույնիսկ Անդրկովկասում գտնվող անգլիական զինվորական հրամանատարությանը, որը 1919 թվականի մարտի 23-ին տագնապալ գալստնում է դաշնակցական կառավարությանը այդ կոմիտեի գործունեության մասին և վճռականորեն պահանջում՝ անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել այդ կոմիտեն հայտնաբերելու և նրա ղեկավարներին խիստ պատժելու համար:

Չնայած դաշնակցական կառավարության ձեռնարկած միջոցներին, Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կոմիտեն ոչ միայն չդադարեց գործելուց, այլև իր ազդեցությունը տարածեց գավառի Քավթառու, Ղուլիջան, Պարնի, Նորաշեն և այլ գյուղերի աշխատավորների վրա, որտեղ ևս ստեղծվեցին կուսակցական բջիշներ: 1919 թվականի հունիսին կայացած Ալեքապոլի կոմունիստական կազմակերպությունների կոնֆերանսը խոշոր դեր խաղաց քաղաքում և գավառի գյուղերում բոլշևիկների գործունեության հետագա ծավալման, բանվորների, գյուղացիների և զինվորների շրջանում եղած կոմունիստական բջիշների ու խմբերի ամրապնդման, նորերի ստեղծման և ընդլայնման գործում:

Հայաստանի բոլշևիկները լայն գործունեություն ծավալեցին նաև երիտասարդության շրջանում: Դա հատկապես կարևոր նշանակություն ունեւ սովետական իշխանության համար մղվող պայքարում, քանի որ դաշնակցականները և ամերիկյան իմպերիալիստները ստեղծել էին իրենց երիտասարդական կազմակերպությունները, որոնց միջոցով երիտասարդությանը թունավորում էին բուրժուական ուսուցիչները՝ գաղափարներով: Բոլշևիկների ղեկավարությամբ ստեղծված Հայաստանի կոմունիստական երիտասարդական «Սպարտակ» միությունը, որի ղեկավարներն էին երիտասարդ կոմունիստներ Ղ. Ղուկասյանը, Ա. Խանջյանը, Ա. Բուդաղյանը և ուրիշներ, լայն աշխատանք են ծավալում երիտասարդությանը հեղափոխական պայքարի մեջ ընդգրկելու, նրան պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի գաղափարներով դաստիարակելու և կոմունիստական կուսակցության շուրջը համախմբելու գործում: Կարևոր երեւոյթ էր երիտասարդական «Սպարտակ» թերթի հանդես գալը, որի առաջին և միակ համարը լույս տեսավ 1919 թվականի մայիսի մեկին: Թերթն ամբողջությամբ կանգնած էր կոմունիստական երրորդ ինտերնացիոնալի դիրքերում. դաշնակցականները անմիջապես խափանում են թերթի հետագա հրատարակությունը: «Սպարտակ» միությունը, սակայն, չի դադարեցնում իր գործունեությունը և դառնում է բոլշևիկյան գաղափարների պրոպագանդիստ երիտասարդության շրջանում:

Նրկրում ստեղծված քաղաքական իրադրությունը պահանջում էր միավորել Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների ջանքերը՝ սովետական իշխանության համար մղվող պայքարում:

Այդ նպատակով ՌԿ(Բ)Կ երկրային կոմիտեն 1919 թվականի գարնանը իր անդամներ Ա. Մուսվյանին և Ս. Կասյանին գործուղեց Հայաստան: Կապ հաստատելով տեղական կազմակերպությունների հետ, նրանք Ս. Ալավերդյանի, Ա. Մելիքյանի, Դ. Շահվերդյանի, Ս. Խանոյանի, Ս. Մարտիկյանի և մյուսների՝ ակտիվ մասնակցությամբ ձեռնամուխ են լինում Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների կոնֆերանսի նախապատրաստմանը: Դաշնակցականների հալածանքների պայմաններում մի շարք կազմակերպություններ (Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Կարսի, Էջմիածնի, Աշտարակի) չկարողացան մասնակցել հրավիրվող կոնֆերանսի աշխատանքներին: Ներկայացուցչական նեղ կազմ ունեցող այդ հավաքը որոշվում է կոչել խորհրդակցություն:

Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին խորհրդակցությունը տեղի ունեցավ 1919 թվականի սեպտեմբերին Երևանում, Արշավիր Տեր-Ղազարյանի բնակարանում: Խորհրդակցությանը մասնակցում էին Ս. Կասյանը, Ա. Մուսվյանը, Հ. Յաղուբյանը, Ս. Խանոյանը, Դ. Ղուկասյանը և մի շարք այլ բոլշևիկներ:

Խորհրդակցությունը լսեց և քննարկեց մի շարք ղեկուցումներ: Հայաստանում 1917—1919 թվականներին կուսակցական աշխատանքների և կոմունիստական կազմակերպությունների վիճակի մասին ղեկուցումով հանդես են գալիս Ա. Մելիքյանը և Ա. Մուսվյանը, ընթացիկ մոմենտի և կոմունիստական կազմակերպությունների խնդիրների մասին՝ Ս. Կասյանը, երիտասարդական շարժման և երիտասարդության շրջանում տարվող կոմունիստական աշխատանքի մասին՝ Դ. Ղուկասյանը և Ա. Մելիքյանը: Խորհրդակցությունը լսեց նաև հաղորդումներ տեղեկների:

Խորհրդակցությունը խոշոր դեր խաղաց Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների միավորման գործում: Այն ընտրեց Հայպատանի կազմակերպությունները միավորող ղեկավար օրգան՝ ՌԿ(Բ)Կ Հայաստանի կոմիտե (Արմենկոմ), որի կազմում մտան Ս. Կասյանը, Ա. Մուսվյանը, Դ. Շահվերդյանը, Ա. Մելիքյանը, Ս. Ալավերդյանը, Դ. Ղուկասյանը, Ս. Խանոյանը: Որոշվեց, որ Հայաստանի կոմունիստական երիտասարդության միությունը ամբողջովին ենթարկվելու է Արմենկոմին և պետք է գործի կուսակցության անմիջական ղեկավարությամբ:

Խորհրդակցությունը որոշում է ընդունում 1920 թվականի հունվար-փետրվար ամիսներին հրավիրել Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների կոնֆերանս:

Արմենկոմը խնդիր է դնում լայնորեն ծավալել կոմունիստական կազմակերպությունների աշխատանքները, սերտ կապ հաստատել տեղական կազմակերպությունների հետ, որոշում է հրատարակել թերթ: Այդ նպատակով ծրագրվում է քաղաքական լայն աշխատանք ծավալել Շահդոբ գոտում՝ աշխատավորության շրջանում, օգտագործել այնտեղ գտնվող տպարանը: Հաշվի առնելով Գյուղացիական միության հակադաշնակցական տրամադրությունները, խնդիր է դրվում նյութապես աջակցել նրան՝ «Գյուղացու ձայն» թերթը հրատարակելու համար և աշխատակցել թերթին:

Արմենկոմը լուրջ ուշադրություն է դարձնում երիտասարդության շրջանում քաղաքական-կազմակերպական աշխատանքի ծավալմանը, երիտասարդու-

Յայնն ընդգրկում է հեղափոխական շարժման մեջ, ղեկավարում նրա քաղաքական դաստիարակության գործը: Կարևոր նշանակություն տալով սովետական իշխանության համար մղվող պայքարում հայ և ադրբեջանական աշխատավորների ինտերնացիոնալ համախմբմանը, Արմենկոմը հոգ է տանում Հայաստանի ադրբեջանական աշխատավորության շրջանում տարվող աշխատանքի մասին:

Անհրաժեշտ էր աշխատավորությանը ներկայացնել երկրում ստեղծված ծանր վիճակը և ցույց տալ դրանից դուրս գալու ուղիները: Այդ նպատակով Արմենկոմը հանձնարարում է Ս. Կասյանին գրել մի աշխատություն: Ս. Կասյանի «Ուր է ելքը» աշխատությունը՝ Ս. Ատենյան կեղծանվամբ, լույս է տեսնում 1919 թվականի վերջերին, որը փաստորեն Ս. Կասյանի ղեկուցումն էր 1919 թվականի սեպտեմբերյան խորհրդակցությունում և այդ խորհրդակցության քաղաքական դիրքորոշումը Հայաստանի ներքին և արտաքին դրության հարցերի նկատմամբ: Ս. Կասյանը մարքսիստական խոր վերլուծության էր ենթարկում երկրում ստեղծված դրությունը և ցույց տալիս, որ հայ ժողովրդի փրկության, նրա վերածննդի միակ ուղին դաշնակցականների իշխանության տապալումն ու երկրում սովետական իշխանության հաստատումը կարող է լինել:

«Երկրագնդի վրա,—գրում է Ս. Կասյանը այդ բրոշյուրում,—թերևս ոչ մի ժողովուրդը այնպիսի ողբալի, այնպիսի օրհասական և սոսկալի օրեր չի ապրում, ինչպիսին ապրում է ժողովուրդը Հայաստանի տերիտորիայի վրա:

Այանքի բոլոր ասպարեզներն էլ արտաշնչում են դառն ու լեղում օդը և թունավորում ամբողջ երկիրը, սպանելով կենսունակ ուժերը, խեղդելով նրա ձգտումներն ու կամքը...

Հայաստանում դրությունը դարձել է անեծք, կյանքը՝ դժոխք»¹:

Որոշակի փաստերով ցույց տալով հայ ժողովրդի ծանր, մղձավանջային դրությունը, Ս. Կասյանը «Ուր է ելքը» հարցին պատասխանում է. «Երկաթի և արյան միջոցով պահվող, ժողովրդական տառապանքի և հառաչանքի վրա կառուցված այդ աշխարհը չէ, որ պիտի փրկե հայ ժողովրդին տանջանքից և հառաչանքից, այլ այն աշխարհը, որի արշալույսը բացվել է ռուսական հյուսիսում:

Միակ ելքը դա է, ուրիշը չկա»²:

Աշխատավորական լայն մասսաների շրջանում կոմունիստական կազմակերպությունների ծավալած քաղաքական-կազմակերպական լայն աշխատանքը տալիս է իր դրական արդյունքը: Ամրապնդվեցին գոյություն ունեցող բռնիքներն ու խմբերը, բազմաթիվ վայրերում ստեղծվեցին նորերը: Արդեն 1920 թվականի հունվար-փետրվար ամիսներին Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների շարքերում կային ավելի քան 1200 մարդ, որոնք գլխավորում էին աշխատավորության պայքարը սովետական իշխանության համար:

1920 թվականի հունվարի կեսերին Երևանում անկեղալ տեղի ունեցավ Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին կոնֆերանսը,

1 Ս. Ատենյան, Ուր է ելքը, Երևան, 1919, էջ 1:

2 Նույն տեղում, էջ 69:

որին մասնակցում էին տեղական կազմակերպությունների 22 ներկայացուցիչներ:

Կոնֆերանսը քննարկեց ընթացիկ մոմենտի և կուսակցության քաղաքական գծի, կազմակերպական կառուցվածքի, երիտասարդության, արհեստակցական միություններում, գյուղացիության և զինվորների շրջանում տարվող աշխատանքների, կազմակերպական և այլ հարցեր:

Կոնֆերանսը ճիշտ գնահատեց Անդրկովկասի և մասնավորապես Հայաստանի քաղաքական դրությունը և ցույց տվեց, որ երկրամասի անջատումը Սովետական Ռուսաստանից և բուրժուական անկախ հանրապետությունների ստեղծումը ծառայում էր օտարերկրյա և տեղական բուրժուազիայի շահերին՝ նրանց պայքարում ընդդեմ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի աշխատավորության: Մինչև վերջ մերկացնելով դաշնակցականների, մենշևիկների ու մուսավթականների հակաժողովրդական քաղաքականությունը, կոնֆերանսն անհրաժեշտ համարեց սովետական իշխանության հաստատման համար մղվող մարտերում ամրապնդել երկրամասի բոլոր ժողովուրդների աշխատավոր մասսաների եղբայրական դաշինքը:

Կոնֆերանսը բացահայտեց արևմտյան իմպերիալիստների և նրանց վարձկանների հակաժողովրդական քաղաքականությունը Արևելքի և այդ թվում հայ ժողովրդի նկատմամբ և հստակությամբ ընդգծեց, որ Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների առաջնահերթ խնդիրը դաշնակցականների տիրապետության բռնի տապալումն ու սովետական իշխանության հաստատումն է:

«Քաղաքացիական պատերազմը Հայաստանում տիրող դասակարգերի դեմ (ինչպես և Վրաստանում և Ադրբեջանում). — ասված է կոնֆերանսի բանաձևում, — և այդ դասակարգերի կազմակերպած «դաշնակցական» կառավարության դեմ, դաշնակցականների իշխանության բռնի տապալումը Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների առաջնահերթ խնդիրն է:

Միայն այդ ուղիով մենք կկարողանանք դեմ սովետական իշխանության ամուր հիմք, միայն այդ ուղիով հնարավոր է մասսաներին փրկել կործանումից»¹:

Կոնֆերանսը կուսակցական կազմակերպություններին հանձնարարում է կազմակերպել պրոլետարական մասսաներին և ամրապնդել բանվոր դասակարգի ու չքավոր գյուղացիության հեղափոխական դաշինքը, բանվոր դասակարգի շուրջը համախմբել աշխատավորական լայն խավերին, ամրապնդել և ընդլայնել կոմունիստական կազմակերպության շարքերը, լայն աշխատանք ծավալել աշխատավորների մասսայական կազմակերպություններում, երիտասարդության շրջանում, բանակում: Զգտելով դաշնակցությանը դուրս մղել արհմիություններից և ապահովել կոմունիստական կազմակերպությունների ղեկավարությունը նրանց նկատմամբ, հատկապես լուրջ ուշադրություն է դարձվում արհմիություններում տարվող աշխատանքներին:

¹ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 303—304:

Քննարկելով գյուղացիության շրջանում տարվող քաղաքական կազմակերպական աշխատանքի հարցը, կոնֆերանսը կոմունիստական կազմակերպություններին նպատակամղեց գյուղացիական աշխատավոր լայն մասսաներին ներգրավել հեղափոխական ակտիվ պայքարի մեջ, Դաշնակցության ազդեցությունը հատկապես ուժեղ էր մանրբուրժուական տարրերի և աշխատավորական հետամնաց խավերի վրա:

Դաշնակցությունը, ինչպես նշում է կոնֆերանսը, հոգը թողնելով կալվածատերերի և կուլակների ձեռքում գյուղացիությանը ծանրաբեռնում է նոր հարկերով: Կոնֆերանսը կոմունիստական կազմակերպությունների առաջ խնդիր դրեց՝ ագիտատորների և տեղական բջիջների միջոցով բացատրական լայն աշխատանք ծավալել գյուղացիության շրջանում, բացահայտել դաշնակցության ագրարային քաղաքականության բուրժուական ոեակցիոն էությունը, աշխատավոր գյուղացիությանը համախմբել կոմունիստական կազմակերպության շուրջը:

Կոնֆերանսը խնդիր դրեց պատշաճ ուղադրություն դարձնել բանակում տարվող աշխատանքներին, որովհետև զինվորների համակրանքի նվաճումը և նրանց կոմունիստական կազմակերպության ազդեցության տակ վերցնելը կարևորագույն նշանակություն կունենա սովետական իշխանության համար մղվող պայքարում:

Կոնֆերանսն իր ընդունած բանաձևում ընդգծում էր, որ կոմունիստական կազմակերպության ընդլայնումը, դասակարգային պայքարի լուղունգներով պրոլետարական մասսաների նվաճումը, նրանց ամենօրյա շահերի պաշտպանությունը, կոմունիստական կազմակերպության կողմից պրոլետարիատի քաղաքական-պրոֆեսիոնալ ամբողջ աշխատանքի ղեկավարումը, դաշնակցական կառավարության դիմադրությունն այդ աշխատանքին,—ի վերջո կավարտվի նրանով, որ ՌԿ(Բ)Կ կազմակերպությունը Հայաստանում պաշտպանությունից կանցնի հարձակման:

Ավարտելով Հայաստանի կոմունիստական անջատ-անջատ կազմակերպությունների միավորումը մեկ ընդհանուր ղեկավար կենտրոնի շուրջը, կոնֆերանսը չափազանց կարևոր դեր խաղաց Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների հետագա ամրապնդման գործում և կարևոր նախադրյալներ ստեղծեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կազմակերպման, ձևավորման ավարտման համար: Կոնֆերանսն ընտրեց ՌԿ(Բ)Կ Արմենկոմի նոր կազմ, որի մեջ մտան Ս. Ալավերդյանը, Ս. Կասյանը, Ա. Մռավյանը, Դ. Շահվերդյանը, Հ. Կոստանյանը, Ղ. Ղուկասյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Դ. Տեր-Սիմոնյանը, Ա. Գոգունցը, Ս. Մարտիկյանը:

Հայաստանի կոմունիստները շատ լավ էին գիտակցում Արևելքի ժողովուրդների ինտերնացիոնալ համախմբման նշանակությունն այդ ժողովուրդների ազգային ու սոցիալական ազատագրման գործում, իմպերիալիզմի դեմ մղվող համատեղ պայքարում: Այդ գաղափարներով է տոգորված կոնֆերանսի ողջույնի հեռագիրը՝ ուղղված Ադրբեջանի, Վրաստանի, Իրանի և Թուրքիայի

1 Տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեվոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 306:

կոմունիստական կազմակերպություններին, որտեղ մասնավորապես ասված է. «Դեռ մոտիկ անցյալում սկսված կոմունիստական աշխատանքը հանձին կոնֆերանսի այսօր տվել է խոշոր հետևանքներ: Այսօրվանից համարձակ կարելի է ասել, որ կոմունիստական կազմակերպությունը Հայաստանում միակն է, որ իր շոգունգներով ու գործելակերպով կազմակերպում և առաջնորդում է պրոլետարական մասսաներին ընդդեմ բուրժուազիայի և նրա դասակարգային պետության»¹:

1920 թվականի հունվար-մայիս ամիսները հանգիսացան ուժերի հավաքագրման և քաղաքական սուր պայքարի ժամանակաշրջան: Արմենկոմը հրակայական քաղաքական-կազմակերպական աշխատանք ծավալեց տեղական կազմակերպությունների, խմբերի ու բջիջների ամրապնդման, աշխատավոր մասսաների շրջանում հեղափոխական պրոպագանդա մղելու ուղղությամբ: Այդ պայքարը տարվում էր ծանր պայմաններում: Դաշնակցականները տեսնելով կոմունիստական կազմակերպությունների ծավալած գործունեությունը, դիմեցին կտրուկ միջոցների՝ կոմունիստական կազմակերպությունները լիկվիդացնելու և հեղափոխական շարժումները ճնշելու համար:

1920 թվականի փետրվարի 20-ին դաշնակցական կառավարությունը հատուկ շրջաբերական ուղղեց բոլոր միևնույնություններին, որտեղ ասված էր. «Միևնույնության խորհրդի որոշման համաձայն բոլոր մեծամասնականները պետք է հեռացվեն հայկական տերիտորիայի սահմաններից: Այդ ուղղությամբ արդեն որոշ քայլեր արված են և մի շարք ակտիվ մեծամասնականներ հեռացված են»:

Երկրում ստեղծվում է հալածանք կոմունիստների և նրանց համախոհների նկատմամբ: Կուսակցական բազմաթիվ գործիչներ, այդ թվում Ս. Կասյանը, Ա. Մռավյանը և ուրիշներ, արտաքսվում են Հայաստանից: Հայկ Յաղոբյանը, Եղիշե Շամախյանը, Մուշեղ Աղայանը, Արշավիր Շամախյանը և շատ ուրիշներ ձերբակալվում են: Դաշնակցականները օգտվելով կառավարական որոշումից կողոպտում էին աշխատավորների առանց այն էլ աղքատիկ ունեցվածքը: Դաշնակցական հարձակմանը կոմունիստները պատասխանում են իրենց շարքերի հետագա ամրապնդմամբ:

Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների ամրապնդման գործում խոշոր նշանակություն ունեցավ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի, անձամբ Վ. Ի. Լիսինի և Կովկասյան երկրային կոմիտեի օգնությունն ու ղեկավարությունը: Անդրկովկասի աշխատավորության պայքարը, տեղական կոմունիստական կազմակերպությունների գործունեությունն անմիջականորեն ղեկավարում է ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան երկրային կոմիտեն, որտեղ աշխատում էին հավատարիմ լենինյաններ Ս. Օրջոնիկիձեն, Ս. Կիրովը, Ա. Միկոյանը, Ե. Ստասովան և ուրիշներ: Մասսաների հեղափոխական պայքարի կազմակերպման գործում կարևոր դեր կատարեց բոլշևիկյան մամուլը:

ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան երկրային կոմիտեի որոշմամբ 1920 թվականի հունվարից Թիֆլիսում սկսում է լույս տեսնել «Պահակ» թերթը, իսկ Երևանում

¹ «Պահակ» (Թիֆլիս), 27 հունվարի 1920 թ.

ապրիլից՝ «Կոմունիստ» թերթը, Ալեքսանդրապոլում՝ «Ալիքը», որոնք, ինչպես նաև «Լուռվա գյուղացիության ձայն» թերթը մեծապես օժանդակում են դաշնակցականների հակաժողովրդական քաղաքականության մերկացմանը, կոմունիստական շարժման հետագա ամրապնդման գործին:

Փետրվար-ապրիլ ամիսներին կուսակցական կոնֆերանսներ ու խորհրդակցություններ են տեղի ունենում Նոր Բայազետում, Ալեքսանդրապոլում, Քրդեանում, Շամշադինում, Խաչաքիլիսայում, Ղամարլվում, Կարսում և այլ վայրերում, որոնք անցնում են հունվարյան կոնֆերանսի որոշումները կյանքում կենսագործելու նշանաբանով: Աշխատանք է տարվում Զանգեզուրի կոմունիստական կազմակերպությունները ամրապնդելու և համախմբելու ուղղությամբ:

Արդեն, 1920 թվականի գարնանը, Մայիսյան ապստամբության նախօրյակին, Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները զգալի ուժ էին ներկայացնում և գլխավորում էին աշխատավորների պայքարը հանուն սովետական իշխանության:

1920 թվականի սկզբներին քաղաքական պայքարի մեջ են ներգրավվում բնակչության ամենատարբեր խավերը: Դա մասնավորապես բացատրվում էր նրանով, որ դաշնակցականների ներքին հակաժողովրդական քաղաքականությունը մի կողմից, Հայաստանում արևմտյան իմպերիալիստների նվաճողական քաղաքականության ակտիվացումը, մյուս կողմից, բացահայտ կերպով սրել էր քաղաքական մթնոլորտը, ակնհայտ դարձրել հայ ժողովրդի նկատմամբ դաշնակցականների և նրանց օտարերկրյա տերերի վարած քաղաքականության ամբողջ վտանգավորությունը:

Ժողովուրդը տեսնում և հասկանում էր, որ դաշնակցականներն իրենց տիրապետության ընթացքում իրեն չտվեցին ոչ ազատություն, ոչ հող և ոչ էլ խաղաղություն: Պատերազմները, սովն ու համաճարակը ֆիզիկական բնաջնջման էին ենթարկում ժողովրդին: Դաշնակցականները բարոյապես ևս սնանկանում են: Դաշնակցական պետական սիստեմը այլասերված էր: Զեղծարարությունը, կաշառակերությունն ու չարաշահումները չտեսնված չափերի էին հասել: Հափըշտակումներն ու կեղեքումները բացահայտ սանձարձակության էին վերածվել: Հայաստանում բուրժուական դեմոկրատիայի ամենատարրական նորմաներն իսկ չէին պահպանվում: Տիրող կարգերի դեմ ամենափոքր բողոքի արտահայտությունն անգամ դիտվում էր որպես «ազգի դավաճանություն» և պատրժվում ամենաբիրտ միջոցներով:

Նրկրի դրությունը բարդացել էր նաև նրանով, որ հարյուր հազարավոր գաղթականներ փախչելով թուրքական յաթաղանից, ապաստանել էին Հայաստանում, շունենալով ոչ օթևան և ոչ էլ հաց: Սովն ու համաճարակը գերեզման էին տանում հազարավոր մարդկանց: Միայն 1918—1919 թվականների ձմռանը սովից ու համաճարակից մեռել են ավելի քան 150 հազար մարդ:

Դաշնակցականների կառավարական կուսակցություն դառնալը արագացրեց նրանցից հուսախաբ եղած աշխատավոր մասսաների հիասթափության պրոցեսը, նրանց զրկեց ժողովրդի վրա ունեցած երեմնի ազդեցությունից:

2. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

1920 թվականի սկզբներին Սովետական Ռուսաստանի կարմիր բանակը, ջախջախելով օտարերկրյա ինտերվենտներին և ռուսական սպիտակգվարդիական ուժերին, հաղթական քայլերով մոտենում էր Անդրկովկասի սահմաններին: Դա խիստ բարերար ազդեցություն ունեցավ Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի աշխատավորության մեծ Հոկտեմբերի հաղթանակի համար մղվող պայքարի վրա:

1920 թվականի ապրիլի 28-ին Ադրբեջանի բանվորներն ու գյուղացիները կոմունիստական կուսակցության գլխավորությամբ, XI կարմիր բանակի զորամասերի օգնությամբ, տապալեցին մուսավաթականների իշխանությունը և Անդրկովկասում առաջինը հաստատեցին սովետական իշխանություն: Այդ պատմական հաղթանակը կարևորագույն իրադարձություն հանդիսացավ երկրամասի բոլոր ժողովուրդների կյանքում: Ազատագրված ադրբեջանական ժողովուրդը եղբայրական օգնության ձեռք մեկնեց Հայաստանի և Վրաստանի աշխատավորներին: Սովետական իշխանության հաստատումը Ադրբեջանում հեղափոխական վերելքի նոր ալիք առաջացրեց Հայաստանում և Վրաստանում: Ամրապնդվեց հայ և վրաց աշխատավորության հավատն իրենց մղած պայքարի ելքի նկատմամբ:

Հայաստանի աշխատավորները մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին Ադրբեջանում սովետական իշխանության հաղթանակի լուրը:

Մայիսին հայացող ցույցերը Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարիղամիշում, Ղարաբաղիսայում, Ջանգեզուրում և Հայաստանի այլ վայրերում վերածվեցին Ադրբեջանում սովետական իշխանության պաշտպանության, Ռուսաստանի բանվորների և գյուղացիների հետ համերաշխության ցույցի: Ամենուրեք ցուցարարները փողոց են դուրս գալիս կոմունիստական լոգոնգներով, դաշնակցական կառավարությունը տապալելու և երկրում սովետական իշխանություն հաստատելու կոչերով:

Արմենկոմի անդամ Դ. Տեր-Սիմոնյանը իր հուշերում այդ մասին պատմում է. «Բանվորական մասսաների այդ հախուռն բարձր հեղափոխական տրամադրությունը մարեցնել չէր կարելի և ահա թե ինչու Արմենկոմը ապրիլի 25-ի նիստին հանձնարարում է կուսակցությանը անցնել մայիսի 1-ին բանվորական ցույցի գլուխը և ղեկավարել այդ ցույցը: Ցույցի կազմակերպումը և ղեկավարությունը (Երևանում — խմբ.) հանձնվում է ընկ. ընկ. Սերգո Մարտիրոսյանին և ի. Հովհաննիսյանին: Ընկ. Մարտիրոսյանն իրեն հատուկ ոգևորությամբ և թափով ձեռնարկում է դրոշակների, կոմունիստական կուսակցության լիդերների նկարների պատրաստման¹:

Մայիսի 1-ի վաղ առավոտյան Երևանում սկսված տոնակատարությունը վեր է ածվում հակադաշնակցական մեծ ցույցի: Դաշնակցականները անգոր են գտնվում այդ ցույցը «հունի մեջ» գցելու: Դաշնակցական կառավարության ղեկավարները բանակին հրահանգներ են տալիս ցույցերը ցրելու: Բայց իզուր: Գնալով ստվարանում էին ցուցարարների շարքերը, որոնք ինտերնացիոնալի

¹ «Մայիսյան պատմությունը Հայաստանում (1920—1930)», Երևան, 1930, էջ 15:

հնչյունների տակ քայլում էին դեպի պառլամենտի շենքը, ուր տեղի պետք է ունենար միտինգը: Յուզարարների առջևից կարմիր դրոշը պարզած գնում էին կոմունիստները: Նրանք եկել էին իրենց խոսքն ասելու Հայաստանի աշխատավորներին: Զգալով իրենց անզորությունը դաշնակցականները ևս որոշում են մասնակցել միտինգին՝ նրան «ուղղություն» տալու նպատակով:

Այդ օրերին դաշնակցական կառավարությանը հյուր եկած մենշևիկյան վրաստանի միտինգոր Ի. Ռամիշվիլին ելույթ է ունենում ցուցարարների առջև, կոչ անելով նրանց «բանականություն» հանդես բերել և հնազանդվել «օրինական» կառավարությանը: Մենշևիկ «հյուրի» ելույթն ընդհատվում է ցուցարարների սուղոցներով: Միտինգում կրակոտ ճառով հանդես է գալիս Արմենկոմի անդամ, Երևանի բոլշևիկների ղեկավար Ստեփան Ալավերդյանը: Նրա ելույթը, որ բազմիցս ընդհատվում է ծափահարություններով, մեղադրական ճառ էր՝ ուղղված տիրող կարգերի դեմ:

Մայիսմեկյան ցույցին պատրաստված դուրս են գալիս նաև Ալեքսանդրապոլի աշխատավորները: Քաղաքի ընդհատակյա բոլշևիկյան կոմիտեն դեռևս ապրիլի 30-ին կայացած նիստում ծրագրում է մայիսմեկյան ելույթը: Մինչ այդ Ալեքսանդրապոլի ընդհատակյա կոմիտեն պատրաստում էր աշխատավորությանը ուղղված մարտական կոչ: «Կոմունիստական կուսակցությունը,— ասված էր այդ կոչում,— Հայաստանի լուրջագույն պետության մեջ, որտեղ աշխատավոր մասսաները տնքում են խմբապետական հաճելի ուժի մի տակ, որտեղ սպեկուլյացիան, կաշառակերությունը, ազգային անվերջ կոտորածներն ու ավերածոժները վեր են ածված որոշ սիստեմի, մայիսի մեկին առաջադրում է այն լուղունգները, որոնցով տոգորված են III ինտերնացիոնալը, Խորհրդային Ռուսաստանը և նրա հաղթական կարմիր բանակը...

Ընկերներ,— ասվում է այնուհետև կոչում,— մայիսի 1-ին Անդրկովկասի հայ, թուրք և վրացի բանվորներն ու գյուղացիները համախմբված կոմունիզմի դրոշի տակ պետք է գոչեն:

Մեռնում է դաշնակցականների, մուսավաթականների և մենշևիկների իշխանությունը:

Կեցցե Անդրկովկասի բանվորների և գյուղացիների իշխանությունը...»¹:

Այս կոչը տարածվում է բանվորների ու քաղաքի աշխատավորության մեջ:

Մայիսի մեկին երկաթգծի և քաղաքի մյուս ձեռնարկությունների բանվորները աշխատանքի դուրս չեն գալիս: Նրանք վաղ առավոտյան հեղափոխական լուղունգներով ու Կ. Մարքսի, Վ. Ի. Լենինի, Ստ. Շահումյանի նկարներով մասնակցում են աշխատավորության մայիսմեկյան ցույցին: Դաշնակցականները փորձելով խանգարել ցուցարարներին նույնպես փողոց են դուրս գալիս: Նրանք նույնիսկ դիմում են զորքի օգնությանը: Քաղաքի մի շարք վայրերում ընդհալումներ են տեղի ունենում ցուցարարների և դաշնակցականների միջև: Բանակի զինվորների մի մասը միանում է բոլշևիկ ցուցարարներին: Այդ օրը քաղաքի աշխատավորության հոծ զանգվածները գնում էին բոլշևիկների հետևից: Յուլյան անցնում է հեղափոխական բուռն վերելքի պայմաններում: Միտինգում կրակոտ ելույթներ են ունենում Ա. Նուրիջանյանը, Ս. Մուսայելյանը, Ա. Գո-

¹ «Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում (1920—1930)», էջ 158—159:

գունցը և ուրիշներ: Միտինգի մասնակիցները մեծ խանդավառությամբ ողջունի հեռագիրն՝ են ուղարկում եղբայրական Ադրբեջանի ռազմա-հեղափոխական կոմիտեին: «Այս հանդիսավոր օրը,— ասված է հեռագրում,— մենք՝ Հայաստանի բանվորները, գյուղացիներն ու զինվորները հայ մուսավաթիստների (դաշնակցականների — խմբ.) հակահեղափոխական դավաճանական կառավարությանը վրայով մեկնում ենք մեր եղբայրական ձեռքը ձեզ՝ հեղափոխական բանվորներին, գյուղացիներին և աշխարհներին ու հանդիսավոր խոստում ենք տալիս մաքրել հաշիվները հալածանքի և բռնության կառավարության հետ... այնպես վարվել, ինչպես Դուք վարվեցիք թուրք դաշնակ-մուսավաթիստների կառավարության հետ, որպեսզի մեծ խորհրդային Ռուսաստանի հետ միատեղ՝ միացած Արևելքի ճնշված ժողովուրդների հետ, տանենք նրանց միջազգային իմպերիալիզմի դեմ»¹:

Ղաղախի ադրբեջանական հեղափոխական գյուղացիությունը առանձին խմբերով, կարմիր դրոշներով մոտենում է Հայաստանի սահմաններին՝ ողջունելու ոտքի ելած իրենց դասակարգային եղբայրներին: Դաշնակցականները պրովոկացիոն լուրեր և հերյուրանքներ են տարածում Ադրբեջանի սովետական իշխանության հասցեին, բորբոքում հետամնաց խավերի շովինիստական կրքերը՝ փորձելով կոտրել մասսաների հեղափոխական տրամադրությունը:

Մայիսմեկյան ցույցերը սովետական իշխանություն հաստատելու նշանաբանով են անցնում նաև Ղարաբաղիսայում, Կարսում, Սարիղամիշում, Զանգեզուրում, Դիլիջանում և Հայաստանի այլ վայրերում: Մայիսմեկյան ցույցերը Հայաստանում ընդունում են համաժողովրդական բնույթ:

Համընդհանուր քաղաքական ցույցերը մի շարք վայրերում շուտով վերածվում են զինված ապստամբության:

Մայիսի 2-ին Ալեքսանդրապոլի կայարանում գտնվող «Վարդան զորավար» զրահագնացքը, որի հրամանատարն էր կապիտան Սարգիս Մուսայելյանը, դադարում է ենթարկվել դաշնակցական ռազմական հրամանատարությանը և վեր է ածվում ապստամբության նախապատրաստման շտաբի:

Քաղաքում ստեղծված իրադրության մասին ՌԿ(Բ)Կ Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն մայիսի 3-ին և 5-ին նամակներով տեղեկացնում է Արմենկոմին՝ ընդգծելով մոմենտի ամբողջ լրջությունը և առաջարկելով սկսել զինված ապստամբություն: Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները հայտնում են, որ զրահապատրաստ է ապստամբության, կայազորը, ինչպես նաև գավառի աշխատավորությունը համակված են ապստամբական տրամադրությամբ: Կոմիտեն զգուշացնում էր, որ ապստամբության հետաձգումը ճակատագրական նշանակություն կարող է ունենալ սկսված շարժման ընթացքի համար:

Դաշնակցականները դավադրական քայլի են դիմում: Տենդոբեն նախապատրաստվելով ճնշել ապստամբությունը, նրանք «բանակցություններ» են սկսում բոլշևիկների հետ: Երևանում դաշնակցական բյուրոյի հանձնարարությամբ Արմենկոմի անդամներ Ս. Ալավերդյանի և Դ. Տեր-Սիմոնյանի հետ բանակցություններ է վարում Հ. Օհանջանյանը, որը փորձում է համոզել բոլշևիկներին հրաժարվել ապստամբությունից: Նա նույնիսկ «խոստանում» է համոզել

¹ «Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում (1920—1930)», էջ 159—160:

դաշնակցականներին՝ իշխանությունը հանձնել կոմունիստներին: Ալեքսանդրապոլում նման բանակցություններ են վարում դաշնակցական զավառային կոմիսարն ու մոբիլիզացիայի կոմիսարը: «Վարդան զորավար» զրահագնացքի հրամանատարության հետ բանակցելու նպատակով Ալեքսանդրապոլ է գործուղվում դաշնակցական բանակի հրամանատարությունը: Ներկայացուցիչը: Նման խորամանկ քայլերի դաշնակցականները դիմում են նաև Կարսում, Սարիղամիշում, Նոր Բայազետում և այլ վայրերում:

Սակայն այդ բանակցությունները արդյունք չեն տալիս: Հեղափոխական ուժերի դեմ տեղորոշումներ են արվում և ապստամբությունը կանխելու նպատակով դաշնակցական բյուրոյի որոշմամբ Խաթիսյանի կառավարությունը մայիսի 4-ին հրաժարական է տալիս: Երկրում հայտարարվում է արտակարգ դրություն: Ստեղծվում է նոր կառավարություն՝ Հ. Օհանջանյանի գլխավորությամբ: Բոլոր նախարարները նշանակվեցին դաշնակցական կուսակցության բյուրոյի անդամներից: Հայաստանը բաժանվում է չորս նահանգի (Ղարսի, Շիրակի, Երևանի և Ղարաբաղի): Նահանգներում նշանակվեցին գեներալ կոմիսարներ: Գավառներ են գործուղվում արտակարգ լիազորներ՝ տեղերում զինված ելույթները խափանելու նպատակով: Զորքը մարտական վիճակում է դրվում: Երկրում սկսվում են մասսայական ձերբակալություններ: Գործադուլները հայտարարվում են պետական հանցագործություն, կոմունիստական կուսակցությունը՝ օրենքից դուրս, կառավարության որոշմամբ ստեղծվում են չորս արտակարգ դատարաններ: Օրենք է ընդունվում մահապատիժ սահմանելու մասին: Դաշնակցականներն իրենց շուրջը համախմբում են հակահեղափոխական բոլոր ուժերին:

Սակայն դաշնակցականների այս միջոցառումները չկասեցրին մասսաների ելույթները:

Արմենկոմը ապստամբության նախապատրաստման գործում դանդաղում է, որը ճակատագրական նշանակություն է ունենում: Միայն մայիսի 6-ին Արմենկոմը Ալեքսանդրապոլ է գործուղում իր ներկայացուցիչներին՝ Ա. Մելքոնյանին և Դ. Տեր-Սիմոնյանին: Հաջորդ օրը «Վարդան զորավար» զրահագնացքում տեղի է ունենում Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին Արմենկոմից՝ Ա. Նուրիջանյանը, Ա. Մելքոնյանը, Դ. Տեր-Սիմոնյանը, զրահագնացքի հրամանատար Ս. Մուսայելյանը, Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունից՝ Ա. Գոգոնցը, Լ. Ուլիբեկյանը, Ս. Գրիգորյանը, Թ. Մանդալյանը, Պ. Պետրոսյանը, Ա. Տեր-Սահակյանը, Կարսից՝ Ղ. Ղուկասյանը, Սարիղամիշից՝ Ա. Ճուղուրյանը, Ղազախ-Շամշադինից Կ. Այվազյանը, Քյալթարուից՝ Ն. Կուրդինյանը: Խորհրդակցությունն ընտրում է Հայաստանի ռազմա-հեղափոխական կոմիտե, որի կազմում մտնում են Ս. Մուսայելյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Ա. Մելքոնյանը, Դ. Տեր-Սիմոնյանը, Ա. Գոգոնցը, Պ. Պետրոսյանը, Գ. Սարգսյանը, Ա. Տեր-Սահակյանը, Լ. Ուլիբեկյանը: Կարմիր զորքերի հրամանատար է նշանակվում Ս. Մուսայելյանը: Խորհրդակցությունը, որը տևում է մինչև ուշ գիշեր, որոշում է ապստամբությունը սկսել մայիսի 10-ին:

«Մտքերի փոխանակությունը տեղի է ունենում մինչև ուշ գիշեր, — գրում է խորհրդակցության մասնակից Թ. Մանդալյանը: — Ներկա եղողները գտնում էին, որ հեղաշրջումն անխուսափելի է. շօգտվել ստեղծված դրությունից՝ նշանակում է

քայքայել և ոչնչացնել կուսակցական կազմակերպությունը։ Ապստամբության ռազմական նախագիծը, որը բոլորի կողմից հավանություն գտավ, հետևյալն էր՝ Ղազարից մեր ընկերները կապվում են Ադստաֆայում կանգնած կարմիր բանակի զորամասերի հետ, սկսում շարժումը և տեղեկացնում են մեզ, որից անմիջապես հետո ապստամբում են Ալեքսյուր, Կարսը և Սարիղամիշը։ Ղարաքիլիսան միանում է Դիլիջանին և այսպիսով Հայաստանի հյուսիս-արևելքն ամբողջովին բռնկվում է և ապա մեր զորամասերը շարժվում են Երևանի վրա, Ալեքսյուրից և Դիլիջանից միաժամանակ, և ստիպում դաշնակցականներին՝ կամ նահանջել, կամ կռիվն ընդունել։ Երևանում ապստամբություն չէր սպասվում»¹։

Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն մայիսի 10-ին հրապարակում է կոչ, որով Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիր զորքերի կամքով տապալված հայտարարեց դաշնակցական կառավարությունը և երկրում հռչակեց սովետական իշխանությունը։

Մայիսի 8-ին ռազմա-հեղափոխական կոմիտե է ստեղծվում նաև Կարսում, որի մեջ մտնում են Ղ. Ղուկասյանը, Ա. Նազարյանը, Դ. Մելիքյանը, Գ. Բաթթունին, Վ. Ղազանչյանը, Ա. Թովմասյանը։ Մայիսի 10-ին Ալեքսանդրապոլի հետ միասին ապստամբություն է բռնկվում նաև Կարսում։

Նույն օրը ապստամբության դրոշ պարզեցին նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիները։ Հատկապես նշանակալից են Քյավթարվում ծավալված դեպքերը։ Դեռևս մայիսի առաջին օրերին գյուղի բժիշկ, ականավոր բույժիկ Ա. Փանյանի գլխավորությամբ ստեղծվում է հանձնաժողով, որը գրավում է պահեստները և սերմացուն բաժանում չքավոր գյուղացիությանը։ Մայիսի 8-ին Ն. Կուրդինյանը Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցությունից հետո վերադառնում է Քյավթարու, որտեղ նույն օրը ստեղծվում է ռազմա-հեղափոխական կոմիտե, որի կազմում էին Ա. Փանյանը, Ն. Կուրդինյանը և Ա. Մովսիսյանը։ Մայիսի 10-ին Հեղկոմի գլխավորությամբ ապստամբած գյուղացիները ձերբակալում են շրջանի դաշնակցական ղեկավարներին և զինում ապստամբ գյուղացիներին։ Ապստամբությանն ակտիվ մասնակցում են Պարնիի, Նորաշենի, Ղուլիշանի, Արթիկի և այլ գյուղերի գյուղացիները, որոնց ելույթները գլխավորում են Ս. Գալոյանը, Ծ. Գալոյանը և ուրիշներ։

Ալեքսանդրապոլում և Կարսում ծագած ապստամբությունները շփոթ առաջացրին դաշնակցականների շրջանում։ Ժամանակ շահելու և իրենց ուժերը ապստամբների դեմ կենտրոնացնելու նպատակով դաշնակցականները նորից խորամանկ քայլի են դիմում։ Գեներալ Գամազովին հանձնարարվում է «դարձի բերել» Մուսախելյանին։ Սակայն նրա ջանքերն իզուր են անցնում։ Սարգիս Մուսախելյանը ցուցաբերում է իսկական կոմունիստին վայել կամք և անսահման նվիրվածություն իր ժողովրդին։ Աննկուն հեղափոխականը դաշնակցական զենքերային վճռականապես մերժում է ասելով. «չջանան շուռ տալ պատմության անիվը, թող չփորձեն կանգնեցնել իրադարձությունների բնական ընթացքը, դաշնակցական կառավարության երգը արդեն երգված է, և մենք կոչ ենք անում երկրի բոլոր կենդանի ուժերին միավորվել կարմիր դրոշների շուրջը և տառապյալ հայ աշխատավոր ժողովրդին դուրս բերել դաշնակցականների ստեղծած ող-

¹ «Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում (1920—1930)», էջ 53—54։

բերգական վիճակից: Հաղորդեցեք կառավարությանը և բթամիտ նացիոնալիստներին, — շարունակում է Մուսայելյանը, — որ նրանք հաշտվեն, վերջապես, իրերի գոյություն ունեցող դրության հետ և անհապաղ դադարեցնեն բուլշևիկների հալածանքը... պրոլետարական հեղափոխության կարմիր դրոշմի քանի օր հետո կծածանվի դաշնակցականների մեռյալ Պառլամենտի վրա...»¹:

Մուսայելյանը խոր համոզմունքով նշում է, որ Հայաստանի աշխատավոր գյուղացիության և բանվորության միակ փրկությունը սովետական իշխանու-

Ս. Ալաքեդյան

Ս. Մուսայելյան

Ղ. Ղուկասյան

թյան հաստատումն է և որ միակ ուժը, որ կարող է փրկել Հայ ժողովրդին, դա ունա հեղափոխական պրոլետարիատն է:

Ժամանակ շահելու և իրենց ուժերը մոբիլիզացնելու նպատակով Կարսում ևս դաշնակցականները ձեռնարկում են մի շարք միջոցառումներ: Կարսի կայազորի պետ գեներալ Փիրումովը առերես «լույալ» դիրք է ընդունում ապստամբների նկատմամբ: Կարսի ապստամբության ղեկավարները սխալ են թույլ տալիս. ապստամբության օրը ձեռնարկված դաշնակցական գործիչներին հաջորդ օրը ազատում են: Գեներալ Փիրումովը ստեղծում է այսպես կոչված «Հայրենիքի փրկության կոմիտե», որն իր շուրջն է համախմբում ռեակցիոն բոլոր ուժերին և Կարսում կուտակված զաղթականների այն մասին, որոնց դաշնակցականները կարողացել էին համոզել, թե բուլշևիկները մտադիր են երկիրը հանձնել թուրքերին: Մայիսի 12-ին «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» անցնում է հարձակման: Ալեքսանդրապոլը չի կարողանում օգնության ձեռք մեկնել: Կարսի ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն ժամանակ շահելու նպատակով թողնում է քաղաքը և փոխադրվում բերդ: Շուտով թշնամին շրջապատում է բերդը: Ապստամբները զրկված պարենամթերքից և ռազմական պաշարներից, ստիպված որոշում են մարտերով նահանջել Ալեքսանդրապոլ: Դաշնակցականների խմբերի դեմ մարտեր մղելով, նրանք հասնում են Ալեքսանդրապոլից 18 կմ հեռավոր-

¹ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 318:

բուլժան վրա գտնվող Արգինա գյուղը, որտեղ ստիպված անհավասար մարտի են բռնվում հանկարծակի վրա հասած դաշնակցական ուժերի հետ: Ապստամբները կռվում են հերոսաբար: Մարտի ժամանակ հերոսի մահով ընկնում են Մ. Մառուկյանը, Պ. Յավարկովը, Կրեստովսկին և ուրիշներ: Մարտում ծանր վիրավորված Ղ. Ղուկասյանի հետ դաշնակցականները դաժան հաշվեհարդար են տեսնում:

Ալեքսանդրապոլում ապստամբ բանվորներին ու քաղաքի աշխատավորու-

Լ. Մարուխանյան

Բ. Ղարիբջանյան

Ա. Փանյան

թյանը միանում է դաշնակցական բանակի զինվորների զգալի մասը: Դաշնակցական բանակի զենքերալ նաչատուրովը, գիտակցելով իր ժողովրդի շահերը, անցնում է ապստամբների կողմը, սակայն դաշնակցական տեղորոշման գնդակից նա շուտով զոհվում է:

Ապստամբության օրերին քաղաքական-կազմակերպական մեծ գործունեություն ծավալեց ՌԿ(Բ)Կ Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն: Կոմիտեի անդամներ Բ. Ղարիբջանյանը, Ե. Սևյանը և մյուսները ղեկավարում էին ապստամբների պարենավորման, կարմիր զվարդիայի ստեղծման, մասսաների մեջ տարվող քաղաքական-կազմակերպական աշխատանքը: Մայիսի 12-ին Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն կոչ է հրատարակում, որտեղ մերկացվում էր դաշնակցականների բախտախնդիր մտայնությունը և օտարերկրյա իմպերիալիստների գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում: «Միակ փրկության ճանապարհը, — ասվում է կոչում, — ամբողջ աշխարհի ճնշվող դասակարգի միությունն է: Հայաստանի հեղափոխական մասսաների փրկության ճանապարհը՝ միությունն է Անդրկովկասի և Ռուսաստանի հեղափոխական մասսաների հետ»:

Սակայն գրավելով իշխանությունը, կազմա-հեղափոխական կոմիտեն դանդաղկոտություն հանդես բերեց սոցիալիստական միջոցառումներ անցկացնելու գործում, հարձակման փոխարեն բռնեց պաշտպանողական դիրք: Եվ մինչև կազմա-հեղափոխական կոմիտեն բանակցություններ չէր վարում դաշնակցական

ներկայացուցիչների հետ, դաշնակցական բանդաները Սեպուհի գլխավորությամբ մտան քաղաք։ Ալեքսանդրապոլում սովետական իշխանության անկումը հակատագրական նշանակություն ունեցավ ամբողջ երկրի հեղափոխական շարժման համար։

Ալեքսանդրապոլից և Կարսից անմիջապես հետո ապստամբություն բռնկվեց Սարիղամիշում։ Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն, որի կազմում մտնում էին Ա. Շուշուրյանը (Ադոկ), Լ. Մխչյանը, Ս. Ոսկանյանը, Պ. Կուխմալայկինը և ուրիշներ, իշխանությունը իր ձեռքում փչափեց մինչև մայիսի 17-ը։

Կարսի և Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո դաշնակցական զորքերը շարժվեցին դեպի Սարիղամիշ։ Գրավելով քաղաքը, դաշնակցականները գնդակահարեցին Պ. Կուխմալայկինին, Ս. Ոսկանյանին և Պ. Մատիշկոյին։

Մայիսի 13—14-ին ապստամբում են Նոր Բայազետի մի շարք գյուղերի աշխատավորները։ Ալեքսանդրապոլից վերադառնալով Հ. Սարուխանյանը դեռևս մայիսի 8-ին ստեղծում է ռազմա-հեղափոխական կոմիտե, որի կազմում մտնում են Բ. Բատիկյանը, Ս. Մակարյանը, Մ. Պետրոսյանը և ուրիշներ։ 17-ին ապստամբները գրավում են Նոր Բայազետը։ Շուտով ապստամբներին ճնշելու համար կենտրոնացվում են խոշոր ուժեր, որոնց դեմ ապստամբները մի քանի օր անհավասար մարտեր մղելուց հետո նահանջում են։ Դաշնակցականները խոշտանգումների են ենթարկում Հ. Սարուխանյանին։ Գնդակահարվում են նաև ապստամբությանը մասնակցած մի շարք հեղափոխականներ։

Ավելի քան ամիս ու կես է տևում մայիսի 14-ին ապստամբած Ղազախ-Շամշադին գյուղերի դիմադրությունը դաշնակցականներին։ Ապստամբությունը ղեկավարում էր Շավարշ Ամիրխանյանի գլխավորած ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն, որի մեջ մտնում էին Ե. Մկրտումյանը, Ան. Բերբերյանը, Գ. Հարությունյանը, Կ. Այվազյանը։ Շրջանի Մովսես, Կարմիր Աղբյուր, Նորաշեն, Զորաթան, Ղուլալի, Զինարի, Թուռզ և Բերդ գյուղերում տեղի են ունենում բազմամարդ միտինգներ, որտեղ որոշվում է. «Հայտնել ի գիտություն խորհրդային Ռուսաստանին, որ Շամշադինի կեղծված գյուղացիությունը տեղի է դառել իր իրավունքներին»¹։

Մայիսի 19-ին ապստամբության ալիքը տարածվում է Իջևանի շրջանում։ Ապստամբությանն ակտիվ մասնակցում են Ս. Հակոբջանյանը, Ե. Շամախյանը, Ժ. Իշխանյանը, Ե. Մկրտումյանը, Հ. Յաղուբյանը, Վ. Ալեքսեևը, Ապոստոլովը և ուրիշներ։ Ստեղծված ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն դիմում է XI կարմիր բանակի զինվորներին՝ օգնության հասնել ապստամբներին։ Ընդառաջ գնալով ապստամբների խնդրանքին ռուսական կարմիր ջոկատը մայիսի 21-ին, ցերեկվա ժամը 12-ին մտավ քաղաք։ Ազգաբնակչությունը դիմավորեց նրան աղ ու հացով և արցունքով աղերսում էր հրամանատարին՝ պաշտպանել նրանի վրա ապստամբների հետագա արշավանքը, ճնշված ժողովրդին ազատելու համար հակահեղափոխական դաշնակցականների իշխանությունից, որոնք իրենց տիպար քաղաքականությունը քայքայված Հայաստանը հանձնեցին արև-

¹ «Կոմունիստ» (Բաքու), 23 մայիսի 1920 թ.։

մըտյան իմպերիալիստների քմահաճույթին և... եղբայրասպան սպանդանոցի սարսափներին»¹:

Զանգեզուրում ապստամբությունը բռնկվում է մայիսի վերջերին: Առաջինը ապստամբության դրոշ է բարձրացնում Խնձորիսկը: Ապստամբության կազմակերպիչը Զանգեզուրի կոմունիստների ժամանակավոր Կենտրոնական կոմիտեն էր, որին գլխավորում էր Հակոբ Կամարին: Այստեղ ապստամբությանը ղեկավար մասնակցություն են ունենում Բ. Հարությունյանը, Ք. Մկրտչյանը, Մ. Մաշուրյանը: Սակայն Զանգեզուրում, որտեղ բուն էր դրել Դրոյի բանդան, ապստամբությունը լայն ծավալ չի ստանում և շուտով ճնշվում է:

Այսպիսով, ապստամբությունը Հայաստանում ընդունում է համաժողովրդական բնույթ: Ապստամբները շտեմնված հերոսություն են ցուցաբերում: Ականատեսներից մեկը՝ Կովկասյան ռազմաճակատի զինվորական Նեչաևը այդ օրերին գրած իր մի ղեկուցագրում նշում է. «Ամսի 26-ին (մայիսի — խմբ.) գտնվելով Աշաշուրում, ես վկա եղա գյուղացիների և հարձակվող կառավարական զորքերի միջև սկսված մարտին: Եվ համարձակ, հանգիստ խղճով պլնդում եմ, որ ժողովրդական խանդավառության այդպիսի օրինակներ ես, առաջին իսկ կրակոցից, Ռուսաստանի քաղաքացիական պատերազմի մասնակիցս, չեմ տեսել:

Ես տեսնում էի, թե ինչպես մայրերն ու կանայք փամփուշտներով զինում էին իրենց մերձավորներին և հանձնելով հրացանները, նրանց ուղարկում դիրքերը. դա փաստ է: Չունենալով զնդացիներն ու թնդանոթներ, սահմանափակ քանակությամբ փամփուշտներով արդյոք նրանք շատ բան կարող էին անել զնդացրային ու հրետանային կրակի դեմ, որով նրանց զնդակոծում էին կառավարական զորքերը»²:

Իսկ երբ ապստամբությունը պարտվեց, դաշնակցականներն անցան դաժան տեղորի: Հունիսի 8-ին որոշվեց ստեղծել «հատուկ քննչական հանձնաժողով» նախարարապետի գլխավորությամբ՝ «1920 թվականի մայիսին Հայաստանի սահմաններում տեղի ունեցած խռովությունների պատճառները քննելու և վերացնելու միջոցները մշակելու նպատակով»: «Քննչական հանձնաժողովը» անմիջապես ձեռնամուխ եղավ իր պարտականությունների կատարմանը: Բանտերը լցվեցին հարյուրավոր ապստամբներով: Հազարավոր մարդիկ փախչում են Հայաստանից և ապաստան գտնում եղբայրական Ադրբեջանում: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Ս. Մուսայելյանը 1920 թվականի հունիսի 1-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոյին ուղղած իր նամակում. «Այժմ մենք գտնվում ենք բանտում: Ալեքսանդրապոլում 250-ից ավելի ձերբակալված ընկերներ կան, ամբողջ Հայաստանի բանտերը մերայիններով լիքն են: Բանտային պայմանները սարսափելի են: Սովամահ են անում: Ձերբակալվածները դրամ չունեն, հիվանդություն դեպքերը շատանում են. եթե այսպես շարունակվի, հազար մահացություն կսկսվի: Տեղորը և մատակարարվող դաշնակցականների պետական կառավարության մեջ սիստեմ են դառնում: Իմ և հինգ (5) այլ ընկերների վերաբերմամբ դատավարություն է տեղի ունենում: Դա ոչ թե դատ է, այլ կուսակցա-

¹ «Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում (1920—1930)», էջ 181—182:

² «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 325:

կան հաշվհարդար: Նույնիսկ բուրժուական պետության մեջ ընդունված ամենատարրական կանոնները բացակայում են...

Նրանք կարող են մեզ արձակել և հետո անկյունից խփել, դաշնակցականներն ամեն սրիկայության և ստորության ընդունակ են:

Բանտերում բռնկվողներն իրենց պահում են արիաբար: Երբ Ստ. Ալավերդյանին դաշնակցական դահիճները տանում են գնդակահարության, նա համարձակորեն նրանց երեսին է շարտում հետևյալ խոսքերը. «Լավ հիշեցեք, հեղափոխության գործը չի մեռնի: Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները տեր կդառնան իշխանությանը: Իսկ դուք, իմացած եղբք, որ իմ թափվելիք արյան յուրաքանչյուր կաթիլի համար կպատասխանեք ձեր հարյուրավոր համախոհների կյանքով»: Հունիսի սկզբներին գնդակահարվում են Ա. Փանյանը և Ե. Սեվյանը:

Հերոսի նման են իրենց պահում Ս. Մուսայելյանը, Բ. Ղարիբջանյանը և մյուսները: Նրանք հայ ժողովրդի դահիճներից ներումն չեն հայցում և մեռնում են կոմունիզմի հաղթանակի և իրենց ժողովրդի վերածննդի վառ հավատը սրտերում:

Դաշնակցական տեղորդ ալիքի լայն չափերի կհասներ, եթե Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը վճռականորեն հանդես չգար դրա դեմ: «Սովետական կառավարությունը, — ասվում է դաշնակցական կառավարությանը օգոստոսի 26-ին ներկայացված նոտայում, — գտնում էր, որ Հայաստանի կառավարությունը պետք է վճռական միջոցներ ձեռնարկի վերջին ժամանակներս տեղի ունեցող արյունոտ ռեպրեսիաներն ու ինքնադատաստանները դադարեցնելու և Հայաստանի ու Սովետական Ռուսաստանի ժողովուրդների խաղաղ համագործակցությունը ծանր փորձությունների չենթարկելու համար»¹:

Նույնպիսի վճռական բողոքով հանդես են գալիս Սովետական Ադրբեջանի կառավարությունը, Վրաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը, Արմենկոմը:

Մայիսյան ապստամբությունը խոշոր իրադարձություն հանդիսացավ ոչ միայն հայ ժողովրդի կյանքում, այլև Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումների պատմության մեջ:

Կոմունիստական կուսակցության գլխավորությամբ մեծ Հոկտեմբերի հաղթանակի համար մղվող այդ ապստամբությունը Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների պայքարի փայլուն էջերից է:

Ճիշտ է, ապստամբությունը պարտվեց, բայց նա մեծ նշանակություն ունեցավ սովետական իշխանության հաստատման համար Հայաստանի աշխատավորների հետագա պայքարի կազմակերպման գործում: Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանի ամբողջ աշխատավորության բողոքի պոռթկումն էր ընդդեմ դաշնակցականների և նրանց օտարերկրյա խնամակալների: Աշխատավորները փորձով համոզվեցին, որ միայն սովետական իշխանության հաստատումը կարող էր փրկել կործանման եզրին կանգնած և ներքին հակասություններից ծվատվող հայ ժողովրդին:

¹ ՄՄԿԿ Կենտկոմին կից ՄԼԻ կենտրոնական կուսակցության արխիվ (հետազայում՝ ՄԼԻ ԿԿԱ), ֆ. 64, ց. 2, գ. 11, թ. 94:

Ապստամբությունը քաղաքացիական պատերազմի խոշոր դպրոց էր, որը բացեց շատ մոլորվածների աչքերը, նրանց համար պարզ դարձրեց դաշնակցության հայրենադավ քաղաքականության ամբողջ էությունը:

Ապստամբությունը շունեցավ զուտ տեղական նշանակություն: Այն ստիպեց Հայաստանի վրա աչք դրած ամերիկյան և մյուս իմպերիալիստներին լըրջորեն խորհելու Հայաստանը զավթելու ունակ հնարավորությունների վրա:

Որոհնք էին Մայիսյան ապստամբության պարտության հիմնական պատճառները:

Բ. Սելյան

Զ. Կամարի

Ամենից առաջ պետք է նշել, որ ապստամբության պարտության համար բացասական դեր խաղաց այն հանգամանքը, որ ապստամբությունը միաժամանակ չսկսվեց Հայաստանի տարբեր վայրերում: Այդ հանգամանքը հնարավորություն տվեց դաշնակցականներին անջատ-անջատ ճնշելու ապստամբությունը:

Ստեղծված իրադրության հետևանքով Արմենկոմը և Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտեն չկարողացան փոխհամաձայնեցնել ապստամբ քաղաքների և գյուղերի ելույթները: Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտեն գործեց միայն Ալեքսանդրապոլում և հնարավորություն չունեցավ իրականացնել ապստամբության ղեկավարումը ամբողջ երկրում: Ապստամբության պարտության գլխավոր պատճառներից մեկը նրա ղեկավարության տատանումներն էին, անվճռականությունն ու հապաղումը: Արմենկոմը ժամանակին նախաձեռնությունը իր ձեռքը վերցնելու անհրաժեշտ համարձակություն հանդես չբերեց:

Ապստամբության առաջին օրերին կիրառվող հարձակողական տակտիկան շուտով տեղի տվեց պաշտպանողականին: Տակտիկական հարցի շուրջը ևղած տարաձայնությունները, ապստամբության որոշ ղեկավարների «անարյուն հեղափոխության» և «խաղաղ ելքի» պատրանքները թուլացրին ապստամբների հարձակողական ոգին: Այդ տարաձայնությունները հատկապես դրսևվորվեցին զրահագնացքում մայիսի 13-ին տեղի ունեցած կուսակցական ակ-

տիվի ընդլայնված նիստում, որտեղ մի շարք ղեկավար գործիչներ պաշտպանողական դիրք գրավեցին և քվեարկեցին քաղաքը առանց մարտի հանձնելու օգտին:

Հայաստանը գտնվում էր սովի ճիրաններում: Երկրում եղած պարենամթերքի շնչին պաշարներն իրենց ձեռքում չկարողացան պահել դաշնակցականները, որոնք առանց այն էլ օգնություն էին ստանում ամերիկյան իմպերիալիստներից: Զրկված լինելով պարենամթերքից և ժամանակին չկարողանալով զավթել զինանոցները, ապստամբները չկարողացան երկար դիմադրել: ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչ Հասկելը մայիսի 14-ին հանդես է գալիս մի հայտարարությամբ, որտեղ նշում է. եթե ապստամբները վայր չդնեն զենքը, ապա ԱՄՆ-ը կհրաժարվի Հայաստանին նյութական օգնություն տալուց: Այդ հանգամանքը իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ գյուղացիության վրա և նրանց որոշ մասին ետ պահեց ակտիվ գործողությունից:

Դա ամերիկյան տրադիցիոն քաղաքականության կիրառումն էր Հայաստանում: Նրանց զենքը պարզ է՝— գրել է Վ. Ի. Լենինը, մերկացնելով ամերիկյան իմպերիալիստների քաղաքականությունը,— սովի պարանը: Ահա թե ինչով են նրանք խեղդում ժողովուրդներին¹:

Դաշնակցական կառավարությունը, ինչպես ասված է Կոմիտեների II կոնգրեսում Հայաստանի կոմունիստական խուսակցության ներկայացուցչի դեկլարացիայի մեջ, «որ առաջ բանվորա-գյուղացիական մասսաներին վախեցնում էր ադրբեջանցիների արշավանքի սպառնալիքով, հետագայում, երբ մասսաների համար պարզ դարձավ ձեռնարկվող պատերազմների իմպերիալիստական բնույթը, օգտվեց ամերիկյան հացից, որպես պաշարի հերթական միջոցից, գյուղացիությանը սովամահ անելու սպառնալիքով»²:

Գյուղացիության որոշ մասը ընդհանրապես գործում էր տարերայնորեն, անկազմակերպ, որը մասամբ էլ բացատրվում էր Հայաստանի մի շարք շրջաններում կոմունիստական կազմակերպությունների թուլությամբ:

Սովետական Ռուսաստանը, գտնվելով քաղաքացիական պատերազմի մեջ, հնարավորություն չուներ օգնելու ապստամբներին: Գյանջայում և Լենքորանում մուսավաթականների կողմից նախապատրաստվող խռովությունները այդ հնարավորությունից զրկեց նաև Սովետական Ադրբեջանին: XI կարմիր բանակի զորքերը ստիպված եղան ուժեր կենտրոնացնել Թուրքիայի կողմից հրահրված մուսավաթական խռովությունները ճնշելու համար:

Չնայած Մայիսյան ապստամբության պարտությանը՝ այն վիթխարի նշանակություն ունեցավ սովետական իշխանության հաստատման համար մղվող Հայաստանի աշխատավորների հետագա պայքարում:

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 28, էջ 259:

2 «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեվոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 355:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

1. ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԵՎ 1920 ԹՎԱԿԱՆԻՆ: ՀԱՅ-ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմում գերմանական կռալիցիայի պարտությունից հետո, Անտանտը սկսեց աշխարհի նոր վերաբաժանումը: Պարտվող պետություններից էր նաև Թուրքիան, որի բախտը նույնպես պիտի որոշեին հաղթողները:

1920 թվականի ապրիլին Սան-Ռեմոյում (Իտալիա) կայացավ դաշնակիցների Գերագույն խորհրդի նիստը, որտեղ քննվեցին մի շարք հարցեր, այդ թվում նաև Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանները:

Նույն թվականի օգոստոսի 10-ին Սևրում (Ֆրանսիա) հաշտության պայմանագիր կնքվեց Անտանտի և սուլթանական կառավարության միջև:

Սան-Ռեմոյում դաշնակիցները որոշում են Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրում մտցնել էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի վիլայեթները սահմաններում հայկական պետության կազմակերպման հարցը: Այդ որոշումը իր իրավական արտահայտությունը գտավ Սևրի պայմանագրում:

Սևրի հաշտության պայմանագիրը դաշնակիցները կնքել էին սուլթանական կառավարության հետ, որի իշխանությունը փաստորեն Պոլսից դուրս չէր տարածվում, այնինչ Թուրքիայում փաստական իշխանությունը գտնվում էր քեմալականների ձեռքում, որոնք պայքարում էին Սևրի պայմանագրի ոչնչացման համար և դեմ էին հիշյալ վիլայեթները հայերին տալուն: Դաշնակցական կառավարությունը սեփական ուժերով ի վիճակի չէր լուծելու այդ խնդիրը: Իսկ արևմտյան պետությունները շնայած բազմիցս հավաստիացնում էին դաշնակցական կառավարությանը, որ զորքեր կուղարկեն Արևմտյան Հայաստան, սակայն Սան-Ռեմոյում հայտարարեցին, որ իրենք այդ «հնարավորությունը չունեն»:

Վերջապես դաշնակիցների Գերագույն խորհուրդը համաձայնվում է ԱՄՆ-ին հանձնել Հայաստանի մանդատը:

Ինչպես արդեն ասվեց, ԱՄՆ-ը մինչև Սևրի պայմանագրի ստորագրումը, մի շարք պատճառներից ելնելով հրաժարվել էր Հայաստանի մանդատից: Այս-

պիստով, դաշնակիցները իրենց խոստումները չիրականացրին և հայկական պետության կազմակերպման հարցը մնաց լուծված:

1920 թվականի ամռանը դաշնակցական կառավարության համար նպատակադրված պայմաններ են ստեղծվում կանոնավորելու իր հարաբերությունները Սովետական Ռուսաստանի հետ: Սովետական իշխանության նախաձեռնությամբ 1920 թվականի մայիս-հուլիս ամիսներին Մոսկվայում բանակցություններ են սկսվում Սովետական Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև, որի ժամանակ սովետական կառավարությունը իր համաձայնությունը հայտնեց պայմանագիր կնքել դաշնակցական կառավարության հետ, ճանաչել Հայաստանի անկախությունը:

Խոսելով հայ ժողովրդի նկատմամբ վարած ցարական Ռուսաստանի քաղաքականության մասին, Ս. Մ. Կիրովը, որը 1920 թվականի ամռանը Սովետական Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչն էր Վրաստանում, հայտարարեց, որ Սովետական Ռուսաստանն ընդունում է Հայաստանի անկախությունը և որ «...մենք պարտավոր պիտի համարենք օգնել հայերին, նույնիսկ դիմական ուժով պաշտպանել անկախ Հայաստանի սահմանները: Մենք մեր վարկը չափազանց բարձրացրած կհամարենք բոլոր ժողովուրդների առաջ, եթե մեզ հաջողվի հայկական հարցը լուծել ոչ ջարդերով, ինչպես արել են եվրոպացիները, այլ հայ ժողովրդի անկախությունը ապահովելով»¹:

Թուրքիայում հանուն երկրի անկախության 1920 թվականին պայքար էր ծավալվել օտարերկրյա իմպերիալիստների դեմ: Հաշվի առնելով, որ քեմալականների շարժումը ուղղված էր ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի կատաղի թշնամիների՝ Անտանտի իմպերիալիստների դեմ, Սովետական Ռուսաստանը պաշտպանում էր այդ շարժումը: Սակայն քեմալականների շարժումը, ընդհանուր առմամբ լինելով հակաիմպերիալիստական, Անդրկովկասում հետապնդում էր նվաճողական նպատակներ: Բանակցությունների ժամանակ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ձգտում էր վերականգնել Հայաստանի նախապատերազմյան սահմանները: Համաձայն դաշնակցական կառավարության պատվիրակության ղեկավար Լ. Շանթի 1920 թվականի հունիսի 1-ի Մոսկվայից ուղարկած գեկույցի, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը սկզբունքորեն համաձայն էր կնքվելիք պայմանագրի մեջ մտցնել Արևմտյան Հայաստանի տեքստորիայի որոշ մասի միացումը Հայաստանին, և որ այդ խնդիրը լուծելու համար ցանկանում էր «...միջնորդի դերում հանդես գալ Քեմալի և մեր միջև»²: Հետագայում Լ. Շանթը խոսելով Մոսկվայի բանակցությունների մասին խոստովանել է, որ Քրյուշևիկները կճանչնային մեր անկախությունը, մեզի բուլշևիկ դառնալու պահանջ էին ընել, կուզեին միայն, որ փոխադարձ բարեկամական դաշինք կնքեինք»³:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը միաժամանակ բանակցություններ էր վարում Մոսկվա ժամանած Անկարայի կառավարության պատվիրակության հետ: Սովետական կառավարությունը ձգտում էր օգտագործել

1 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 219, ք. 256:

2 Նույն տեղում, գ. 218, ք. 113:

3 «Հոռաբեր», 1960, № 52:

այդ բանակցությունները Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանների հարցը ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա լուծելու համար և վերջ տալ այն անորոշ վիճակին, որ ստեղծվել էր այդ երկու երկրների միջև։ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նախագահ Մուստաֆա Քեմալին ուղղված 1920 թվականի հունիսի 3-ի նամակում Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովոմ Գ. Չիչերինը գրում էր. «Սովետական կառավարությունը հուսով է, որ դիվանագիտական բանակցությունները Ազգային մեծ ժողովին թույլ կտան հանտատել մի կողմից Թուրքիայի, մյուս կողմից Հայաստանի և Պարսկաստանի ճիշտ սահմաններ, որոնք պահանջում են արդարությունը և ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը»։

Սովետական կառավարությունը հայտարարում էր, որ պատրաստ է օգնության ձեռք մեկնել աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին, միշտ հավատարիմ մնալ յուրաքանչյուր ժողովրդի ազատ ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման սկզբունքին։

Սովետական Ռուսաստանը, ինչպես համառուսաստանյան Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նիստում տրված իր 1920 թվականի հունիսի 17-ի զեկուցման մեջ նշել է Գ. Չիչերինը, հանդիսանում է բոլոր փոքր ազգերի անշահախնդիր բարեկամ և որ յուրաքանչյուր ազգություն հանձինս Սովետական Ռուսաստանի կարող է գտնել պաշտպանություն և հովանավորություն իր վրա կատարվող ամեն մի հարձակումից։

Ելնելով այս սկզբունքից, սովետական կառավարությունը Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի և Հայաստանի կառավարության պատվիրակությունների հետ վարվող բանակցությունների ժամանակ օգտագործեց իր հեղինակությունն ու ազդեցությունը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև տերիտորիալ վեճերը լուծելու համար։ Մասնավորապես առաջ է քաշվում էթնիկական սահմանների սկզբունքը և առաջարկվում բնակչության փոխադարձ տեղափոխություն կատարել, որպեսզի երկու կողմերի համար էլ ստեղծվի միատեսակ էթնիկական տերիտորիա։

Սակայն այս հարցի շուրջը պայմանավորվածություն չկայացավ։ ՌՍՖՍՀ-ի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի կողմից սովետների VII համագումարին տրված հաշվետվության մեջ նշվում է, որ դաշնակցականները համաձայնության չեն եկել Հայաստանի սահմանների հարցում։ Բեքիր Սամի բեյի գլխավորած թուրքական պատվիրակության հետ ունեցած բանակցությունների ժամանակ սովետական կառավարությունն առաջ է քաշել թուրքական հին սահմանների այնպիսի ճշգրտման սկզբունք, որի համաձայն մուսուլմանական բնակչությանը գերակշռող հողերը կանցնեին Թուրքիային, իսկ այն հողերը, որտեղ մինչև 1914 թվականը մեծամասնությունը կազմել են հայերը՝ կանցնեին Հայաստանին։ Թուրքական պատվիրակությունը մերժում է սահմանագծման այդ սկզբունքը։ Ավելին, հետագայում վերադառնալով Անկարա, Բեքիր Սամին սահմանների ճշտման շուրջը Գ. Չիչերինի հետ ունեցած իր զրույցները փորձեց օգտագործել Թուրքիան ընդդեմ Սովետական Ռուսաստանի տրամադրելու համար։

Սովետական կառավարությունը բոլոր ջանքերը գործադրում էր մոսկովյան բանակցությունների հաջող ելքն ապահովելու համար, սակայն թուրքա-

կան պատվիրակությունը ընդառաջող քայլերի շէր դիմում: Դաշնակցական կառավարությունը ևս ոչ մի քայլի չդիմեց Սովետական Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները բարելավելու ուղղությամբ: Ընդհակառակը, հենց բանակցությունների օրերին դաշնակցական կառավարությունը դաժան ռեպրեսիաների էր ենթարկում Սովետական Ռուսաստանին համակրողներին, իսկ թերթերը լցնում հակասովետական հերյուրանքներով ու զրպարտություններով:

Բ. Լեգրան

Սակայն Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ամեն կերպ ձգտում էր հաջողությամբ ավարտել բանակցությունները: Սովետական պետության նախաձեռնությամբ բանակցությունները երկու կառավարությունների՝ Սովետական Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև շարունակվեցին: Սովետական կառավարությունը նպատակահարմար համարեց բանակցությունները շարունակել Երևանում, որտեղ հնարավոր կլիներ, ինչպես հայտնում էր Գ. Զիչերինը ՌՍՖՍՀ-ի կառավարության լեզգոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանին՝ «Հայկական կառավարության հետ ուղղակի բա-

նակցությունների միջոցով պարզել նախնական հարցերը: Նրանց վերաբերյալ համաձայնության բացակայությունը խանգարում էր Մոսկվայում Շանթի դելեգացիայի հետ սովետական կառավարության բանակցությունների հաջող ընթացքին»:

Հուլիսի 19-ին Գ. Զիչերինը բանակցությունների հարցի առթիվ նորից դիմում է դաշնակցական կառավարությանը և կրկին հայտարարում, որ Սովետական Ռուսաստանը հայ ժողովրդի անշահախնդիր բարեկամն է և ցանկանում է օգնել նրան: «Սովետական Ռուսաստանի բոլոր գործողությունները կովկասում, — ասվում էր հեռագրում, — նպատակ ունեն բարեկամական ներգործություն ունենալ հայ ժողովրդի, ինչպես նաև նրա հարևան մյուս ժողովուրդների հետագա խաղաղ զարգացման վրա: Հայ ժողովրդի և Մերձավոր արևելքի մյուս ժողովուրդների ապրած ծանր փորձությունների ժամանակ Սովետական Ռուսաստանը հանդես է գալիս որպես ամեն մի ազգության աշխատավորների անշահախնդիր բարեկամ»:

Սովետական Ռուսաստանը կշարունակի ընթանալ ամեն մի ազգության աշխատավոր մասսաների նկատմամբ անաչառ բարեկամական վերաբերմունքի այդ նույն ուղիով և հայ ժողովուրդը կարող է հույս դնել նրա մշտական բա-

րեկամական լիբերալիզմի ու ուժերի սահմաններում նրա օգնության վրա՝ հայ ժողովրդին սպառնացող նոր արդյունալի աղետները կանխելու համար»¹։

Բանակցությունները Երևանում շարունակվելու կապակցությամբ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Հայաստանի կառավարությանը կից նշանակում է իր լիազոր-ներկայացուցիչին։ Այդ առնչությամբ Գ. Չիչերինը հուլիսի 29-ին դաշնակցական կառավարությանը հայտնում է հետևյալը. «Հայկական հանրապետությանը կից մեր լիազոր-ներկայացուցիչ է նշանակված ընկեր Լեգրանը, որի խնդիրը կայանում է Ռուսական Սովետական Հանրապետության և Հայկական հանրապետության միջև բարի դրացիական հարաբերություններ հաստատելու, բոլոր վիճելի հարցերը կարգավորելու, նրանց միջև եղած կոնֆլիկտները վերացնելու և երկու հանրապետությունների միջև վերջնական խաղաղությունը ամրապնդելու մեջ»²։

Ի պատասխան ՌՍՖՍՀ-ի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի այս առաջարկի, դաշնակցական կառավարությունը հայտնել է, որ «Հայաստանի կառավարությունը ոչնչով դեմ չէ նշված բանակցությունները Երևան տեղափոխելուն, որոնք վարելու է ռուսական սովետական կառավարության ներկայացուցիչ Լեգրանը... Կառավարությունը պատրաստ կլինի Հայաստանում ընդունել ռուսական սովետական կառավարության պատգամավորներին՝ հետագա բանակցությունների համար։ Այդ իմաստով կառավարության կողմից հեռագիր է ուղարկված Մոսկվա՝ Շանթին»։ Իր կառավարության այս հայտարարությունը արտաքին գործերի մինիստր Լ. Օհանջանյանը կրկին հաստատում է 1920 թվականի հուլիսի վերջերին Գ. Չիչերինին ուղարկած հեռագրով։

Բանակցությունները Երևան փոխադրելու կապակցությամբ դաշնակցական կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցիչը վրաստանում՝ Տ. Բեգլադյանը, դեռևս հուլիսի 6-ին գրում է դաշնակցական կառավարության արտաքին գործերի մինիստրին, որ «...իմ կարծիքով Չիչերինին մի պատասխան միայն պետք է տալ, որ կանչում ենք պատգամավորությունը մանրամասն զեկուցում լսելու համար և միայն դրանից հետո կտանք մեր վերջին որոշումը... Բացի այդ, պարզ է՝ քանի որ դաշն չի կնքվել մեր մեջ, ոչ մի պատգամավորության կամ միսիայի ընդունելու մասին խոսք լինել չի կարող՝ մինչև մեր մեջ վերջնականապես համաձայնություն կնքվելը։ Մի խոսքով, ըստ իս, պատասխանը պիտի լինի վճռական և խրոխտ, մենք ժամանակ կվաստակենք, մինչև կստանանք Անգլիայից եկած ռազմամթերքը՝ և այն ժամանակ կարող կլինենք դիմադրել նույնիսկ ռուս զորքերին... Ղազախի շրջանը ամրացրեք»³։

Դաշնակցական կառավարությունը չէր ցանկանում համաձայնության գալ Սովետական Ռուսաստանի հետ։ Սակայն բացեիքաց հրաժարվել բանակցու-

1 «Հեղինակների սոցիալիստական մեծ ռեդուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 353։

2 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 560, մասն I, Թ. 31։

3 Տե՛ս 1920 թվականի օգոստոսին դաշնակցական կառավարությունը ստանում է Անգլիայից հրացաններ, զնաքիրներ, մեծ քանակությամբ փամփուշտ, համազգեստ և այլն (տե՛ս «Հեղինակների սոցիալիստական մեծ ռեդուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 359)։

4 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 218, Թ. 127։

թյուններից, հրապարակորեն հրել օգնության նպատակով հայ ժողովրդին մեկնած Սովետական Ռուսաստանի ձեռքը՝ չէր կարող: Դաշնակցականները զանազան պատրվակներով ձգձգում են բանակցությունների շարունակումը Երևվանում: 1920 թվականի հուլիսի վերջերին Լեզրանը արդեն գտնվում էր Սովետական Ադրբեջանի և Վրաստանի սահմանագլխում, սակայն դաշնակցական կառավարությունը հրաժարվում էր նրան ընդունել Երևանում, պատճառաբանելով, որ իր կողմից բանակցությունները պետք է շարունակի վարել Լ. Շանթը, որը դեռևս չի վերադարձել Մոսկվայից:

1920 թվականի հուլիսի 29-ին Բ. Լեզրանը Թիֆլիսից դաշնակցական կառավարության արտաքին գործերի մինիստրին հեռագրով հաղորդում է, որ ՌՍՖՍՀ-ի կառավարությունը լիազորել է իրեն հաշտության բանակցություններ վարել Հայաստանի հանրապետության կառավարության հետ, հուսալով, որ իր ժամանումը Երևան կհասցնի այն բանին, որ շուտափույթ բարեկամական հարաբերություններ կհաստատվեն երկու հանրապետությունների միջև: Լեզրանը, միաժամանակ նշում էր, որ «Սովետական Ռուսաստանի բարեկամական և խաղաղ մտադրությունները չեն հանդիպում Հայաստանի կառավարության այն արձագանքին, որ դառնար հաշտության բանակցությունների շուտափույթ և հաջող ավարտման գրավականը»:

«Նաղաղ հարաբերությունների ժամանակավոր ընդհատումից խուսափելու համար,— նշվում էր այնուհետև հեռագրում,— սովետական կառավարությունը անհրաժեշտ է համարում հաշտության բանակցությունների վերսկսումը Երևանում, չհետաձգելով այն մինչև Շանթի պատվիրակության վերադարձը Մոսկվայից, որի Երևան շուտ ուղևորվելու համար ձեռք են առնված բոլոր միջոցները»: Այսպիսով, Սովետական Ռուսաստանը ոչ թե ձգձգում էր բանակցությունները, այլ ընդհակառակը, ամեն կերպ աշխատում էր արագացնել բանակցությունների վերսկսումը Երևանում: Սովետական կառավարությունը ելնում էր այն բանից, որ «Հայաստանի սահմաններում ստեղծված իրադրության պայմաններում Սովետական Ռուսաստանի հետ հաշտության բանակցությունների ամեն մի ընդհատում կարող է միանգամայն անցանկալի բարդություններ առաջ բերել երկու հանրապետությունների ժողովուրդների հարաբերություններում, և այդ դեպքում կատարվածի համար պատասխանատվությունը կընկնի Հայաստանի կառավարության վրա»: Մոտ երկու ամիս Սովետական Ռուսաստանի դիվանագիտական միսիան, որի ներկայությունն այնքան անհրաժեշտ էր Հայաստանում, ստիպված է լինում մնալ Թիֆլիսում:

Չնայած Սովետական Ռուսաստանի կառավարության այս ձգտումներին, դաշնակցական կառավարությունը հենց այդ օրերին շարունակում է իր ռազմական գործողությունները Սովետական Ադրբեջանի և նրա սովերենությունը պաշտպանող կարմիր բանակի դեմ: Այդ անկարգություններին վերջ տալու և Սովետական Ադրբեջանի սահմանագլխում խաղաղությունը վերականգնելու համար XI կարմիր բանակի հրամանատարությունը նշված շրջաններն է մրտցրնում Կարմիր բանակի զորամասեր: Դաշնակցական կառավարությունը ռազմական գործողություններ է սկսում Սովետական Ռուսաստանի կարմիր բանակի դեմ: Չնայած XI կարմիր բանակի հրամանատարության նախադգուշա-

ցումներին, դաշնակցականները չեն հրաժարվում իրենց արկածախնդիր քաղաքականությունից:

1920 թվականի օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում ժամանակավոր համաձայնագիր է կնքվում Սովետական Ռուսաստանի և Հայաստանի կառավարության միջև: Որի նպատակն էր Սովետական Ադրբեջանի և դաշնակցական Հայաստանի փոխհարաբերությունների կարգավորումը: Ըստ համաձայնագրի Սովետական Ռուսաստանի զորամասերը ժամանակավորապես պետք է մտնեին Ղարաբաղի, Ձանգեզուրի և Նախիջևանի գավառները՝ աղգամիջյան ընդհարումները կանխելու նպատակով¹:

Համաձայնագրի ստորագրումը խիստ դժգոհություն է առաջացնում Անդրկովկասում գտնվող Անտանտի ներկայացուցիչների մեջ: Ինչպես իր կառավարությանը Թիֆլիսից հայտնում էր դաշնակցության դիվանագիտական ներկայացուցիչը, Անգլիայի ներկայացուցիչ Լյուկը հայտնել է Հայաստանի ներկայացուցչին, որ այդ համաձայնագրով Հայաստանը թշնամու առջև բացում է իր դռները և այլևս փակել չի կարող և որ Հայաստանը երես է դարձնում Անտանտից ու վերջինս դժվար թե այլևս օգնի նրան: Նույնը կրկնում է նաև Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ դե Մարտելը²: Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը շտապում է հանգստացնել նրանց, հայտարարելով, որ համաձայնագիրը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ժամանակավոր զինադադար, տակտիկական մանյովր, որի նպատակն է ժամանակ շահել մինչև դաշնակիցներից զենք ստանալը³:

Դաշնակից պետությունների դժգոհությունը հասկանալի է: Նրանք չէին ցանկանում, որ բարելավվեն Սովետական Ռուսաստանի և Հայաստանի հարաբերությունները, և Սովետական Ադրբեջանի ու Հայաստանի ժողովուրդները միջև խաղաղություն հաստատվի:

Դաշնակցական կառավարությունը ոգևորված նույն օգոստոսի 10-ին կրնքոված Սևրի պայմանագրով, ըստ էության արհամարհում էր Սովետական Ռուսաստանի հետ ստորագրած օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը և սահմանային կոնֆլիկտներ էր ստեղծում, միաժամանակ կեղծ լուրեր տարածելով՝ «սովետական զորքերի հարձակման» մասին: Դա արվում էր սովետական զորքերի դեմ դաշնակցական զինված ուժերի գործողությունները արդարացնելու նպատակով: Ահա թե այդ օրերին ինչ է հաղորդել Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմա-հեղափոխական խորհրդի անդամ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն Լեգրանին. «Ըստ ունեցած տեղեկությունների հայկական զորքերը խմբավորվում են և ուժերը քաշում Կուշլիբիլակի շրջանը, որը հակասում է և խախտում օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի 4-րդ կետը»: Բանակի ռազմա-հեղափոխական խորհուրդը խնդրում է Հայաստանում ՌՍՖՍՀ-ի ներկայացուցչության, որպեսզի նա «առաջարկի հայկական կառավարությանը դադարեցնել վերը նշված ուժերի կենտրոնացումը, որովհետև հակառակ դեպքում մեր կողմից կձեռնարկ-

1 Համաձայնագիրը տե՛ս ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 11, թ. 54:

2 Տե՛ս ՆՍՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, թ. 36—40:

3 Տե՛ս նույն տեղում:

վեն համապատասխան միջոցառումներ: Արդյունքների մասին ռազմա-հեղափոխական խորհուրդը խնդրում է հաղորդել¹:

Դաշնակցական կառավարության կողմից բանակցությունների արհեստական ձգձգումը հասցրեց այն բանին, որ Հայաստանը փաստորեն մեկուսացվեց: Քեմալականները, օգտվելով այդ հանգամանքից, սկսեցին իրագործել Հայաստանը զավթելու իրենց ագրեսիվ քաղաքականությունը: Դեռևս 1920 թվականի հունիսին Կարսի մարզի Օլթիի օկրուգում ռազմական գործողություններ սկսվեցին դաշնակցական Հայաստանի և քեմալական Թուրքիայի միջև: Անգլիացիք 1919 թվականին մաքրել էին Կարսի մարզը թուրքական զորքերից և այն հանձնել Հայաստանի կառավարությանը, որը սակայն իր զորքերը չէր մտցրել Օլթի: 1920 թվականի հունիսին դաշնակցական կառավարությունը փորձեց վերցնել այն: Հայկական զորքերին սկզբում հաջողվեց մտնել վերոհիշյալ շրջանը, բայց շուտով, թուրքական զորքերի հարձակման հետևանքով, նրանք ստիպված եղան թողնել գրաված հողերը:

Սկսված ռազմական գործողությունների կապակցությամբ հունիս և հուլիս ամիսներին նոտաների փոխանակություն տեղի ունեցավ Հայաստանի և քեմալական Թուրքիայի կառավարությունների միջև:

Անկարայի կառավարության հուլիսի 8-ի նոտայում կրկին անգամ բացահայտվեց նրա զավթողական քաղաքականությունը: Այդ նոտայում թուրքական կառավարությունը հայտարարում էր, որ նա Հայաստանը ճանաչում է այն սահմաններում, որոնք նշված էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրում և նրա մասը կազմող Բաթումի կոնվենցիայում: Այնինչ Սովետական Ռուսաստանը դեռևս 1918 թվականի նոյեմբերին չեղյալ էր հայտարարել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի և Հայաստանի միջև Բաթումում կնքված պայմանագրին, ապա այն չէր հաստատվել համապատասխան կառավարությունների կողմից:

Իր պատասխանում դաշնակցական կառավարությունը հայտնում էր, որ Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանները որոշելու են դաշնակիցները, իսկ մինչև այդ հայկական զորքերը չէին անցնելու 1914 թվականի ռուս-թուրքական սահմանը¹:

Այսպիսով, դաշնակցական կառավարությունը հայ ժողովրդի բախտը կապում էր Թուրքիայի նկատմամբ Անտանտի վարած քաղաքականության հետ և կանգնում հայ ժողովրդի համար կործանիչ ուղու վրա: Ոչ ԱՄՆ-ը, ոչ Անգլիան, ոչ Ֆրանսիան իրականում չէին մտածում հայ ժողովրդին օգնություն ցույց տալու մասին: Այդ պետությունները հետապնդում էին միմիայն իրենց զաղութարարական նպատակների իրագործումը և Հայաստանը նրանց ձեռքում սոսկ դիվանագիտական սակարկությունների առարկա էր հանդիսանում:

Դաշնակցական կառավարության պատասխաններից պարզվում է նաև, որ վարվող բանակցություններում նա անկեղծ չէր Սովետական Ռուսաստանի հետ: Իրականում դաշնակցությունը Արևմտյան Հայաստանի հարցը ցանկա-
նում էր լուծել իմպերիալիստական պետությունների միջոցով:

¹ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 604, թ. 13—18:

Ստեղծված պայմաններում հայ ժողովրդի շահերը պահանջում էին, որ Հայաստանը խաղալիք չդառնա Անտանտի ձեռքում: Հենց այդ նպատակն էր հետապնդում Սովետական Ռուսաստանը, որը ցանկանում էր Հայաստանը հեռանա Անտանտից և դառնա շեղոք ու անկախ պետություն:

Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Զիչերինը իր հուլիսի 19-ի նոտայով նախազգուշացնում էր դաշնակցական կառավարությանը Թուրքիայի կողմից սպառնացող վտանգի մասին: Եվ իսկապես, Օլթիի դեպքերի վապակցությամբ դաշնակցական կառավարությանն ուղղած իր նոտաները Թուրքիան վերջնագրի էր համարում¹: Սակայն դաշնակցական կառավարությունը լուրջ ուշադրություն չգարձնելով Սովետական Ռուսաստանի նախազգուշացմանը և համապատասխան եզրակացությունների չհանգնելով, դեկավարվում էր Անդրկովկասում Անտանտի ներկայացուցիչների ցուցումներով, որոնք դեմ էին Սովետական Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև պայմանագրի կնքմանը: Հենց այդ պատճառով էլ դաշնակցական կառավարությունը ձգտում էր վիժեցնել իր և Սովետական Ռուսաստանի միջև տարվող բանակցությունները:

Անգլիան, որ զավթել էր նախկին Թուրքական կայսրության հարուստ տերիտորիաները և Անտանտի մյուս պետություններից բոլորից շատ էր շահագրգռված քեմալական շարժման ճնշմամբ, փորձեց այդ իրականացնել Հունաստանի միջոցով: Միաժամանակ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սպտեմբերի 1-ի հրաժարելու նպատակով, Անտանտը օգտագործեց Հայաստանի ու Անդրկովկասի նկատմամբ քեմալականների նվաճողական ձգտումները, հուսալով, որ իրեն վերջին հաշվով կհաջողվի պատերազմի մեջ ներքաշել Սովետական Ռուսաստանին:

Պայմանագրի բացակայությունը Սովետական Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև ձեռնադրում էր Անկարայի կառավարությանն իր զավթողական պլանները Հայաստանի և Անդրկովկասի նկատմամբ իրագործելու համար: Այդ հանգամանքը գործողությունների ազատություն էր ընձեռում Թուրքերին: 1920 թվականի սեպտեմբերին Թուրքերը արևելյան ճակատում կենտրոնացրել էին մոտ 50 հազարանոց բանակ: Սեպտեմբերին նրանք անցան հարձակման և 29-ին գրավեցին Սարիղամիշը ու Կաղզվանը: Հենց նույն օրը Հայաստանում ՌՍՖՍՀ-ի լիազոր-ներկայացուցիչ Բ. Լեզրանը Գ. Զիչերինին հեռագրեց. «Թուրքերը հարձակում են սկսել Կարսի ռազմաճակատում, գրավել են Սարիղամիշը: Անհրաժեշտ է սովետական կառավարության անհապաղ և վճռական դիմումը Թուրքերի հարձակումը կանգնեցնելու համար»:

1920 թվականի հոկտեմբերի 9-ին հանդես գալով ՌԿ(բ)Կ Մոսկվայի կազմակերպության ակտիվի խորհրդակցությունում Վ. Ի. Լենինը նշեց. «Վերջերս Թուրքերը հարձակում են սկսել Հայաստանի վրա, նպատակ ունենալով գրավել Բաթումը, իսկ հետո կարող է նաև Բաքուն: Հասկանալի է, որ մենք այդ հարցում պետք է հանդես բերենք մաքսիմով զգուշությամբ²: Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը հաշվի էր առնում, որ քեմալական Թուրքիայում

1 Տե՛ս ՀՍՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 604, թ. 15:

2 В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, հատ. 41, էջ 339—340:

իշխանության գլուխ են կանգնած կալվածատերերը և կապիտալիստները, որոնք կարող էին անցնել ՌՍՖՍՀ-ի թշնամիների կողմը: Վ. Ի. Լենինը, խոսելով Թուրքիայի նկատմամբ Անտանտի վարած քաղաքականության մասին, նշել է. «Թուրքիան ղեկավարում են կադետները, օկույաբրիստները, ազգայնականները, որոնք պատրաստ են մեզ Անտանտին ծախել»¹:

Ելնելով Վ. Ի. Լենինի ցուցումներին, Գ. Զիշերինը 1920 թվականի հոկտեմբերի 14-ին հետևյալ դիրեկտիվն է տալիս Հայաստանում ՌՍՖՍՀ-ի լիազորներին՝ կայացուցիչ կեդրանին. «Եկի՛ստ ղզույշ եղեք քեմալականների, ինչպես նաև հայերի (նկատի է առնվում դաշնակցական կառավարությունը — խմբ.) հետ ունեցած հարաբերություններում, որպեսզի հնարավորություն չտալ մեզ ներգրավելու ակտիվ գործողությունների մեջ: Սխտեմատիկաբար անցկացրեք խաղաղ քաղաքականություն, որպեսզի Անդրկովկասում թույլ չտալ լուրջ ճգնաժամ: Մատնանշեք հայերին, որ մենք պատրաստ ենք միջնորդ լինել իրենց և քեմալականների միջև»:

Կեդրանին գրած մի այլ նամակում Զիշերինը ընդգծում է, որ «Դաշնակցականների հետ ունեցած Ձեր հարաբերությունների ժամանակ նրանց կատեգորիկ պատասխանեցեք, որ մենք բոլորովին չենք ցանկանում, որպեսզի Հայաստանին ինչ-որ վնաս հասցվի: Մենք պատրաստ ենք այդ պատճառով, եթե դաշնակցականները ցանկանում են, հանդես գալ որպես միջնորդ»:

Հոկտեմբերի 13-ին Գ. Զիշերինը Վ. Ի. Լենինի ցուցումով կրկին անգամ դիրեկտիվ է տալիս Բ. Կեդրանին՝ ձեռնարկել բոլոր միջոցները հայ ժողովրդին օգնելու համար: Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովում հայտնում էր սովետական կառավարության անկեղծ ու բարեկամական զգացմունքները հայ ժողովրդի նկատմամբ և պատրաստակամությունը՝ նրան օգնելու:

Այդ ժամանակ Հայաստանում ստեղծվել էր շափազանց բարդ իրադրություն: Դաշնակցականները բանակցություններ էին վարում և՛ Սովետական Ռուսաստանի և՛ Անտանտի հետ:

Հոկտեմբերի 24-ին Բ. Կեդրանը հաղորդում է Զիշերինին, որ Երևան է ժամանել «անգլիական կոմիսար Ստոքսը, որը կարճ ժամանակ դրանից առաջ արդեն եղել էր Երևանում: Ստոքսը, մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, առաջարկել է անդրկովկասյան կոնֆեդերացիա ստեղծելու պլան, որի մեջ, բացի Վրաստանից ու Հայաստանից, պետք է մտնեին նաև Ադրբեջանը, որտեղ Ստոքսի հաշիվներով մոտ ապագայում իշխանությունը զավթելու են մուսավաթականները, և Դաղստանը: Ըստ երևույթին, հենց այդ կապակցությամբ է այստեղ եկել Վրաստանի նախկին զինվորական մինիստր Գեորգաձեն, որի հետ ժամանել են մի քանի զինվորականներ: Սպասվում է ֆրանսիական ներկայացուցչի ժամանումը: Ստոքսը Երևանում թողել է մշտական ներկայացուցիչ, ինչ առաջներում չէր արել: Բացի դրանից, այստեղ կան իտալական և ամերիկյան ներկայացուցչություններ»:

Հոկտեմբերի 12-ին Սովետական Ռուսաստանի միսիան ժամանում է Երևան և սկսվում են բանակցությունները: Դրանք վիժեցնելու նպատակով դաշնակցական կառավարությունն աշխատում է անընդունելի պահանջներ ներկա-

¹ В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, т. 42, էջ 125.

յացնել ինքրանին: Դաշնակցությունն իր այդ քաղաքականությունում ղեկավարվում էր Անտանտի իմպերիալիստների ցուցումներով, որոնք չէին ցանկանում Սովետական Ռուսաստանի և Հայաստանի հարաբերությունների կարգավորումը:

Ենթդիվ Սովետական Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ ինքրանի ջանքերի, հոկտեմբերի 28-ին հաջողվեց նախնական պայմանագիր կնքել երկու կողմերի միջև:

Պայմանագրի առաջին հոդվածում ասված էր. «...ենեկով Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետության կողմից հռչակված բոլոր ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքից՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անջատումը այն պետությունից, որի կազմի մեջ նրանք մտնում են, Ռուսաստանն անվերապահորեն ճանաչում է հայկական պետության ինքնուրույնությունն ու անկախությունը և կամավոր կերպով հրաժարվում բոլոր այն սովերեն իրավունքներից, որոնք պատկանել են Ռուսաստանին Հայաստանի ժողովրդի և նրա տերիտորիայի նկատմամբ»:

Պայմանագրում նշվում էր նաև, որ «ՌՍՖՍՀ-ը արդարացի է համարում Թուրքահայաստանի մարզերի միացումը Հայաստանի հանրապետությանը և պատրաստակամություն է հայտնում ցույց տալ իր բարեկամական ազդեցությունը դաշնակից պետությունների հանդեպ՝ նշված մարզերի կամ նրանց մի մասի Հայաստանին փաստորեն միացնելու նպատակով»:

Ի նկատի ունենալով Հայաստանի տնտեսական ծանր դրությունը, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը համաձայնվում էր Հայաստանին տալ երկուսկես միլիոն ռուբլի ոսկով անվերադարձ փոխառություն, բաց թողնել այնքան քանակությամբ նավթ, որը կբավարարեր Հայաստանի կարիքները, որից 500 հազար փութ բաց թողնել անմիջապես, տալ վագոններ, ինչպես և արդյունաբերական դադգահներ¹:

Նման պայմանագրի կարելի էր կնքել ավելի շուտ, հունիս-հուլիս ամիսներին, երբ Մոսկվայում սկսվել էին բանակցությունները Սովետական Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև: Այդ դեպքում Թուրքերը չէին հարձակվի Հայաստանի վրա և հայ ժողովուրդը չէր ներքաշվի պատերազմի մեջ: Սակայն բանակցությունների ընթացքում, դաշնակցական կառավարության երկդիմի քաղաքականության հետևանքով, համաձայնությունը կայացավ շատ ուշ՝ հոկտեմբերի 28-ին, երբ ոչ միայն արդեն սկսվել էր պատերազմը, այլև դաշնակցական կառավարությունը պարտության նախօրյակին էր գտնվում: Հոկտեմբերի 30-ին ընկավ Կարսը, մի քանի օրից հետո՝ Ալեքսանդրապոլը, իսկ այնուհետև՝ հաշտություն կնքելու նպատակով, դաշնակցական կառավարությունը բանակցությունների մեջ մտավ Թուրքիայի հետ: Պայմանագրերը, որ դեռ պիտի հաստատվեր համապատասխան կառավարությունների կողմից, ուժի մեջ չմտավ և գործնական նշանակություն չունեցավ:

Պատերազմում դաշնակցական կառավարությունը պարտություն կրեց, որը ապացուցեց նրա քաղաքականության ամբողջ սնանկությունը: Վերահիշելով կառավարությունը բանակ էր կանչել 40 հազարից ավելի մարդ: Դրանցից ռազ-

¹ Պայմանագրեր տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 632, թ. 1—5 և 11:

մաճակատում էին գտնվում մոտ 32 հազար զինվոր, որից 24 հազարը գործում էր Սարիղամիշ-Կարս ուղղությամբ:

Զինվորների զգալի մասը չէր վստահում կառավարությանը: Գնալով ուժեղանում էր դաշնակցական բանակի բարոյալքումը և քայքայումը: Դաշնակցականների ուղղմական միևնույնը նոյեմբերի 5-ին Ալեքսանդրապոլից հուսահատական հեռագիր է ուղարկում կառավարության նախագահին. «Մեր զորքերը շեն ցանկանում կռվել, — ասվում է հեռագրում, — այլ հաշտություն են ցանկանում: Նման պայմաններում հնարավոր չէ շարունակել պատերազմը: Առաջարկում եմ՝ առաջին՝ բանակցությունների մեջ մտնել և հաշտություն կնքել, երկրորդ՝ անմիջապես զորացրել երեսուցից բարձր տարիք ունեցող զինվորներին, կազմակերպելով կամավորական զորամասեր, խոստանալ մոտ ապագայում աստիճանաբար զորացրել և մնացածներին: Կարծում եմ, որ ամեն ինչ կորած կլինի, եթե շարունակենք պատերազմը»¹:

Պատերազմում կրած պարտության պատասխանատվությունն իր վրայից գցելու նպատակով, դաշնակցական կառավարությունը սկսեց աղաղակել Հայաստանի դեմ ուղղված ինչ-որ «համաձայնության» մասին, որը, իբր թե, գոյություն ունի Սովետական Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի միջև: Այս զրպարտությունը ժամանակին հերքել էր Լեզրանը՝ Վրաստանում դաշնակցական կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեգզադյանի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ: «Մենք, — ասել էր նա, — օգնում ենք, այո, տաճիկներին և պիտի օգնենք նրանց Անտանտի լուծը թոթափելու և ոչ թե հայերի դեմ կռվելու գործի մեջ»²:

Սարիղամիշը վերցնելուց հետո Թուրքական զորքերը սկսեցին շարժվել դեպի Կարս: Հոկտեմբերի կեսերին վտանգը Կարսից հեռացնելու և ժողովրդի ու բանակի տրամադրությունը բարձրացնելու նպատակով, հայկական հրամանատարությունը փորձեց անցնել հակահարձակման: Սակայն այդ փորձը հաջողություն չունեցավ: Հոկտեմբերի 28-ին մարտեր են սկսվում Կարսի դիրքերի ձախ թևն անցած հակառակորդի հետ: 29-ին հայկական զորամասերն անցնում են Կարսի ամրությունների ներքին գիծը, իսկ 30-ին Կարսը ընկնում է: Շարժվելով առաջ՝ Թուրքերը նոյեմբերի 6-ին մտնում են Ալեքսանդրապոլ:

Դաշնակցական կառավարությունը համոզված էր, որ դաշնակիցներն օգնության կգան իրեն: Սարիղամիշի անկումից հետո դաշնակցական կառավարությունը խնդրում է դաշնակիցներից՝ ուժակոծել և գրավել Տրապիզոնը: Սակայն Ստոքսը գալիս է Երևան և կառավարության նախագահին հայտարարում, որ Անգլիան մտադիր չէ այդ անել³: Պատասխանից պարզ է դառնում, որ Անգլիան չի ցանկանում օգնել Հայաստանին:

Կարսի անկումից հետո՝ խուճապի մատնված դաշնակցական կառավարությունն անընդհատ օգնություն է խնդրում դաշնակիցներից: Հոկտեմբերի 31-ին կառավարության նախագահը դիմում է Ստոքսին հետևյալ հեռագրով. «Հասել է այն րոպեն, երբ դաշնակիցները դրականապես և առանց հետաձգելու պետք

¹ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, Թ. 89.

² Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 111, մասն I, Թ. 172.

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մասն II, Թ. 389.

է օգնության գնան Հայաստանին... Իմ կառավարության անունից խնդրում եմ Ձեզ բարի լինել՝ հաղորդակցության մեջ մտնել Ձեր կառավարության հետ, որպեսզի անմիջապես օգնություն տրվի Հայաստանին և շեշտել դաշնակիցների կողմից Տրապիզոնում անմիջական դեպատի անհրաժեշտությունը, հունական ֆրոնտում թուրքերի վրա ճնշում գործվի, որ ղենք, ռազմամթերք, թնդանոթներ, մագնիս և փոխադրության միջոցներ շտապ ուղարկվեն Հայաստանի համար։ Իմ կառավարությունը սպասում է Ձեր կառավարության կողմից Հայաստանին տրվելիք օգնության չափին և ժամանակի վերաբերյալ պատասխանին։ Որպեսզի դրությունը փրկվի՝ անհրաժեշտ է, որ այս օգնությունը լինի անմիջական, այլապես դաշնակիցների ռազմաճակատի այն մասը, որ Հայաստանի կողմից պաշտպանվում է, անխուսափելիորեն կճեղքվի¹։ Կառավարությունը դիմում է նաև ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի Անդրկովկասում գտնվող ներկայացուցիչներին։

Եվրոպայում գտնվող դաշնակցական կառավարության պատվիրակության նախագահ Ա. Ահարոնյանն իր հերթին նույնպես դիմում է դաշնակից պետությունների կառավարություններին։ 1920 թվականի հոկտեմբերի 14-ի իր հաղորդման համաձայն, նա հանդիպել էր Ֆրանսիայի կառավարության նախագահին, Ֆրանսիայում ԱՄՆ-ի դեսպանի և ուրիշ պետությունների պետական գործիչների, ինչպես և մարշալ Ֆոշի հետ²։ Բոլորը խոստացել են օգնել, բայց գործնականում ոչինչ չեն արել։ Հայաստանի դրությունը քննում է նաև Աղգերի լիգան, բայց կոնկրետ ոչ մի միջոցառում չի ձեռնարկում։

Կարսի անկման լուրը ստանալուց հետո, դաշնակցական կառավարության ղեկանադիտական ներկայացուցիչը՝ Վրաստանում անմիջապես հանդիպում է Ստոքսի հետ և հայտնելով նրան այդ մասին՝ հարցնում սպասվելիք օգնության մասին։ Ստոքսը պատասխանում է, որ ինքը շարունակ պահանջում է այդ օգնությունը, բայց պատասխան չի ստանում։ Նրա խոսքերի համաձայն, Եվրոպան կամ չի կարող, կամ չի ցանկանում օգնել Հայաստանին։ Այնուհետև նա ցիլիկաբար հայտարարում է, որ Վերկու դեպքում էլ, սակայն, հետևանքը ձեռք համար (հայերի համար — խմբ.) նույնն է և որովհետև այդ այդպես է, ուրեմն դուք ազատ եք անելու այն ամենը, ինչ որ հարկավոր կգտնեք Ձեր ժողովրդին փրկելու համար³։ Դիվանագիտական ներկայացուցիչը հանդիպում է Անտանտի մյուս պետությունների ներկայացուցիչներին, որոնք նույն խորհուրդն են տալիս նրան։ Ամփոփելով այդ տեսակցությունների արդյունքը, դիվանագիտական ներկայացուցիչը գրում է իր կառավարությանը. «Այդպիսով, Եվրոպայի գոնե այստեղի ներկայացուցիչները, որոնց մեջ Ստոքսին պիտի համարել ամենաազդեցիկը, պարզ և կտրուկ ինձ հայտարարեցին, որ Եվրոպան կամ չի ուզում, կամ չի կարող մեզ օգնել և մենք պիտի մեր գլխի ճարը տեսնենք։ Այդ բոլորից հետո, եթե մենք ուժ ունենք՝ պիտի կռվենք ու հաղթենք, եթե ոչ — մնում է միջոցներ ձեռք առնել որևէ համաձայնության գալու թուրքերի հետ, որն, ըստ երևույթին դուք որոշել եք...»⁴։

1 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 497, թ. 21։

2 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 111, մասն II, թ. 34—41։

3 Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 10։

4 Նույն տեղում։

Անտանտը ոչ թե չէր կարողանում, այլ չէր ցանկանում օգնել Հայաստանին: Դաշնակցական կառավարությունն այլևս նրան չէր հետաքրքրում: Անտանտին հետաքրքրում էր պատերազմը Սովետական Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Պատահական չէր կոչվի Զորքի հայտարարությունը համայնքների պալատում 1920 թվականի դեկտեմբերին այն մասին, որ Թուրքերի արշավը դեպի Հայաստան չպիտի անհանդատացնի անգլիացիներին¹:

1920 թվականի նոյեմբերի 3-ին դաշնակցական կառավարության նախագահը դիմում է Անկարայի կառավարությանը և առաջարկում՝ ուղինք որոնել փոխադարձ համաձայնության գալու համար²:

Անկարայի կառավարությունն առաջարկում է զինադադար կնքել և բանակցությունների մեջ մտնել հաշտություն կնքելու նպատակով: Դաշնակցական կառավարությունը համաձայնվում է: Նոյեմբերի 8-ին Թուրքական զորքերի հրամանատար Քադիմ Կարաբեքիր փաշան հայտնում է զինադադարի պայմանները, որոնց համաձայն հայկական զորամասերը պիտի քաշվեին Արփաշայից դեպի արևելք: Զինադադարի ամբողջ ընթացքում Թուրքերը գրավելու էին Ալեքսանդրապոլը և Հայաստանը պիտի դադարեցնեին ռազմական փոխադրումները Սանահին-Ալեքսանդրապոլ երկաթգծով: Սակայն հաջորդ օրը, նոյեմբերի 9-ին, Թուրքական հրամանատարությունը դաշնակցական կառավարությանը հաղորդեց զինադադարի նոր պայմաններ, պատճառաբանելով, որ նոյեմբերի 8-ի պայմանները հրամանատարության պայմաններն էին, իսկ նույնիսկ Անկարայի կառավարությանը: Զինադադարի նոր պայմանները պահանջում էին զինաթափել հայկական բանակը և նրա զենքը հանձնել Թուրքիային: Հայկական զորամասերը պետք է ետ քաշվեին Արփաշայից դեպի արևելք՝ ավելի հեռու, բան այդ նախատեսվում էր նոյեմբերի 8-ի պայմաններով: Ռազմական փոխադրումները Սանահին-Ալեքսանդրապոլ գծով պետք է դադարեցվեին: Թուրքական կառավարությունն իրավունք էր ստանում իր ներկայացուցիչների միջոցով ստուգել այդ պայմանների կատարումը:

Դաշնակցական կառավարությունը փորձում է մերժել Թուրքերի պայմանները և շարունակել պատերազմական գործողությունները: Բայց պարզ էր, որ այդ գործողությունները հաջողություն չէին կարող ունենալ: Դաշնակցական կառավարությունն ստիպված էր դիմել Սովետական Ռուսաստանի կառավարության միջնորդությանը՝ վերջ տալու պատերազմին: Սովետական կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց, որ նա իր վրա է վերցնում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև բանակցությունների միջնորդությունը: 1920 թվականի նոյեմբերի 11-ին Թուրքական ազգային կառավարության նախագահին և դաշնակցական կառավարությանը ուղարկած հեռագրում Գ. Զիլբերները նշում էր. «...Սովետական կառավարությունը հայտնում է Ձեզ, որ վերցնում է իր վրա միջնորդություն և այդ նպատակով ռազմական գործողությունների շրջանն է ուղարկում իր լիազոր ներկայացուցիչ Մոսկովանով: Սովետական կառավարությունը հուսով է, որ ռազմական հետագա գործողությունները կդադարեցվեն»³:

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պետական հիմնադրման արխիվ (հետագայում՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ), ֆ. 114, ց. 2, գ. 65, թ. 12:

2 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 74—75:

3 Նույն տեղում, թ. 231:

Սակայն, Անտանտի իմպերիալիստների դավերի հետևանքով երկու կողմերն էլ շուտով այդ միջնորդության դեմ արտահայտվեցին: Նոյեմբերի 15-ին դաշնակցական կառավարությունն ընդունեց զինադադարի թուրքերի պայմանները: Ռազմական գործողությունները դադարեցվեցին մինչև նոյեմբերի 28-ը, իսկ հետո զինադադարի ժամկետը երկարացվեց մինչև դեկտեմբերի 5-ը:

Դաշնակցական կառավարության դիմումը Սովետական Ռուսաստանին անկեղծ չէր: Իրականում նա աշխատում էր միայնակ համաձայնության գալ թուրքերի հետ: Բնորոշ է զննապետ Ստոքսի աշխատակից անգլիացի Կորտի զրույցը դաշնակցական կառավարության անդամներից մի քանիսի հետ: Կորտը նոյեմբերի 6-ին Ալեքսանդրապոլից հեռագրում էր Ստոքսին, որ ինքը զրույց էր կառավարության ղեկավար անդամների հետ, որոնց կարծիքով «...իրենց և Մուստաֆա Քեմալ փաշայի միջև կնքված հաշտությունը դաշնակիցների միջնորդությամբ կարող է մշտական լինել: Նրանք խնդրում են,— շարունակում է Կորտը,— որպեսզի դուք և գերագույն կոմիսարը մասնակցեք այդ գործին: Նրանք հայտնեցին ինձ, որ դաշնակիցները Հայաստանին կարող են օգնել հետևյալով. 1. ճնշում գործ դնել Պոլսում Թեֆլիք փաշայի կառավարության վրա կամ 2. օգտագործել ամերիկյան և ֆրանսիական ազդեցությունը Մուստաֆա Քեմալի վրա...

Նրանք հայտարարեցին, որ ոչ մի կասկածանք չպիտի լինի իրենց հակաբոլշևիկյան զգացմունքների նկատմամբ: Ընդհակառակը, նրանք պատրաստ են օգնելու նույնիսկ թուրքերին, եթե վերջինները մտադիր են կոպելու բոլշևիկների դեմ»¹:

Թուրքերի կողմից զինադադարի նոր պայմաններ ստանալուց հետո, նոյեմբերի 11-ին դաշնակցական կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցիչը Վրաստանում, որը իր կառավարության հանձնարարությամբ շարունակում էր կապ պահպանել Ստոքսի հետ, հանդիպում է նրան: Ստոքսը հայտարարում է, որ «...եթե ինքը լիներ Անգլիայի ղեկավարը, ապա կաջակցեր քեմալական շարժմանը, որովհետև այդ շարժումը հակաբոլշևիկյան է և աջակցելով Քեմալին՝ Անգլիան կբարձրացներ մահմեդական աշխարհում ընկած իր հեղինակությունը»²:

Այս զրույցի հիման վրա դաշնակցական կառավարությունը նոյեմբերի 14-ին հետևյալ ցուցումն է տալիս իր դիվանագիտական ներկայացուցչին. «Ձեր վերջին խոսակցությունը Ստոքսի հետ մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ դա Անգլիայի ներկա քաղաքականության արտահայտությունն է և կասկածից դուրս է, որ Ստոքսը կապեր ունի Քեմալի գործակալների հետ: Այժմ աշխատեցե՛ք այնպիսի հիմք գտնել, որը կկարողանար համաձայնեցնել մեր, քեմալական և անգլիական շահերը: Աշխատեցե՛ք Ստոքսի միջոցով կապեր հաստատել քեմալականների հետ և հասկացրե՛ք նրան, որ մենք, կարող է պատահել, կկարողանաք ընդառաջել այն նպատակներին, որոնց Անգլիան այժմ ձգտում է»³:

Ստոքսը դաշնակցական կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցչին հայտնել էր, թե «...այժմ բոլորից լավը այն է, որ Հայաստանը ինքն

¹ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, ք. 105:

² Նույն տեղում, ք. 255:

³ Նույն տեղում, գ. 625, ք. 16:

անմիջապես բանակցությունների մեջ մտնի Քեմալի հետ»¹ և ցույց էր տվել թիֆլիսում Քեմալի ներկայացուցչի ճիշտ հասցեն, որի հետ ինքը՝ Ստոբբը, աշխույժ կապեր է պահպանում:

Նոյեմբերի 16-ին դաշնակցական կառավարության արտաքին գործերի մի-նիստրության քաղաքական բաժնի վարիչ Յակովլովը հայտնում է իր կառավարության վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին, որ կառավարու-թյունը որոշել է ընդունել զինադադարի թուրքական վերջին առաջարկները և պատգամավորություն ուղարկել Ալեքսանդրապոլ՝ առանց միջնորդի համա-ձայնության գալու քեմալականների հետ: Բայց միաժամանակ նա հետևյալ խորհուրդն է տվել. «Ձեր հերթին շարունակեցե՛ք առանձին-առանձին բանակ-ցություններ ինչպես թուրքերի, այնպես էլ բոլշևիկների ու անգլիացիների հետ»²: Իսկ 1920 թվականի նոյեմբերի 20-ին դաշնակցական «Հառաջը» գրում էր. «Իր փրկության համար Հայաստանը ունի մի ճանապարհ՝ գտնել անմիջա-կան կերպով մի ընդհանուր լեզու իր հարևանի՝ թուրքի հետ: Եթե հայ ժողո-վուրդը կամենում է ապրել և ապահովել իր պետական և ֆիզիկական գոյու-թյունը հարատևորեն, նա պետք է ունենա ոչ թե ուսական, այլ թուրքական օրինատացիա»:

Բերլաժ փաստերը վկայում են, որ դաշնակցական կառավարությունը ձեռ-տում էր լեզու գտնել քեմալականների հետ և նրանց օգնությամբ իր ձեռքում պահպաներ իշխանությունը: Բ. Լեգրանը իրավացիորեն նոյեմբերի 20-ին Երե-վանից հայտնում էր Գ. Զիչերինին, որ դաշնակցական կառավարությունն աշ-խատում է «...մաքսիմալ զիջումների միջոցով ինքնուրույն համաձայնության գալ թուրքերի հետ՝ իր իշխանությունը փրկելու համար»³: Լեգրանը նույն հե-ռագրում Երևանից հայտնում էր Զիչերինին և Օրջոնիկիձեին. «Երևանում բա-նակցություններ են վարվում կարիներտի փոփոխման և մենշևիկների ու էսեռներ-ի հետ կռալիցիոն կառավարություն ստեղծելու մասին, որոնք ուսի ուժ չեն ներկայացնում: Կռալիցիան վարագույր է դաշնակցականների իշխանությունը պաշտպանելու համար, որի հեղինակությունը բանակում և բնակչության մեջ զգալի շահով ընկել է...»

Հայկական կառավարությունն ամբողջությամբ գտնվում է խուճապային դրության մեջ, որոշակի ծրագիր, թուրքերի հետ հաշտության պայմանագրի մշակված պայմաններ դեռևս չունի: Համաձայնողական շրջանները համաձայն են տերիտորիալ անսահմանափակ զիջումների, մյուս մասը հուսով է դնել Կար-սի ու 1914 թվականի սահմանների հարցը և այդ պայմանների կենսագործ-ման համար հենվել Սովետական Ռուսաստանի օգնության և միջնորդության վրա»⁴:

Նոյեմբերի 23-ին Հ. Օհանջանյանի կառավարությունը հրաժարական է ներկայացնում, 24-ին կազմակերպվում է նոր կառավարություն՝ Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ:

1 ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 11, թ. 236:

2 ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 294:

3 ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 11, թ. 242:

4 Նույն տեղում:

Թուրքերը և դաշնակցական կառավարությունը որոշում են բանակցություններ վարել առանց Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Մդիվանու մասնակցության, որն այդ նպատակով եկել էր Ալեքսանդրապոլ։ Թուրքական պատվիրակության նախագահ Փյազիմ Կարաբեքիր փաշան հայկական պատվիրակությանը հայտնում է, որ զինադադարի կապակցությամբ Ալեքսանդրապոլ եկած Հայաստանի ներքին գործերի մինիստր Արարատյանը հայտնել էր թուրքերին, թե իր կառավարությունը դեմ է Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությանը բանակցություններին և որ քեմալական կառավարությունն իր հերթին նույնպես չի ցանկանում, որ նա մասնակցի¹։

Բանակցությունները սկսվեցին նոյեմբերի 25-ին։ Թեև նրանք վարվում էին խիստ գաղտնի, բայց և այնպես այս կամ այն ճանապարհով հայտնի էր դառնում դրանց ընթացքը։ Նոյեմբերի վերջին Ս. Վրացյանը տազնապով հայտնում էր Խատիսյանին, որ «Սահմանների պայմանները (թուրքերի կողմից առաջարկված սահմանները — խմբ.), որոնք մեզանից անկախ հայտնի դառան Ալեքսանդրապոլից, շատ ծանր տպավորություն թողին բնակչության վրա»²։

Դաշնակցական կառավարության պատվիրակությունը Ա. Խատիսյանի գլխավորությամբ 1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին, այսինքն այն ժամանակ, երբ կառավարությունը, որին նա ներկայացնում էր, տապալված էր և հետևապես իրավունք չուներ հաշտություն կնքելու օտար պետության հետ, Ալեքսանդրապոլում ապօրինի կերպով Հայաստանը ստրկացնող հաշտության պայմանագիր է կնքում Անկարայի կառավարության հետ և այդպիսով Հայաստանի երիտասարդ սովետական իշխանությանը դնում կատարված փաստի առաջ։ Դրանով իսկ դաշնակցականները մի նոր հանցավոր քայլ են կատարում հայ ժողովրդի հանդեպ։

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի համաձայն Հայաստանի տերիտորիան հավասարվում էր Բաթումի դաշնագրով նախատեսված տերիտորիային, այսինքն շրջափակվում էր Երևանի և Սևանի լճի սահմաններում։ Նախիջևանում և Շարուրում հանրաքվեի միջոցով պիտի հաստատվեր առանձին վարչություն։ Հայաստանն իրավունք չուներ խառնվելու այդ վարչության գործերին։ Ժամանակավորապես այդ շրջանները պետք է գտնվեին Թուրքիայի հովանավորության ներքո։ Հայաստանը զինաթափվում էր և զրկվում բանակ ունենալու իրավունքից։ Սահմանները հսկելու և ներքին կարգ ու կանոն պահպանելու համար, սակավաթիվ ոստիկանական ուժերից բացի, նա ունենալու էր 1500 զինվոր, 8 թնդանոթով և 20 զնդացիրով։ Պարտադիր զինապարտությունը Հայաստանում պետք է վերացվեր։ Հայաստանի կառավարությունը պետք է հետ կանչեր իր դիվանագիտական ներկայացուցիչներին արտասահմանյան երկրներից։ Թուրքիային իրավունք էր տրվում իր ներկայացուցիչների միջոցով հսկողություն սահմանել այդ բոլոր պահանջներէ կատարման վրա։ Թուրքիան իր պատրաստակամությունն էր հայտնում ցույց տալ դաշնակցական կառավարությանը զինված օգնություն, եթե այդ կառավարությունը այն պահանջներ արտաքին կամ ներքին վտանգի ժամանակ։ Թուրքիային իրավունք էր վերապահվում ռազմա-

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 636, ք. 59։

2 Նույն տեղում, գ. 621, ք. 74։

կան գործողություններ վարել Հայաստանի տերիտորիայում, եթե նա այդ անհրաժեշտ կգտներ իր անվտանգության տեսակետից: Թուրքիան իրավունք ուներ հակողություն սահմանել Հայաստանի տերիտորիայի վրայով անցնող երկաթգծի և այլ ճանապարհների վրա¹: Պայմանագրի սուր ծայրն ուղղված էր Հայաստանում հաստատված սովետական իշխանության դեմ:

Սկսելով բանակցությունները, թուրքերը պահանջեցին, որպեսզի դաշնակցական կառավարությունը հրաժարվի Սևրի պայմանագրից: Դաշնակցական կառավարության պատվիրակությունը բանակցությունների առաջին նիստում հայտարարեց, որ իր կառավարությունը չի նկատի ունենալով, որ Սևրի դաշնագրով խախտված և վտանգված են Տաճկաստանի իրական շահերը և որ Տաճկաստանի մեծ ժողովի կառավարությունը ճանաչում և հարգում է Հայաստանի հանրապետության ազատությունն ու անկախությունը և պատրաստակամություն է ցույց տալիս իրական ապահովություն տալ Հայաստանի բարգավաճմանն ու տնտեսական զարգացմանը և ցանկանալով նոր էջ բաց անել երկու պետությունների փոխհարաբերությունների մեջ ու երկարատև դաշինքով բարեկամական հարաբերություններ հաստատել Տաճկաստանի և Հայաստանի միջև՝ հրաժարվում է Սևրի պայմանագրից²:

Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակից հետո Հայաստանի Հեղկոմը հայտարարեց, որ նա չի ճանաչում ապօրինի կերպով կնքված Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը:

2. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Մայիսյան ապստամբության պարտությունից հետո Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունները, շարունակելով ղեկավարել Հայաստանի աշխատավորների պայքարը սովետական իշխանության հաստատման համար, անցան ընդհատակ: ՌԿ(բ)Կ Կոմկապյան երկրային կոմիտեին ուղղված զեկուցման մեջ ասված էր. «Կուսակցական աշխատանքն այստեղ չի ընդհատվել. ընկերներին ամեն օր հրահանգներ են տրվում. տաս օր առաջ հրավիրված էր քաղաքային արտակարգ խորհուրդ, որտեղ լսվեց Արմենկոմի զեկուցումը: Ընտրվեց քաղաքային բյուրո, որի վրա ժամանակավորապես դրված է քաղաքային կոմիտեի ֆունկցիաները: Գրեթե ամեն օր բյուրոն նիստեր է ունենում, կազմակերպված է «Կարմիր խաչը», որը կապված է կալանավորների հետ (կալանավորված կոմունիստների հետ — խմբ.): Վերականգնվում են կապերը շրջանների հետ, տեղերում կազմակերպությունները վերականգնելու նպատակով»³:

Կուսակցական կազմակերպությունների աշխատանքը ուժեղացնելու նպատակով ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կողմից բյուրոյի համաձայնությամբ 1920 թվականի ամռանը ստեղծվում է Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների արտասահմանյան բյուրո, որը որոշ ժամանակ աշխատում է Թիֆ-

1 Պայմանագիրը տե՛ս 2ՍՍՀ 22ՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 1, դ. 63, էջ 14—16:

2 2ՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, դ. 636, թ. 64:

3 «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 338:

լիսում, իսկ՝ հետո՝ մենշևիկների կողմից սկսած հալածանքների պատճառով, ստիպված է լինում իր գործունեությունը շարունակել Բաքվում:

Սովետական անկախ հանրապետություններ ստեղծելու, աշխատավորների պայքարը զլխավորելու, կուսակցական-քաղաքական աշխատանքն ուժեղացնելու համար անհրաժեշտ էր կոմունիստական կուսակցություններ ստեղծել Ադրբեջանում, Վրաստանում և Հայաստանում: 1920 թվականի մայիսի վերջերին — հունիսի սկզբներին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կողմից սկսված բյուրոն որոշում ընդունեց առանձին կոմունիստական կուսակցություններ ստեղծել Ադրբեջանում, Հայաստանում և Վրաստանում: 1920 թվականի հունիսի 30-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կազմբյուրոն, քննության առնելով ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կողմից սկսված բյուրոյի միջնորդությունը, որոշեց «Վրաստանում, Հայաստանում, Ադրբեջանում ստեղծել կոմունիստական կուսակցություններ՝ նրանց տալով կուսակցության մարզային կազմակերպությունների իրավունքներ և ենթարկելով Կենտկոմի կողմից սկսված բյուրոյին: Տվյալ կուսակցական կազմակերպություններից յուրաքանչյուրը սպասարկում է իր տերիտորիայում ապրող ամբողջ բնակչությանը՝ անկախ ազգային կազմից»:

Կազմակերպական այդ միջոցառումից հետո Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը մեծ աշխատանք ծավալեց տեղական կազմակերպությունների ամրապնդման, նորերի ստեղծման, աշխատավոր մասսաներին սովետական իշխանության հաստատման համար ապստամբության նախապատրաստելու ուղղությամբ:

1920 թվականի սեպտեմբերին կողմից սկսված բյուրոն հաստատում է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կազմը, որի մեջ են մտնում Ի. Դովլաթյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Հ. Կոստանյանը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, Ա. Խանջյանը²:

1920 թվականի սեպտեմբերի 1-ին Բաքվում բացվեց Արևելքի ժողովուրդների համագումարը, որը հրավիրված էր Կոմինտերնի գործկոմի նախաձեռնությամբ: Համագումարին մասնակցում էին նաև Հայաստանի աշխատավորների ներկայացուցիչները: Համագումարը մեծ դեր խաղաց Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի ուժեղացման գործում:

Արևելքի ժողովուրդների համագումարի հրավիրման կապակցությամբ Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների արտասահմանյան բյուրոն դիմեց Հայաստանի աշխատավորներին՝ կոչելով նրանց ավելի սերտորեն գործակցել Արևելքի ճնշված ժողովուրդների հետ:

«Ոչ անգլիական լորդերն ու ֆրանսիական բանկիրները, ոչ ամերիկական ֆաբրիկաներն ու լեհական պաները, ոչ դաշնակներն ու մենշևիկները, և ոչ բեկերը, աղալարներն ու խաները, ոչ ոք չի կարող դիմադրել միլիոնավոր աշխատավորության կամքին. նա ձեռք կբերի այդ ազատությունը. հեռու չէ այն ժամը, — ասվում էր կոչում, — երբ Արևելքի բոլոր շահագործված ու ճնշված ժողովուրդները կազատագրվեն իմպերիալիզմի անարգ լծից և իրենց բազուկներով վեր կբարձրացնեն կոմունիստական կարմիր ինտերնացիոնալի փառավոր դրոշմը»³:

1 ՄԻ Ս. Ադրբեջանական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 125, դ. 23, թ. 2:

2 Տե՛ս ՄԻ Ս. ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, դ. 1, թ. 20:

3 «Կոմունիստ» (Բաքու), 18 օգոստոսի 1920 թ.

Համագումարում Հայաստանի պատգամավորները հանդես են գալիս դեկլարացիայով, որ ասվում էր, որ երկրում դաշնակցական կառավարության կողմից դործադրվող տեռորը խլում է Հայաստանի լավագույն զավակների կյանքը և որ Հայաստանի աշխատավորները փրկության հիշքը, իրենց ազատագրումը տեսնում են սովետական իշխանության հաստատման մեջ:

Արևելքի ժողովուրդների համագումարի բացման օրը Բաքվում իր աշխատանքները սկսեց Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների արտասահմանյան կոնֆերանսը, որին մասնակցում էին 50 պատգամավոր: Կոնֆերանսը քննարկեց Մայիսյան ապստամբությունից հետո Հայաստանում առեղծված իրադրությունը և նշեց սովետական կարգերի հաստատման համար զալիք վճռական մարտերում Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների խնդիրները:

Հայ-թուրքական պատերազմի հետևանքով Հայաստանի դրությունն էլ ավելի ծանրացավ: Գյուղատնտեսական աշխատանքները երկրում կանգ էին առել դեռևս աշնանից՝ աշխատող ձեռքերը պատերազմի կապակցությամբ բանակ կանչելու հետևանքով: Թուրքերի կողմից գրավված վայրերի բնակչությունը՝ ազատվելու համար օկուպանտների հալածանքներից, գաղթել էր Հայաստանի այն մասը, որ դեռ թուրքերը չէին վերցրել: Ավելի էին վատթարացել կյանքի պայմանները: Պատերազմ վարելու համար դաշնակցական կառավարությունը քամում էր ժողովրդի վերջին միջոցները: Թանկությունը շտեմնված չափի էր հասել: Հոկտեմբերի 15-ին կառավարական տեղեկագիրը հայտնում էր, որ «Կյանքը Հայաստանում անդադար կռիվների ու հաղորդակցության անկանոնության պատճառով արագորեն թանկանում է և որ հոնձքը չտվեց սպասված արդյունքն ու հացի սաստիկ ճգնաժամ է նկատվում»¹: Շամշադինից հոկտեմբերին ուղարկված մի թղթակցությունում այսպես է նկարագրվում շրջանի դրությունը: «Ոչ մի տեղից ալյուր չի ներմուծվում Հայաստան: Զորքը սովի է մատնված: Գյուղերից պիտի հաց ժողովեն նրան կերակրելու համար: Կառավարությունը մոռացել էր, որ ինքը ոտնակոխ անելով ու փշացնելով արտերն ու խոտհավաքը՝ սովի է մատնել Շամշադինը»²: Ժողովրդական ամենալայն մասսաների համար միանգամայն պարզ դարձավ, որ իրենց փրկությունը միայն և միայն Հայաստանի բոլշևիկների կողմից ցույց տրված ուղին է, այսինքն սովետական կարգերի հաստատումը: Դասակարգային հակասությունները երկրում ծայր աստիճան սրվել էին: Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների պայքարը 1920 թվականի հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսներին նոր թափ էր ստացել: Ժողովրդական զանգվածների դժգոհությունը դաշնակցության ստեղծած ռեժիմի հանդեպ այլազան ձևեր էր ընդունում:

Շամշադինից 1920 թվականի հոկտեմբերին ուղարկված մի թղթակցությունում, որն արտահայտում էր շրջանի գյուղացիների տրամադրությունը, ասված էր. «Պետք է հավաքենք մեր ուժերը և նորից ընդհարվենք ավազակ կառավարության հետ՝ վերջնականապես տապալելու նրան»³: Հետաքրքիր էր նույն

1 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, դ. 427, մասն II, թ. 394:

2 «Կոմունիստ» (Բաքու), 1920, № 124:

3 Նույն տեղում, № 119:

շրջանից հոկտեմբերի 13-ին ուղարկված մի ուրիշ թղթակցություն, որտեղ գրված էր. «Հայաստանի աշխատավորությունը այս լուրջ պատմական մոմենտին, միակ փրկությունը սպասում է ուս կարմիր զորքերից: Ժամեր ու օրեր է հաշվում նա, թե երբ պիտի լսի այն լուրը, որ Հայաստանում հայտարարված է խորհրդային իշխանություն և իրեն կոչ են անում նրա շուրջը հավաքվելու: Որքան շուտ կատարվի այս, այնքան շուտ վերջ կտրվի Հայաստանի աշխատավորության փորձություններն»¹:

Ադրբեջանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո ուժեղանում է պայքարը սովետական իշխանության հաղթանակի համար Զանգեզուրում: Այդ պայքարում աշխատավորներին օգնում էր սովետական զորամասերի մի ջոկատ, որը Զանգեզուր էր մտել Սովետական Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև 1920 թվականի օգոստոսի 10-ին կնքված համաձայնագրի հիման վրա: Սովետական զորամասերը ձգտում էին վերջ տալ ազգամիջյան ընդհարումներին գավառում և այդպիսով աշխատավորների համար ստեղծել անհրաժեշտ պայմաններ՝ խաղաղ աշխատանքով զբաղվելու համար:

Սեպտեմբերին ապստամբները և սովետական զորամասերը հետապնդելով Նժդեհի բանդաները, մտնում են Ղափան: Ծրջանում հաստատվում է սովետական իշխանություն: Կազմակերպվում է շրջանային Հեղկոմ, որի աշխատանքները ղեկավարում էր բոլշևիկ Բ. Հարությունյանը: Գյուղերում կազմակերպվում են հեղկոմներ:

1920 թվականի հոկտեմբերի 17-ին Գորիսում բացվում է Զանգեզուրի բոլշևիկյան կազմակերպությունների կոնֆերանսը, որին մասնակցում էին 50 պատգամավորներ: Օրակարգում դրված էին հետևյալ հարցերը. ընթացիկ մոմենտը, կուսակցության գավառային կոմիտեի զեկուցումը, հաղորդումներ տեղիքից, կազմակերպչական հարցեր և այլն: Կոնֆերանսը նշեց, որ կուսակցական աշխատանքը բոլորից լավ է դրված Սիսիանի և Խնձորեսկի շրջաններում²:

Դաշնակցականները շուտով ստանում են լրացուցիչ ուժեր և անցնում հարձակման: Տեղի են ունենում կատաղի մարտեր ապստամբների և նրանց օգնող սովետական զորամասերի ու Նժդեհի բանդաների միջև: Ապստամբները կրոճվում են մեծ ոգևորությամբ: Այդ մասին է վկայում հոկտեմբերի վերջերին Գորիսից ուղարկված մի թղթակցություն: Հոկտեմբերի 23-ին Աղատության հրապարակի վրա, ասվում է թղթակցությունում, բրիգադի (XI բանակի բրիգադի — խմբ.) հրամանատարն ընդունում է Զանգեզուրի կոմունիստական զորախումբը, որը բաղկացած էր 200 հոգուց, որոնցից շատերը կոմունիստներ էին, իսկ մնացածները՝ համակրողներ:

1920 թվականի հոկտեմբերի առաջին օրերին Հայաստանի Կ(բ)Կ-ի Կենտկոմը դիմեց Հայաստանի բանվորներին և գյուղացիներին՝ կոչելով նրանց համախմբվել կոմունիստական կուսակցության շուրջը և Հայաստանում հաստատել սովետական իշխանություն: Կոչը վերջանում էր հետևյալ խոսքերով. «Մենք դիմում ենք Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական մասսաներին, նրանց հեղափոխական կորույթին ու դասակարգային գիտակցությանը՝ կազմակերպվելու

1 «Կոմունիստ» (Բաքու), 22 հոկտեմբերի 1920 թ.:

2 Տե՛ս նույն տեղում, № 124 և 135:

կոմունիստական կուսակցության դրոշակի շուրջը, հավաքելու ցրված հեղափոխական ուժերը, որպեսզի ձեռք-ձեռքի աված խորհրդային Ռուսաստանի պրոլետարիատի հետ միահամուռ ուժերով խորտակենք միջազգային իմպերիալիզմի հայկական-դաշնակցական հատվածի լուծը, նորից բարձրացնենք կոմունիզմի դրոշակը Հայաստանում»¹:

Ձևայած այն հանգամանքին, որ երկաթուղին գտնվում էր դաշնակցական կառավարության հատուկ հսկողության ներքո, այնուհանդերձ բանվորներին հաջողվում է նոյեմբերին նրեանում և Ալեքսանդրապոլում գործադուլ կազմակերպել՝ ուղղված կառավարության դեմ:

Նոր Բայազետից հայտնում են կառավարությանը, որ կոմունիստները եռանդուն աշխատանք են ծավալել գյուղացիության մեջ և խնդրում են շուտափույթ կերպով անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռք առնել:

Էջմիածնի գավառային զեմստովոյի նախագահը 1920 թվականի նոյեմբերին հայտնում էր կառավարությանը, որ զանազան խմբապետների զինված ջոկատները թափառում են գյուղերում և կողոպտում գյուղացիությանը: Այդ խմբերը «զոռով բռնագրավում են տները, դուրս վճռում գյուղացիներին, խլում նրանց գույքը: Ահ ու սարսափը ամենուրեք է: Այս դրուժյունը երկար չի կարող շարունակվել»²:

1920 թվականի նոյեմբերի 12-ին Սովետական Ադրբեյջանի սահմանի մոտ գտնվող դաշնակցական կառավարության զորամասերի հրամանատար գեներալ Նանկալամովը տագնապույժ հայտնում է, որ նոյեմբերի 10-ին «... 6-րդ գնդի 4-րդ վաշտի հիսուներկու զինվոր զենքով և հանդերձանքով ինքնակամ կերպով թողել են իրենց պահակակետը և, հավանորեն, անցել հակառակորդի (այսինքն սովետական զորամասերի — խմբ.) կողմը»: Նոյեմբերի 28-ին Դիլիջանից հաղորդում են կառավարությանը, որ «...ռազմամիլիցիոնական գնդի 6-րդ, 2-րդ և 1-ին վաշտերի զինվորները թողնելով դիրքերը՝ զնացել են իրենց տները: Այսօր 5-րդ և 3-րդ վաշտերը թողին դիրքերը և հեռացան»³: Տեղերից ստացված նման լուրերի հետևանքով դրուժյունը նրեանում էլ ավելի է լարվում:

Ձգտելով կանխել աշխատավորների մոտալուտ ապստամբությունը, դաշնակցական կառավարությունը դիմում է արտակարգ միջոցների. հիմնում է զինվորական դատարաններ, բանտարկում կոմունիստներին, հեղափոխական բանվորներին և գյուղացիներին, ռեակցիոն տարրերից կազմակերպում է պատժիչ խմբեր և այլն: Նոյեմբերի 19-ին Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Լեգրանը դաշնակցական կառավարության նախագահի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ հայտարարում է, որ Հայաստանի բանտերում գտնվում են մոտ 400 կոմունիստներ⁴:

Դաշնակցական կուսակցության ղեկավարությունը նույնիսկ իր շարքային շատ անդամների մոտ արդեն զրկվել էր հենարանից: Ոչ միայն աշխատավորական լայն մասսաները, այլև բազմաթիվ շարքային դաշնակցականներ երես էին դարձրել իրենց կուսակցությունից:

1 «Կոմունիստ» (Բաքու), 8 հոկտեմբերի 1920 թ.:

2 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 214, ց. 1, գ. 51, թ. 760:

3 Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 262, 396:

4 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 332—336:

Դաշնակցական կուսակցության քայքայման պրոցեսը սկսվել էր, իհարկե, դրանից շատ առաջ։ Ազգայնական ու սոցիալիստական լոզունգներով խաբված և դաշնակցական կուսակցության շարքերը մտած բանվորներն ու գյուղացիները, համոզվելով, որ դաշնակցության քաղաքականության էությունը

Ա. Մոսկովյան

Ս. Կատյան

Ս. Տեր-Պարբեյան

Ա. Բեգդադյան

Ա. Նուրիջանյան

Ի. Դովաթյան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Հակաժողովրդական է, սահմանադատվում էին նրանից։ 1920 թվականի նոյեմբերի 28-ին Զիչերինին գրած նամակում դաշնակցության կուսակցության քայքայման փաստը նշել է Լեգրանը։ «Ես կարծում եմ, — գրել է նա, — որ դաշնակցության կուսակցության ներսում խոր խմորումների նշանները առկա են։ Պարզորոշ երևում է պառակտման գիծը...»։

ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի նիստում ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի անդամները մասնակցութեամբ քննարկվում է Հայաստանում ապստամբութեան նախապատրաստման հարցը: Նոյեմբերին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կազմի մեջ են մտնում նաև Ս. Կասյանը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը և Ալ. Բեկզադյանը¹:

1920 թվականի նոյեմբերի 29-ին Քարվանսարայի (Իջևանի) և Դիլիջանի շրջանների աշխատավորները կոմունիստական կուսակցության ղեկավարութեամբ ապստամբութիւն բարձրացրին: Այն անմիջականորեն ղեկավարելու համար ստեղծվեց Հայաստանի հեղափոխական կոմիտե, որի կազմի մեջ մտնում էին Ս. Կասյանը (նախագահ), Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, Ա. Մուսկանը, Ալ. Բեկզադյանը, Ի. Դովլաթյանը և Ա. Նուրիջանյանը: Այդ շրջաններում գտնվող կառավարական գործերը անցնում են ապստամբների կողմը: Նոյեմբերի 29-ին Քարվանսարան արդեն ապստամբների ձեռքում էր:

Նույն օրը, նոյեմբերի 29-ին, Հեղափոխական կոմիտեն հանդես է գալիս Հայաստանը սովետական սոցիալիստական հանրապետութիւն հայտարարելու մասին ղեկավարացիայով, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Հայաստանի ապստամբ աշխատավոր ժողովրդի կամքով ու ցանկութեամբ Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցութիւնն ալյուրմանից Հայաստանը հայտարարում է Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն: Ալյուրմանից Խորհրդային Հայաստանի կարմիր դրոշակը պաշտպանելու է նրա աշխատավոր ժողովրդին ճնշողների դարավոր լծից»:

Այնուհետև ղեկավարացիայում ասվում էր, որ Սովետական Ռուսաստանը շատ անգամ փորձեց պոկել դաշնակցական կառավարութեանը իմպերիալիստական պետութիւններից, բայց այդ փորձերը ապարդյուն անցան: Հեղկոմը համոզմունք էր հայտնում, որ Հայաստանում հաղթանակած սովետական իշխանութիւնը Սովետական Ռուսաստանի եղբայրական օգնութեամբ կվերականգնի երկրի տնտեսութիւնը և կկառուցի նոր կյանք: «Ազատ Խորհրդային Հայաստանի կարմիր դրոշակը, — ասված էր ղեկավարացիայում, — հուսահատութեան ու դաժնութիւնների անդունդից դուրս կբերէ նրա աշխատավոր զավակներին: Հաղթական ինտերնացիոնալի առաջին հնչյունների հետ ընդմիջում կանհետանա Հայաստանում գոյութիւն ունեցող ցեղական ու ազգային պառակտումների ուրվականը և տեղի կտա ժողովուրդների եղբայրութեանը՝ նրանց առօրյա կյանքում»²:

Նոյեմբերի 30-ին ապստամբները մտնում են Դիլիջան: Հեղկոմը հեռագրով դիմում է Վ. Ի. Լենինին և խնդրում, որ Սովետական Ռուսաստանն օգնութեան ձեռք մեկնի ապստամբներին: «Թող հայտնի լինի համաշխարհային հեղափոխութեան առաջնորդին, — ասված էր հեռագրում, — որ Դիլիջանի ու Քարվանսարայի շրջանների գյուղացիները, զայրացած դաշնակների կառավարութեան հանցագործ քաղաքականութիւնից և երկրում խորացող անարխիայից, բարձրացրին ապստամբութեան դրոշմը: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութիւնը իսկույնէն ստանձնեց այդ տարերային շարժման ղեկավարութիւնը և ստեղծեց Հայաստանի Հեղկոմ, Հայաստանը հայտարարելով Սոցիալիստական

¹ Տե՛ս ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 1, թ. 65:

² «ՀՍԽՀ ղեկերեսների և հրամանների ժողովածու», պրակ 1, էջմիածին, 1921, էջ 1—5:

Սովետական Հանրապետություն: Հասցված է առաջին հարվածը, Դիլիջան քաղաքը մեր ձեռքումն է: Ոգևորված ապստամբներն առաջ են նետվում ատելի թշնամուն՝ Անտանտի դորժակալին, վերջնականապես տապալելու համար: Եվ կատարելով նրանց կամքը, մենք, կազմելով Հեղկոմ, առաջ ենք շարժվում այն կատարյալ հույսով, որ Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ազատարարը՝ սոցիալիստական մեծ Ռուսաստանի հերոսական կարմիր բանակը, մեզ իրական օգնություն ցույց կտա մեր այս դժվարին պայքարում: Հայաստանի բոլոր բանվորների և գյուղացիների անունից մենք խնդրում ենք ժողովուրդներին ցույց տալ այդ օգնությունը¹:

Նույն օրը, նոյեմբերի 30-ին, Հայաստանի Հեղկոմը հանդես է գալիս աշխատավորներին ուղղված դիմումով. «Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը հետևելով Հայաստանի ապստամբ աշխատավոր մասսաների անհողորդ կամքին, հանձինս մեզ առանձնացրել է Հեղափոխական կոմիտե, Հայաստանը հայտարարելով Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետություն»: Այնուհետև, մերկացնելով դաշնակցականների վարած հակաժողովրդական քաղաքականությունը, որի հետևանքով երկիրը ավերակների կույտի էր վերածվել, դիմումում ասվում էր, որ սովետական իշխանությունը Հայաստանում կատեղծի խաղաղ աշխատանքային կյանք և որ «Հաղորդակից լինելով աշխատանքի Սովետական հանրապետությունների մեծ ընտանիքին, ավերված Հայաստանը կկարողանա բուժել անհիշյալ հին կառավարությունից ծանր ժառանգություն ստացված խոր վերքերը»²:

Անկասկած դաշնակցական կառավարությունը չէր կարող կասեցնել ապստամբների երթը: Սակայն ստեղծված իրադրության բարդ պայմաններում Հայաստանի աշխատավորությանը անհրաժեշտ էր Սովետական Ռուսաստանի եղբայրական օգնությունը:

Սովետական Ռուսաստանը կատարեց իր ինտերնացիոնալ պարտքը. նրա կառավարությունը ցուցում տվեց Սովետական Ադրբեջանում գտնվող XI բանակի զորամասերին՝ օգնության հասնել Հայաստանի ապստամբ բանվորներին ու գյուղացիներին: Այդ զորամասերի շարքերումն էր գտնվում Մայիսյան ապստամբության ճնշումից հետո դաշնակցականների կողմից սկսված հալածանքների հետևանքով Սովետական Ադրբեջան անցած իշխանի, Դիլիջանի, Շամշադինի և մի քանի ուրիշ շրջանների ապստամբության մասնակիցներից կազմված հայկական զոմդը, որը կազմավորվել էր Բաքվում 1920 թվականի կեսերին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ղեկավարությամբ և XI բանակի ռազմա-հեղափոխական խորհրդի օգնությամբ: Գնդի կազմակերպական աշխատանքներին մեծ օգնություն ցույց տվեց Բաքվի պրոլետարիատը:

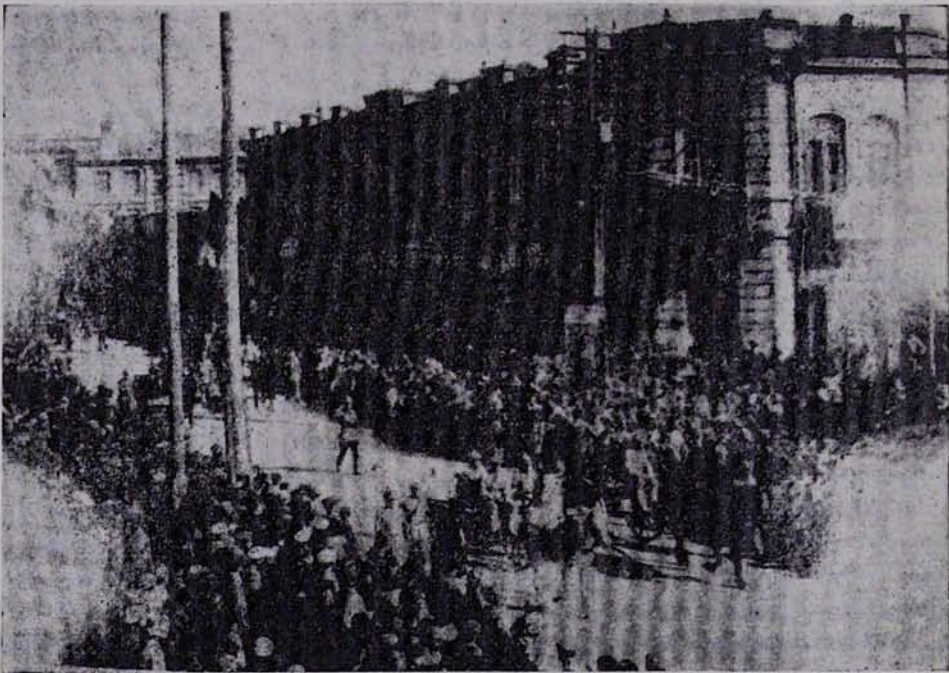
Հայաստանի աշխատավորները և զինվորները խանդավառությամբ ընդունեցին իրենց օգնության եկած Սովետական Ռուսաստանի զորամասերին: 1920 թվականի նոյեմբերի 30-ին Գ. Կ. Օրբոնիկիձեն Չիչերինին հայտնում էր. «Հայկական զորամասերն անցնում են ապստամբների կողմը և մինչև հիմա էլ մի

1 «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյսու, ինչ և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 406:

2 Նույն տեղում, էջ 407—408:

կրակոց չի եղել»¹։ Նույնն էր հայտնում նաև Հեղկոմի անդամ Ա. Նուրիջանյանը։ Նոյեմբերի 30-ին նա հաղորդում էր, որ Քարվանսարայի շրջանի գյուղացիները երգերով են մոտենում Սովետական Ադրբեջանի սահմաններին և օգնություն խնդրում և որ «ապստամբներն ու կարմիր բանակի զորամասերը Քարվանսարան գրավեցին առանց մի որևէ դիմադրության»²։

Կարմիր բանակի մոտ՝ Երևան

Վ. Ի. Լենինը ջերմորեն ողջունեց Հայաստանի աշխատավորներին՝ նրանց հաղթանակի առթիվ։ 1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի անունով ուղարկված հեռագրում Վ. Ի. Լենինը գրում էր. «Հանձին ձեզ ողջունում եմ իմ պերիալիզմի ճնշումից ազատագրված աշխատավորական Սովետական Հայաստանին։ Չեմ կասկածում, որ դուք կգործադրեք բոլոր ջանքերը՝ Հայաստանի, Թուրքիայի, Ադրբեջանի աշխատավորների միջև եղբայրական համերաշխություն հաստատելու համար»³։

Ստեղծված իրադրության մեջ դաշնակցական կառավարությանը ոչինչ չէր մնում անել, բացի Հայաստանում հաղթանակած սովետական իշխանության

1 ՄՀԻ ԿԿԱ, ֆ. 85, գ. 14, թ. 12—13։

2 Նույն տեղում, գ. 85, թ. 1։

3 Վ. Ի. Լենին, Նոյեմբեր, հատ. 31, էջ 550։

առջև կապիտուլյացիայի ենթարկվելուց, որը ձևակերպվեց 1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին կեդրանի և դաշնակցականների միջև կնքված համաձայնագրով, որի առաջին կետով դաշնակցականներն ընդունում էին Հայաստանի Հեղկոմի գեկլարացիան Հայաստանը Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն հռչակելու մասին: Մինչև Հայաստանի սովետների համագումարի հրավիրումը իշխանությունը գտնվելու էր Հեղկոմի ձեռքին, որի կազմի մեջ պետք է մտնեին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության հինգ և ձախ դաշնակցականների երկու ներկայացուցիչներ: Համաձայնագրի կարևոր կետերից մեկն էր հանդիսանում Սովետական Ռուսաստանի համաձայնությունը անհրաժեշտ քանակությամբ զինված ուժ կենտրոնացնել Հայաստանում՝ վերջինի անկախությունը և անվտանգությունը ապահովելու համար¹:

Համաձայնագրի կնքումից հետո իշխանությունը, մինչև Հայաստանի Հեղկոմի Երևան գալը, հանձնվում էր զինվորական հրամանատարությունը՝ հանձինս Դր. Կանայանի (Դրո) և Սովետական Ռուսաստանի կողմից հրամանատարությունը կից զինվորական կոմիսար նշանակված Սիլինի:

Սակայն, համաձայնագրի կնքումը չէր նշանակում դաշնակցական կառավարության կողմից կամավոր իշխանության հանձնումը Հեղկոմին: Հեղկոմի գեկլարացիայում ասվում էր. «...իշխանությունը արդեն խլված է դաշնակցությունից՝ ապստամբ ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ և նրան վերադարձված: Ինչպես արդեն ասվեց, համաձայնագիրը դաշնակցական կառավարության կապիտուլյացիա էր նշանակում:

Դեկտեմբերի 4-ին Հեղկոմի անդամները, ապստամբները և նրանց օգնության եկած սովետական զորամասերը մտնում են Երևան: Աշխատավորությունը ցնծությամբ է դիմավորում նրանց:

1920 թվականի դեկտեմբերի 6-ին քաղաքում կայանում է բազմամարդ միտինգ: Միտինգը ողջունի հեռագիր է ուղարկում Վ. Ի. Լենինին: Հեռագրում մասնավորապես ասված էր. «Խիստ ու կուռ շարքերով համախմբվելով կոմունիստական կարմիր դրոշակների շուրջը, աշխատավորությունը հանձինս Ձեզ՝ ողջունում է Հոկտեմբերյան հեղափոխության առաջամարտիկին, հեղափոխության, որի ալիքները խորտակելով ու ոչնչացնելով բոլոր արգելքները հասան հեռավոր Հայաստան...»

Ունենալով ռուս բանվորների անցյալի փորձը, ներկայումս աշխատավորական Ադրբեյջանի ու Ռուսաստանի օգնությունը, Խորհրդային Հայաստանի երիտասարդ հանրապետությունը համարձակ և անվախ դիմում է դեպի ապագան և բնավ չի կասկածում, որ աշխատանքը վերջնականապես հաղթահարելու է կապիտալին²:

Երևան գալուց հետո Հեղկոմը նպատակահարմար չգտավ իր կազմի մեջ մտցնել ձախ դաշնակցականների ներկայացուցիչներին: Դրոն շուտով հանվեց իր պաշտոնից:

¹ Համաձայնագիրը տե՛ս «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении» (сборник документов), Երևան, 1957, էջ 441:

² «Կոմունիստ» (Երևան), 8 դեկտեմբերի 1920 թ.:

Այսպիսով, Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների պայքարը սովետական իշխանության հաստատման համար՝ ուռա մեծ ժողովրդի եղբայրական օգնությամբ, պսակվում է լիակատար հաղթանակով: Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթական դրոշմը ծածանվում է Հայաստանի վրա:

1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին հանդես գալով Սովետների համառոտաստանյան VIII համագումարում ժողովրդական կոմիսարների սովետի հաշվետու ղեկուցումով, Վ. Ի. Լենինը ասաց. «Ես պետք է նշեմ նաև, ընկերներ, որ Արևելքում մեր քաղաքականությունն այս տարվա ընթացքում խոշոր հաջողություններ ունեցավ: Մենք պետք է ողջունենք Բուխարայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի սովետական հանրապետությունների կազմվելն ու ամրապնդվելը, որոնք վերականգնեցին ո՛չ միայն իրենց լիակատար անկախությունը, այլև իշխանությունը վերցրին բանվորների և գյուղացիների ձեռքը: Այդ հանրապետություններն ապացույց և հաստատումն են այն բանի, որ սովետական իշխանության գաղափարներն ու սկզբունքները մատչելի և անմիջապես իրագործելի են ո՛չ միայն այն երկրներում, որոնք արդյունաբերության տեսակետից զարգացած են, ո՛չ միայն սոցիալական այնպիսի հենարան ունեցող երկրներում, ինչպիսին պրուետարիատն է, այլև այնպիսի հիմք ունեցող երկրներում, ինչպիսին գյուղացիությունն է»¹:

Հայաստանի աշխատավորները մեծ խանդավառությամբ ողջունեցին սովետական իշխանության հաստատումը՝ Հայաստանում: Քաղաքներում ու գյուղերում տեղի էին ունենում բազմամարդ միտինգներ ու ժողովներ, որոնց մասնակիցները խոստանում էին շինել իրենց կյանքը սովետական իշխանության պաշտպանության, իրենց ջանքերը երկրի վերակառուցման համար:

Ադրբեջանի Հեղկոմը երկրի բանվորների ու գյուղացիների անունից ջերմորեն ողջունեց Հայաստանի աշխատավորներին՝ նրանց հաղթանակի առթիվ և խոստացավ օգնել ինչով կարող է:

Սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում ողջունեցին Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդները: Այդ առթիվ Վլադիկավկազում հանդիսավոր ժողովում ղեկուցումով հանդես եկավ Ս. Մ. Կիրովը: Ժողովը որոշեց ողջունել Հայաստանի աշխատավորներին: Հեղկոմը ողջուններ ստացավ նաև ուրիշ տեղերից:

Սովետական իշխանության հաստատումը շրջադարձային կետ հանդիսացավ հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ: Սովետական կարգերի հաստատմամբ նոր, լուսավոր դարաշրջան սկսվեց նրա կյանքում: Սովետական իշխանությունը փրկեց հայ ժողովրդին ֆիզիկական բնաջնջումից և աննախընթաց զարգացման հնարավորություններ ստեղծեց նրա համար: Հայ ժողովուրդը ստեղծեց իր սովետական ազգային պետականությունը:

Թոթափելով սեփական և օտարերկրյա կեղեքիչների լուծը, հայ ժողովուրդը ձեռք բերեց իր սոցիալական ու ազգային ազատագրումը: Ստեղծելով իր սովետական պետությունը, նա կանգնեց սոցիալիստական զարգացման լայն ճանապարհի վրա:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 31, էջ 619:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ:

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԾԵՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

~ Երիտասարդ սովետական իշխանությունը Հայաստանում ժառանգություն ստացավ ավերված մի երկիր: Եթե դրան ավելացնենք նաև այն, որ վրացական մենշևիկյան կառավարությունը բլոկադայի էր ենթարկել Սովետական Հայաստանը, կտրելով երկաթուղային կապը նրա և Սովետական Ռուսաստանի ու Ադրբեջանի միջև և որ Ալեքսանդրապոլն իր գավառով գտնվում էր թուրքերի ձեռքում, Զանգեզուրում շարունակում էին իշխել դաշնակցականները, իսկ Լոռու մի մասը՝ «չեղզոք գոտին» գտնվում էր վրաց մենշևիկների իշխանության ներքո՝ պարզ կդառնա, թե ինչպիսի ծանր պայմաններում Հայաստանում հաղթանակած սովետական իշխանությունը ձեռնամուխ եղավ սոցիալիստական շինարարությանը: Հասկանալի է, որ երկրի առանձնահատկությունները հաշվի առնելու հետ մեկտեղ, սովետական իշխանությունը Հայաստանում պետք է օգտագործեր և օգտագործեց Սովետական Ռուսաստանի, ինչպես նաև սովետական մյուս հանրապետությունների փորձը:

Սովետական իշխանության տուգն Հայաստանում ծառացած խնդիրներից անհետաձգելի և ամենակարևորը՝ պրոլետարիատի դիկտատուրայի, սովետական իշխանության օրգանների ստեղծումն ու ամրապնդումն էր:

Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունից հետո իշխանությունը Ռուսաստանում իրենց ձեռքը վերցրին սովետները, որոնք հեղափոխության նախօրյակին արդեն դարձել էին բոլշևիկյան: Այլ էր պատկերը Հայաստանում: Սովետական իշխանության հաստատման ժամանակ այստեղ սովետներ գոյություն չուներին: Անհրաժեշտ էր ընտրել նրանց՝ վարից վեր: Բայց այդ աշխատանքը անմիջապես կատարել հնարավոր չէր այն պատճառով, որ այդ խնդիրը պահանջում էր նախնական մեծ կազմակերպչական և մասսայական-բացատրական աշխատանք: Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակից հետո անհրաժեշտ էին իշխանության այնպիսի մարմիններ, որոնք պաշտպանեին աշխատավորների շահերը, սովետական իշխանության կողմից սահմանված հեղափոխական իրավակարգը և նախապատրաստեին պետական իշխանության ընտրովի մարմինների՝ բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների դեպուտատների սովետների ստեղծման պայմանները: Իշխանության այդպիսի ժամանակավոր մարմիններ էին հեղափոխական կոմիտեները:

Սովետական Հայաստանի նոր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի ստեղծումը կատարվում էր հայ ժողովրդի ազգային պետական իշխանության անդրանիկ օրգանի՝ Հայաստանի Հեղկոմի ղեկերտների, կարգադրությունների և հրամանների հիման վրա:

Պետական կյանքի առանձին բնագավառների ղեկավարման համար Հայաստանի Հեղկոմը ստեղծեց ներքին գործերի, արտաքին գործերի, հողագործության, ռազմական, լուսավորության, արդարադատության, ֆինանսների, պարենավորման, աշխատանքի, առողջապահության, սոցիալական ապահովագրության և ճանապարհների, փոստի ու հեռագրի ժողովրդական կոմիտեներ:

Այդ ժամանակ ժողովրդական կոմիսարիատների մեջ հատուկ դեր էր խաղում ներքին գործերի կոմիսարիատը, որը հանդիսանում էր բարձրագույն վարչական մարմինը Հայաստանում: Նրա միջոցով էր Հեղկոմը կառավարում երկիրը: Այդ կոմիսարիատի պարտականությունների մեջ էին մտնում տեղերում իշխանության կազմակերպումը, բոլոր վարչական մարմինների գործունեության հսկողությունը: Կոմիսարիատը Հայաստանի Հեղկոմի համաձայնությամբ իրավունք ուներ հեռացնել տեղական հեղկոմների անդամներին և նշանակել նորերին¹: Ներքին գործերի ժողկոմատի 1920 թվականի դեկտեմբերի 13-ի հրամանով վերացվեցին դաշնակցական կառավարության օրոք գոյություն ունեցող վարչական հիմնարկությունները: «Սույն հրամանը հրատարակելու օրվանից, — ասված էր հրամանում, — վերացվում են հետևյալ հիմնարկություններն ու պաշտոնները՝ նահանգապետությունները, քաղաքային ինքնավարությունները, գավառային կոմիսարները, նախկին ներքին գործերի նախարարության արտակարգ լիազորները, միլիցիայի տեսուչները, նահանգական ատյանները, հանրապետության միլիցիայի պահեստը՝ բոլոր նրանց մոտ գտնված գրասենյակներով և հաստիքներով»²: Մինչև սովետների ընտրությունները գյուղի, շրջանի և գավառի իշխանությունն իրենց ձեռքն էին վերցնում հեղկոմները: Գավառային հեղկոմները կազմակերպում էին շրջանային հեղկոմներ, իսկ վերջիններս՝ գյուղական հեղկոմներ: Ներքին գործերի կոմիսարիատը մեծ աշխատանք ծավալեց նոր՝ սովետական վարչական ապարատի կազմակերպման և ղեկավարման ուղղությամբ: Ներքին գործերի կոմիսար էր նշանակված Հեղկոմի անդամ Ի. Դովլաթյանը:

Հայաստանի Հեղկոմի դեկտեմբերի 21-ի դեկրետով շեղյալ հայտարարվեց Ռուսական կայսրության «Հավաք օրինացը»՝ այն բոլոր փոփոխություններով, որոնք մտցրել էին նրա մեջ ժամանակավոր կառավարությունը, անդրկովկասյան կոմիսարիատը, սեյմը և դաշնակցական կառավարությունը³: Դրա փոխարեն Հայաստանում, տեղական պայմաններին համապատասխան, որոշ փոփոխություններով կիրառվելու էին Ռուսաստանի Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության օրենքները:

Հայաստանի Հեղկոմի դեկտեմբերի 6-ի հրամանով իրենց լիազորություններից զրկվեցին դաշնակցական կառավարության արտասահմանում գտնվող բոլոր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները և միսիաները:

Ներքին գործերի ժողկոմատի հունվարի 21-ի հրամանով վերացվեցին դասերը, դասային բոլոր արտոնություններն ու սահմանափակումները: «Այժմ Հայաստանում գոյություն ունեցող դասերը և քաղաքացիների դասային բաժանումները, — ասված էր հրամանում, — դասային արտոնությունները և սահմանափակումները, դասային կազմակերպությունները և հիմնարկությունները, ինչպես նաև քաղաքացիական բոլոր աստիճանները վերացվում են»⁴:

¹ Տե՛ս «Հեղկոմների սոցիալիստական մեծ ռեզոլուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 426:

² Նույն տեղում, էջ 425:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 441:

⁴ Նույն տեղում, էջ 465:

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո Հեղկոմի առջև ծառանում է երկրի պաշտպանության խնդիրը, Սովետական Հայաստանի կարմիր բանակի ստեղծման հարցը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ դաշնակցական կառավարության բանակի շարքային կազմը իր մեծամասնությամբ բաղկացած էր գյուղացիներից և բանվորներից, որոնք կամավոր կերպով անցել էին սովետական իշխանության կողմը, Հեղկոմը որոշում է վերակազմել բանակը: Բանակում քաղաքական-մասսայական աշխատանք տանելու, նրա մարտունակությունն ամրապնդելու նպատակով հիմնվում է քաղաքական վարչություն, հաստատվում է զինվորական կոմիսարների ինստիտուտ: Պետությունն իր վրա է վերցնում կարմիրբանակայինների ընտանիքների հոգսը, նշանակում է նպաստ և մի շարք արտոնություններ տալիս նրանց: Ռազմական գործերի ժողովում է նշանակվում Ա. Նուրիջանյանը, իսկ քաղաքական վարչության պետ՝ Հ. կաղանը:

Հին պետական ապարատի վերացման գործում մեծ նշանակություն ունեցավ արդարադատության ժողովմատի հին դատարանների վերացման մասին 1920 թվականի դեկտեմբերի 18-ի հրամանը: Հին դատարանների փոխարեն արդարադատության ժողովմատի դեկտեմբերի 22-ի հրամանով ստեղծվեցին նոր, սովետական դատարաններ: Հայաստանի Հեղկոմին կից կազմակերպվեց գերագույն հեղափոխական տրիբունալը, իսկ արդարադատության ժողովմատին կից՝ հեղափոխական տրիբունալները: Եկեղեցին անշատվեց պետությունից, իսկ դպրոցը՝ եկեղեցուց: Արդարադատության ժողովում նշանակվեց Ս. Բաղդատյանը:

Հակահեղափոխության շարաշահության և սաբոտաժի դեմ պայքարելու նպատակով Հեղկոմի 1920 թվականի դեկտեմբերի 6-ի դեկրետով կազմվում է արտակարգ հանձնաժողով:

Սովետական իշխանությունը վերջ տվեց ազգամիջյան ընդհարումներին և հաստատեց խաղաղություն ու եղբայրություն Հայաստանում ապրող բոլոր ժողովուրդների միջև: Սովետական կարգերի հաստատվելուց հետո Հայաստան վերադարձան մոտ 100 հազար աղբբեջանցիներ¹, որոնց սովետական պետությունը ամեն տեսակի օգնություն ցույց տվեց ավերված գյուղերը վերակառուցելու և տնտեսությունը կարգավորելու համար: 1920 թվականի դեկտեմբերի 16-ին Երևանում տեղի ունեցավ աղբբեջանական բնակչության խանդավառ միտինգ: Միտինգում ընդունված բանաձևում ասված էր, որ աղբբեջանցի աշխատավորները պատրաստ են մինչև վերջ պաշտպանելու Հայաստանում հաղթանակած սովետական իշխանությունը:

Հեղկոմի 1920 թվականի դեկտեմբերի 6-ի դեկրետով Սովետական Հայաստանի սահմաններում պետական լեզու է հայտարարվում հայերենը, իսկ այն վայրերում, որտեղ ապրում էին աղբբեջանցիներ՝ նաև աղբբեջաներենը:

Հեղկոմի 1920 թվականի դեկտեմբերի 28-ին հրապարակված դեկրետով ազգայնացվեց հողը: Բանվորա-գյուղացիական ազգաբնակչության հողազուրկ և սակավահող մասը հողաբաժիններով ապահովելու և գյուղատնտեսությամբ զբաղվել ցանկացողներին հողեր բաշխելու նպատակով, այլև հանրապետու-

¹ Տե՛ս «Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության ժողովրդական կոմիսարների 1920—1922 թթ. հաշվետվություն», Երևան, 1923, էջ 26:

խյան բոլոր կարիքները բավարարելու համար, արքունական, նաղելի, եկեղեցական, վանքային, վակուֆային, մեչետային, իրավաբանական անձերի, մասնավոր հոգերը դառնում են Հայաստանի Սոցիալիստական Հանրապետության սեփականություն¹։ Այսպիսով իրականացավ գյուղացիության հողին տիրանալու դարավոր երազանքը։

Հայաստանի Հեղկոմի դեկտեմբերի 31-ի դեկրետով պետականացվում են ջրերը, իսկ 1921 թվականի հունվարի 10-ի և 11-ի դեկրետներով՝ անտառները և ամբողջ հողի ընդերքը։

Հողային հարցի լուծմամբ չբավոր գյուղացիությունն ավելի սերտորեն է համախմբվում սովետական իշխանության շուրջը, ավելի է ամրապնդվում բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքը։

Աշխատավորների սոցիալական ապահովության գործը կազմակերպելու համար Հեղկոմը ստեղծում է սոցիալական ապահովության ժողովրդական կոմիսարիատ։ Ժողովրդական կոմիսար է նշանակվում Հ. Կոստանյանը։

Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը սոցիալիստական հիմունքներով վերականգնելու և զարգացնելու նպատակով Հեղկոմը 1921 թվականի հունվարի 21-ի դեկրետով Հեղկոմին կից ստեղծեց ժողովրդական տնտեսության խորհուրդը։ Մասնավոր ձեռնարկությունների ազգայնացումը հիմնականում տեղի ունեցավ 1921 թվականի ապրիլից հետո։

Ֆինանսների ժողովրդական կոմիսարիատի, որին ղեկավարում էր Ե. Երվանյանը, դեկտեմբերի 28-ի և 31-ի հրամաններով կազմակերպվեց Սովետական Հայաստանի պետական բանկը։

Ժողովրդական տնտեսության խորհրդի և պետական բանկի կազմակերպմամբ, ինչպես և մասնավոր ձեռնարկությունների պետականացմամբ սովետական իշխանությունը լիկվիդացնում էր տապալված շահագործող դասակարգերի տնտեսական ուժը։

Սովետական իշխանությունն իր գոյության առաջին իսկ օրերից մեծ ուշադրություն դարձրեց լուսավորության գործին։ Այդ աշխատանքը ղեկավարելու համար կազմակերպվում է լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատ։ Ժողովրդական կոմիսար է նշանակվում Աշ. Հովհաննիսյանը։ Հայաստանի Հեղկոմի 1920 թվականի դեկտեմբերի 17-ի դեկրետով պետական սեփականություն հայտարարվեցին և լուսավորության ժողովմատին հանձնվեցին կուլտուր-կրթական հիմնարկությունները՝ հնագիտական և ազգագրական թանգարանները, գրադարանները և այլն։ Հիմնադրվեցին Երևանի պետական համալսարանը, կուլտուր-պատմական ինստիտուտը, մի շարք այլ դպրոցներ և կուլտուրական հաստատություններ։

Պետական խոշոր նշանակություն է ստանում պարենավորման հարցի կարգավորումը։ Այդ նպատակով Հեղկոմը իր դեկտեմբերի 14-ի դեկրետով կազմակերպեց պարենավորման ժողովրդական կոմիսարիատ, որը միաժամանակ ղեկավարում էր արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ալ. Բեգզադյանը։

¹ «Երկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ուղուցիայի և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 448։

Պարենային ճգնաժամը մեղմացնելու համար սովետական իշխանությունը 1920—1921 թվականների ձմռանը ստիպված դիմում է ունեղր դյուղացիներին՝ հացի պաշարների մասնակի բռնագրավումների և սահմանում հացի առևտրի պետական մենաշնորհ։ Այդ միջոցառումները փաստորեն նշանակում էին ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության կիրառումը, որը, սակայն, լայն շահեք չընդունեց և կարճ տևեց։

Հեղկոմի 1921 թվականի հունվարի 4-ի դեկրետով նախկին պետական վերահսկողությունը վերակազմվում է բանվորա-գյուղացիական տեսչության, որին վերապահվում են ժողովրդական կոմիսարիատի իրավունքներ։ Բանվորա-գյուղացիական տեսչության պարտականություններն էին՝ հետևել Հեղկոմի դեկրետների, որոշումների, ժողովրդական կոմիսարիատների հրամանների և որոշումների արագ և ճիշտ կիրառմանը, ստուգել սովետական հիմնարկների աշխատանքները, պայքարել բյուրոկրատիզմի, քաջշունչների դեմ, հիմնավորված առաջարկություններ ներկայացնել կենտրոնական և տեղական սովետական կազմակերպություններին՝ սովետական ապարատը ավելի պարզ դարձնելու, աշխատանքի բնագավառում զուգահեռականությունը, անտնտեսվարությունը վերացնելու ուղղությամբ։ Բանվորա-գյուղացիական տեսչությանը կից կազմակերպվում է հատուկ բյուրո, որը պետք է դիմումներ ընդունի սովետական ծառայողների կողմից կատարված անօրինական գործողությունների, զեղծումների մասին։ Դիմումները պետք է քննվեն բանվորա-գյուղացիական տեսչությունում։ Զանցանքի ու հանցանքի համար վերոհիշյալ տեսչությունը իրավունք ուներ դատել պաշտոնատար անձանց և համապատասխան օրգանների միջոցով նրանց հեռացնել պաշտոնից։ Բանվորա-գյուղացիական տեսչությունն իր աշխատանքներում պետք է ներգրավեր աշխատավորներին։

Մեծ ուշադրություն դարձնելով աշխատավորների առողջապահության գործին, Հեղկոմը իր 1920 թվականի դեկտեմբերի 22-ի դեկրետով կազմակերպում է առողջապահության ժողովրդական կոմիսարիատ։ Կոմիսարիատի աշխատանքը շուտով սկսում է ղեկավարել Ս. Համբարձումյանը, որին հետո փոխարինում է Ս. Լազարևը։

Երիտասարդ սովետական իշխանությունը կադրերի խիստ կարիք էր զգում։ Ստեղծվող սովետական և կուսակցական օրգանները անհրաժեշտ էր ապահովել փորձված աշխատակիցներով։ Այդ նպատակով ՀԿԿ Կենտկոմի խնդրանքով և ՌԿ(Բ)Կ կովկասյան բյուրոյի առաջարկով Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն մոբիլիզացնում է Ադրբեջանում աշխատող 310 հայ կոմունիստների և ուղարկում Հայաստան աշխատանքի, որոնք խոշոր գործ են կատարում սովետական իշխանության ամրապնդման համար։ Այդ ժամանակ ՀԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի քարտուղարն էր Գ. Ալիխանյանը։

Սովետական պետական օրգանների ստեղծման հետ զուգընթաց Հայաստանի Հեղկոմը Ալեքսանդրապոլի և նրա գավառի բնակչությանը թուրքական զավթիչների ոչնչացումից փրկելու նպատակով դիմում է մի շարք միջոցառումների։

Թուրքական բանակի կողմից գրավված Կարսի մարզի և Ալեքսանդրապոլի գավառի հայ բնակչության այն մասը, որը չկարողացավ փախչել, հալածվում և ոչնչացվում էր թուրքական զորքերի կողմից։

Ռումինական քաղաքացի Վ. Իոնեսկուն, որը չէր կարողացել հեռանալ Կարսից՝ թուրքերի կողմից այն գրավելուց հետո, պատմել է, որ «Կարսում նա թուրքական բժիշկ Նուրի բեյից իմացել է, որ քաղաքում սպանվել է 8 հազար հայ»¹։ Սակայն Վ. Իոնեսկուի կարծիքով «Սպանվածների թիվը 10—12 հազարից պակաս չպիտի լիներ. դեռ մեկ ամիս հետո քաղաքի շրջակայքում կարելի էր հանդիպել բազմաթիվ դիակներին»²։

Թուրքական զավթիչները, ձմռան սոսկալի ցրտերին, Ալեքսանդրապոլից և գյուղերից հավաքելով տղամարդկանց՝ հանել են նրանց հագուստը, և հագցրելով ալյուրի պարկերից կարված շորեր, հարկադիր աշխատանքի քշել դեպի Կարս, Սարիղամիշ և էրզրում։

Ալեքսանդրապոլի գավառի երկրորդ շրջանի կոմիսարը Հայաստանի Հեղկոմին ուղարկած իր զեկուցագրում հաղորդում է Քավթառու գյուղում թուրքերի կողմից ինչը կոմունիստի սպանության մասին։ 1920 թվականի դեկտեմբերի 26-ին գյուղ է մտնում թուրքական զորքերի մի ջոկատ։ Ջոկատը գյուղում տեղավորելու համար թուրքերը աշխատանքի են հանում մի խումբ գյուղացիներին, որոնց թվում լինում են նաև ինչը կոմունիստ։ Աշխատանքը վերջացնելուց հետո պարզվում է, որ կոմունիստներն անհայտացել են։ Շրջանի կոմիսարը հետաքննություն է կատարում ու պարզում, որ նրանց սպանել են թուրքական զինվորները և դիակները Քավթառու գյուղի մի բնակչի սալով գյուղից տարել դուրս ու թաղել։ Եվ որպեսզի կորցնեն կատարված ոճրագործության հետքերը, վերադարձին նրանք սպանել են նաև սալի տիրոջը։ «Ինչպես այդ իմ կողմից բազմիցս հաստատված է,— հայտնում է շրջանի կոմիսարը,— թուրք զինվորները խիստ կարգապահության հետևանքով ոչինչ չեն անում առանց հրամանատարական կազմի գիտության և այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ մեր կոմունիստ ընկերները ամենավարագ կերպով սպանվել են թուրքական հրամանատարական կազմի գիտությանը»³։

Ոչ լրիվ տվյալներով թուրքական զավթիչների ձեռքով Ալեքսանդրապոլի գավառում սպանվել էին մոտ 30 հազար տղամարդ, 30 հազար կին և երեխա։ Բացի այդ, սովից մեռածների թիվը հասել էր 32 հազարի։ Այդ վայրերից թուրքերը էրզրումի ուղղությամբ հարկադիր աշխատանքի էին քշել մոտ 15 հազար մարդ, որոնց մեծագույն մասը չի վերադարձել տուն⁴։ Պետական և մասնավոր գույքի հափշտակումը շտեպանված շափերի է հասել։ Տարել են ամեն ինչ՝ սկսած պատուհանների, դռների շրջանակներից մինչև շոգեքարշերը, վագոնները, հացահատիկը և անասունները։

Սպանությունները, բռնությունները և բնակչության գույքի հափշտակումը դադարեցնելու նպատակով Հայաստանի Հեղկոմը անմիջապես դիմում է մի շարք միջոցառումների։ Անկախալի կառավարության ուղղված 1921 թվականի հունվարի 7-ի և 18-ի նոտաներով Հեղկոմը կտրուկ կերպով պահանջում է վերջ տալ այդ բոլորին։ Հունվարի 7-ի նոտայում ասված էր. «Հայաստանի Խորհրդարանին Սոցիալիստական Հանրապետության կառավարության կողմից ստաց-

1 ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 43, ք. 34։

2 Նույն տեղում։

3 Նույն տեղում, գ. 25, ք. 81։

4 Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 43, ք. 1։

ված ստույգ, տեղեկությունների համաձայն Ալեքսանդրապոլի գավառում և «չեզոք գոտում» «ձեր օկուպացիոն զորքերի կողմից անընդհատ կատարվում են բռնություններ, կողոպուտ և սպանություններ հիշված վայրերի խաղաղ աշխատավոր բնակչության նկատմամբ: Թուրքական զորքերի կողմից գրավված բոլոր վայրերում գրավվում և Թուրքիա է ուղարկվում Հայաստանի ՍՍՀ պետական գույքը, թալանվում է մասնավոր գույքը և տնտեսությունը, քշվում տարվում են գյուղացիների անասունները և բռնագրավվում են բնակչության պարենի վերջին պաշարները: Թուրքիա տանելու համար նախանդ կայարանում կենտրոնացվում է շրջակա գյուղերում բռնագրավված հացահատիկի խոշոր պաշար, որի հետևանքով այդ գյուղերի բնակիչները սովի, մահվան են դատապարտվում»: Նոտայի վերջում Հայաստանի Հեղկոմը պահանջում էր գրավված վայրերից դուրս հանել օկուպացիոն զորքերին, դադարեցնել հալածանքներն ու սպանությունները և պատժել այդ հանցագործությունների մեղավորներին:

Հունվարի 18-ի նոտայում բերվում էին նոր փաստեր, մասնավորապես ասվում էր այն մասին, թե ինչպես 18 տարեկանից մինչև 50 տարեկան աշխատունակ տղամարդիկ ուժով քշվում են դեպի Սարիղամիշ ու էրզրում և այդ վայրերում դաժան պայմաններում պարտադիր աշխատանքի են դատապարտվում: Ասվում էր նաև, որ Թուրքական իշխանությունները փորձում են Ղարաքիլիսայից տուն վերադարձող գաղթականներին ևս ուղարկել դեպի էրզրում և որ Կարսում սպանությունները ավելի փոքր չափերով դեռևս շարունակվում են: Նոտայի վերջում ընդգծվում էր, որ Սովետական Հայաստանի կառավարությունը ստիպված է Թուրքական հրամանատարության այդ քայլերը դիտել որպես գործողություններ, որոնց նպատակն է արյունաքամ անել և լիովին ավերել այն շրջանները, որոնք ժամանակավորապես օկուպացվել են Թուրքական զենքի համար հաջող պատերազմի հետևանքով և որոնք պետք է ազատագրվեն օկուպացիոն զորքերից:

Այսպիսի բացառիկ դժվարին պայմաններում էին տեղի ունենում Հայաստանում հաղթանակած երիտասարդ սովետական իշխանության առաջին քայլերը:

4. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԼՈՌՎԱ «ՉԵԶՈՔ ԳՈՏՈՒՄ»

Լոռվա «չեզոք գոտում», որը ստեղծվել էր 1918 թվականի դեկտեմբերին Անտանտի իմպերիալիստների հրահրումով բռնկված հայ-վրացական պատերազմից հետո, մինչև 1920 թվականի կեսերը տեղի ու տնօրեն էին հանդիսանում՝ անգլիական իմպերիալիստները, իսկ այնուհետև՝ վրացական մենշևիկները:

«Չեզոք գոտում» մեջ էին մտնում նախկին Բորչալու գավառի Ալավերդու, Ուզունլարի և Վորոնցովկայի շրջանները՝ 41 գյուղերով: Հետագայում մենշևիկներին նոր նվաճումների հետևանքով այդ գյուղերի թիվն ավելանում է՝ հասնելով 53-ի: «Չեզոք գոտին» կառավարելու համար դեռևս 1919 թվականի հուն-

1 ՀՍՍՀ ՀՍՍՀ ԳԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 318, թ. 69—70:

վարին Թիֆլիսում կայացած հայ-վրացական կոնֆերանսի որոշմամբ ստեղծվել էր խառն վարչություն՝ ամերիկյան, անգլիական ու ֆրանսիական իմպերիալիստների ներկայացուցիչների ղեկավարության և հսկողության ներքո՝ «Չեզոք գոտու» փաստական կառավարին էր անգլիական գեներալ-նահանգապետը:

Ադրբեջանում սովետական իշխանություն հաստատվելուց հետո, Լոռվա «չեզոք գոտու» կապակցությամբ վրացական մենշևիկների և դաշնակցականների միջև եղած վեճերը այլ բնույթ են ստանում: Նպատակ ունենալով միացյալ ուժերով պայքարելու ընդդեմ Սովետական Ադրբեջանի և Ռուսաստանի, ճնշելու սովետական իշխանության համար՝ Վրաստանում և Հայաստանում մղվող պայքարը, նրանք արդեն ամեն կերպ ձգտում էին այդ վեճերը հարթել խաղաղ ճանապարհով:

1920 թվականի աշնանը, օգտվելով Հայաստանի համար պատերազմի պատճառով ստեղծված ծանր իրադրությունից, վրաց մենշևիկները դաշնակցականներից պահանջեցին իրենց զորքերը մտցնել Լոռվա «չեզոք գոտին»: Այդ կապակցությամբ դաշնակցականների և մենշևիկների միջև բանակցություններ են սկսվում, որոնք ավարտվում են 1920 թվականի նոյեմբերի 13-ին կնքած համաձայնագրով: Ըստ այդ համաձայնագրի Վրաստանի կառավարության առաջարկով Հայաստանի կառավարությունը տալիս է համաձայնություն «չեզոք գոտում» վրացական զորքերը մտցնելու մասին¹: Այդպիսով, վրացական մենշևիկները գրավեցին Լոռվա «չեզոք գոտին»: Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատվելուց հետո, շարունակելով իրենց առաջխաղացումը, վրաց մենշևիկների զորամասերը հասնում են մինչև Շահալի կայարանը և զավթում Զալաօղլին (այժմ Ստեփանավան), Լորուտը, Աթանը և ուրիշ գյուղեր²: Մենշևիկների կողմից գրավված շրջանների վիճակի մասին Լոռվա ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի հաղորդագրության մեջ ասված է. «Ներկայումս այդ գրավված շրջաններում թագավորում է սանձարձակ քառահանգ վերաբերմունք և ամենախայտառակ կողոպուտ: Զինաթափման աստառի տակ բոլոր գյուղերում և խրճիթներում ընդհանուր խուզարկություններ տեղի ունեցան. բացի գեներից, մենշևիկյան բանդաները խլեցին գյուղացիներից ամեն տեսակի մթերքներ...»³:

Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատվելուց հետո, Հեղկոմը մի շարք նոտաներ է ուղարկում Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությանը՝ կտրուկ պահանջ դնելով Լոռվա «չեզոք գոտուց» մենշևիկյան զորքերը դուրս բերելու և տեղի աշխատավորության նկատմամբ եղած բռնություններին վերջ տալու համար: Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողկոմատը 1920 թվականի դեկտեմբերի 29-ի նոտայով դիմում է մենշևիկյան կառավարությանը՝ առաջարկելով խաղաղ բանակցություններ սկսել Սովետական Ռուսաստանի

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 16, թ. 72:

2 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 765, թ. 180:

3 Տե՛ս «Կոմունիստ» (Երևան), 11 փետրվարի 1920 թ., Լոռվա ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի հաղորդագրությունը:

4 Նույն տեղում:

նի ներկայացուցչի մասնակցությամբ: Սակայն վրացական մենշևիկները ոչինչ հաշվի առնել չեն ցանկանում: Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո ավելի է ուժեղանում Վրաստանի աշխատավորության պայքարը մենշևիկների տիրապետության դեմ: Հոսկանալով, որ իրենց տիրապետության օրերն արդեն հաշված են, վրացական մենշևիկները, ինչպես ամբողջ Վրաստանում, նույնպես և Վեդրո զոտում» էլ ավելի են ուժեղացնում հարձակումներն ու հալածանքները կոմունիստական կազմակերպությունների ու նրանց հետևից գնացող հեղափոխական բանվորության և գյուղացիության նկատմամբ: Բանտերը լցվում են կոմունիստներով և նրանց համակրողներով: Միաժամանակ թույլ չտալով Ռուսաստանից և Ադրբեջանից կենսամթերքներով բռնված գնացքների շարժումը դեպի Հայաստան, մենշևիկները շարունակում էին Սովետական Հայաստանին հայտարարված բլոկադան:

Ընդհատակում գործող կոռվա բոլշևիկյան կազմակերպությունների ղեկավարությամբ «Վեդրո զոտում» բանվորներն ու գյուղացիները նախապատրաստվում էին զինված ապստամբության: Այդ ժամանակ կոռու գավառում ամենաուժեղ կուսակցական կազմակերպությունը Ալավերդու շրջանին էր, որն ընդգրկում էր վեց երկաթուղային կայան (Այրում, Ախթալա, Շահալի, Ալավերդի, Սանահին, Քոլազերան) և Մանեսի, Ալավերդու, Հաղպատի, Որնակի, Սանահինի, Ուղունյարի, Մղարթի, Շնողի, Արճիշի, Ճոճկանի կուսակցական բջիջները: «Վեդրո զոտում» զնալով ուժեղանում էր կոմունիստական կուսակցության ազդեցությունը: Բանվորների և գյուղացիների մեծամասնությունը համոզվում էր, որ փրկության ճանապարհը միայն հաղթական զինված ապստամբությունն է:

Կոռվա բոլշևիկները սերտ կապի մեջ էին Վրաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների հետ: Վրացական մենշևիկների դեմ զինված ապստամբությունը նրանք նախապատրաստում էին միասնաբար:

1921 թվականի փետրվարին Պրիվոնոյե գյուղում տեղի ունեցած կոռվա կոմունիստական կազմակերպությունների ընդհատակյա կոնֆերանսի աշխատանքներին ակտիվ ղեկավար մասնակցություն են ունենում Վրաստանի կոմունիստական կուսակցության Թիֆլիսի կոմիտեի ներկայացուցիչները: Կոնֆերանսում բայման ճառ է ասում Թիֆլիսի կոմիտեի ներկայացուցիչ Հ. Գրիգորյանը:

«Վեդրո զոտում» զինված ապստամբություն նախապատրաստելու, տեղի կոմունիստական կազմակերպություններին օգնելու նպատակով ՌԿ(Բ) կուսակցության Կենտկոմի կովկասյան բյուրոն այնտեղ է ուղարկում ղեկավար կուսակցական աշխատողներ՝ Գ. Առուստամյանին, Ս. Լիսինին և ուրիշներին:

1920 թվականի դեկտեմբերի սկզբներին Ղարաքիլիսայի (այժմ Կիրովական) գավառային Հեղկոմը, ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոյից ուղարկված ներկայացուցիչների հետ միասին, հրավիրում է գյուղացիական մի շարք համագումարներ, որոնք խոշոր դեր խաղացին աշխատավորների հեղափոխական տրամադրությունների բարձրացման և զինված ապստամբության նախապատրաստման գործում: Ղարաքիլիսայի գավառային Հեղկոմի ղեկուցադրում այդ մասին ասված է. «Սույն դեկտեմբեր ամսի մեկից մինչև 10-ը մենք հրավիրել ենք երեք համագումար, որոնցից երկուսը անկուսակցական էին և եր-

որորը՝ կուսակցական։ Գյուղացիությունը այդ համագումարներում իր պատ-
րաստականությունը հայտնեց միանալու Սովետական Հայաստանին և ապրս-
տամբության դեպքում օգնել պարենով ու կենդանի ուժով։ ...Ներկայումս բոլոր
գյուղերում՝ Վորոնցովկայից մինչև Շահալի, կան կուսակցական կազմակեր-
պություններ։ Ինքնապաշտպանության անվան տակ մենք այդ կազմակերպու-
թյուններին կից կազմակերպել ենք զինված ուժեր՝ յուրաքանչյուր գյուղում
50—200 մարդ։ Այժմ մեզ մոտ նրանց թիվը հասնում է 2500 մարդու¹։

Վերահիշյալ գյուղացիական համագումարների պատգամավորները վերա-
դառնալով իրենց տեղերը, գյուղերում կազմակերպում էին ժողովներ, ուր զե-
կուցում էին համագումարների արդյունքների և մենշևիկների կողմից «չեզոք
գոտում» կատարվող բռնությունների մասին։ Նման ժողովներ են կայացել Վո-
րոնցովկայում, Պրիվոլնոյում, ռուսական Զալալօղլիում, Նովո-Պոկրովկայում,
Նովո-Միխայելովկայում, Կոտուր-Բուլաղում, Արմանիսում, Գյառգյառում և
մի շարք այլ գյուղերում։ Ընդունած որոշումներում աշխատավոր գյուղացիու-
թյունն իր զայրույթն էր արտահայտում մենշևիկների կողմից «չեզոք գոտում»
կատարվող բռնությունների դեմ և պատրաստակամությունը՝ մենշևիկների տի-
րապետությունը տապալելու և սովետական իշխանություն հաստատելու հա-
մար։ Ահա թե ինչ էր ասված, օրինակ, 1920 թվականի դեկտեմբերի 17-ին Վո-
րոնցովկայի բնակիչների ժողովում ընդունված որոշման մեջ, որը ստորագրել
են ժողովի կողմից լիազորված 174 մարդ։

«Ցանկանալով ազատվել կապանքներից ու շղթաներից, բռնություններից
ու կամայականություններից և Վրաստանի ազնվականների ու իշխանների ա-
վելորդ ու անկոչ իշխանությունից և միայն վճռական ցանկություն ունենալով
մեզ մոտ ամենուրեք տեսնել մեր ընտրած ժողովրդական իշխանությունը...
բանվորների ու գյուղացիների սովետների իշխանությունը, որոշեցինք ընկ.
Ս. Մ. Լիսինին անհապաղ գործուղել սովետական բանվորա-գյուղացիական կո-
մունիստական Ռուսաստանի ներկայացուցչի մոտ՝ բարձրաձայն հայտնելու
մեր բողոքը վրացիների (վրացական մենշևիկների — խմբ.) կողմից «չեզոք
գոտին» գրավելու, նրանց բռնի կամայականության և նրանց իշխանության
կողմից մեր ներքին գործերին ու գոյություն ունեցող օրենքներին միջամտելու
դեմ»²։

Նույնպիսի ոգով են գրված նաև մյուս գյուղերում կայացած ժողովներում
ընդունված որոշումները³։

Լոռում և նրան սահմանակից սովետական շրջաններում եղած պարտիզա-
նական ջոկատներն ամրապնդելու, նորերը կազմակերպելու և զինված ապրս-
տամբությունը բազմակողմանիորեն նախապատրաստելու նպատակով ՌԿ(բ)Կ
Կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի ցուցումով Հայաստանի Կ(բ)Կ Կենտկոմը 1920
թվականի դեկտեմբերի 20-ին Ղարաքիլիսայում կազմակերպում է ապստամ-
բության շտաբ՝ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի կողմից «չեզոք գո-
տուն» ամրացված ներկայացուցիչ Հովսեփ Լազյանի գլխավորությամբ։

1 «Ընդհանրական սոցիալիստական մեծ ռեյուցիան և սովետական իշխանության հաղթա-
նակը Հայաստանում», էջ 432։

2 Նույն տեղում, էջ 434—435։

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 427—429, 433 և այլն։

Շտաբի արամադրության տակ էին մի շարք կուսակցական ու ռազմական աշխատողներ: Ապստամբության շտաբն ամբողջ «չեզոք գոտին» բաժանում է 5 գավառամասերի՝ Վորոնցովկայի, Դսեղի, Ուզունլարի, Ջալալօղլու և Շնդղի: Ստեղծվում են գավառամասային ընդհատակյա հեղկոմներ, ամուր կապ է հաստատվում շտաբի և տեղերում գործող հեղկոմների ու կուսակցական բջիջների միջև:

1921 թվականի հունվարին «չեզոք գոտու» կուսակցական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ Ղարաքիլիսայում տեղի է ունենում լոռվա բուշեիկների կոնֆերանսը, որի աշխատանքները ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի կողմից ղեկավարում էր Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի և Հայաստանի Հեղկոմի անդամ Ա. Մուսվյանը: Նա զեկուցում է լոռվա կոմունիստական կազմակերպությունների խնդիրների մասին: Բացի դրանից, լսվում է տեղերի ներկայացուցիչների զեկուցումները:

Ա. Լազյան

Կոնֆերանսի աշխատանքներն ավարտելուց հետո, ապստամբության շտաբը հրավիրում է հատուկ խորհրդակցություն, որին մասնակցում են «չեզոք գոտու» պատգամավորները, Ղարաքիլիսայում գտնվող կայազորի հրամանատարությունը և այլ պատասխանատու աշխատողներ: Խորհրդակցությունը մշակում է ապստամբության մանրամասն պլանը և այն իրականացնելու համար գավառամասերին ամրացնում ռազմական գործի մասնագետներ: Փետրվարի 7-ին կազմակերպվում է լոռվա ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն՝ Հովսեփ Լազյանի նախագահությամբ: Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի կազմի մեջ էին մտնում Սիմոն Էլդյանը և Սեդրակ Սարգսյանը:

Փետրվարի առաջին տասնամյակում արդեն լիովին ավարտված էին զինված ապստամբության նախապատրաստական աշխատանքները:

Ապստամբության սկիզբը «չեզոք գոտում» նշանակված էր 1921 թվականի փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը: Սահմանված ճիշտ ժամանակին լոռվա «չեզոք գոտում» սկսվում է ապստամբությունը: Շնորհիվ Վրաստանի կոմունիստական կուսակցության կողմից մենշևիկյան բանակում տարված ագիտացիայի, զորամասերի զինվորների մեծ մասը հրաժարվեց կռիվի դասակարգային եղբայրների՝ «չեզոք գոտու» բանվորների ու գյուղացիների դեմ:

Մակայն որոշ տեղերում, ինչպես օրինակ, լոռվա տափաստանում, մենշևիկների ընտրովի զորամասերը ապստամբներին ցույց են տալիս կատաղի դիմադրություն: Նրանք հրետանային ուժեղ կրակով ավերում են Վորոնցովկա, Պրիվոլնոյե և շրջակա գյուղերը: Ապստամբության շտաբը դիմում է Սովետական Ռուսաստանի XI բանակի օգնությանը: Ընդառաջելով ապստամբներին, Գ. Օրջոնիկիձեի կարգադրությամբ, XI բանակի զորամասերը փետրվարի 12-ին անցնում են «չեզոք գոտու» սահմանը: Նրանք օգնության են հասնում լոռվա ապստամբ բանվորներին ու գյուղացիներին: Պարզ է, իհարկե,—

գրել է Գ. Օրբոնիկիձեն,— որ մոտ կանգնած կարմիր բանակը չէր կարող սառնարյուն կերպով նայել, թե ինչպես են մենշևիկները գնդակահարում սովետական իշխանության համար ապստամբություն բարձրացրած գյուղացիներին։ Բոցավառվող Վորոնցովկա և Պրիվոլնոյե գյուղերը մի ազդանշան եղան, որոնք կարմիր բանակին օգնության կանչեցին ապստամբներին...»¹։

Կարմիր բանակի օգնությամբ ապահովվեց ապստամբության արագ հաղթանակը Վեզդե գոտում»։

Ապստամբների առաջնահերթ ու կարևոր խնդիրներից մեկն էր՝ անվնաս կերպով փրկել մենշևիկների կողմից ահանված Շահալիի երկաթուղային կամուրջը, որի նշանակությունը բացառիկ էր։ Շնորհիվ ապստամբության շտաբի մտածված ու լուրջ ձեռնարկումների, ապստամբությունն սկսվելուց մի քանի ժամ հետո Շահալիի կամուրջը անվնաս կերպով գրավված էր։ Այդ գործում կարևոր դեր խաղաց Արտաշես Ստեփանյանը, որը խիզախորեն կամուրջը փրկեց ահանների պայթյունից և փլուզումից։

Առանց մեծ զոհեր տալու, ապստամբները ազատում են Շահալին, Կուրթանը, Գյուլագարակը, Ալավերդին, Վորոնցովկան, Հաղպատը և երկաթուղային մյուս կայարաններն ու գյուղերը։

Այսպիսով, իրավա Վեզդե գոտում» սկսված ապստամբությունը 3—4 օրվա ընթացքում ավարտվում է հաղթանակով։ Մենշևիկների դեմ մղված պայքարում միավորվել և ամուր դաշինք էին հաստատել Վեզդե գոտում բոլոր ազգերի աշխատավորները։ Շնորհիվ, ադրբեջանցի, վրացի և մալական գյուղացիների այդ եղբայրական դաշինքը,— ասված է ապստամբության հաղթանակի առթիվ իրավա Հեղկոմի և ապստամբության շտաբի կողմից,— ուրազ կերպով հաղթանակ տվեց մեր ձեռքը»²։ Իրավա հաստատվեց սովետական իշխանություն։ Սովետական Հայաստանի աշխատավորների հետ միասին, իրավա աշխատավորները լծվեցին սոցիալիստական շինարարությանը։

Իրավա ազատագրության համար մղված մարտերում իրենց քաջագործություններով աչքի ընկան հրամանատարներ Գ. Օգանեզովը, Վ. Օդաբաշյանը, Մալումյանը, քաղաքական աշխատողներ Բաբլումյանը, Ավակովը, մարտիկներ Փախաշյանը, Ա. Մատինյանը, Հարությունյանը, Կարապետյանը և շատ ուրիշներ։

Գնահատելով իրավա Վեզդե գոտում» տեղի ունեցած ապստամբությունը, Վ. Ի. Լենինը գրել է. «...Փետրվարի սկզբին սարսափելի ապստամբություն պոռթկաց, որը զարմանալի արագությամբ տարածվեց և ընդգրկեց ո՛չ միայն հայ բնակչությանը, այլև վրացական բնակչությանը»³։

Վրաստանի կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ Բորչալուի գավառում այդ ժամանակ սկսված ընդհանուր զինված ապստամբությունը ազդանշան հանդիսացավ Վրաստանի մյուս գավառների ու շրջանների համար և արագորեն տարածվեց ամբողջ Վրաստանում։ Շուտով զինված ապստամբություն է սկսվում Գորիում, Դուշեթում, Գուրիայում, Աբխազիայում, Աջար-

1 Գ. Կ. Օրբոնիկիձեն, Ընտիր հոդվածներ և ճառեր, Երևան, 1950, էջ 45։

2 Շուկոտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ուսուցիչի և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 181։

3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 32, էջ 176։

ստանում, Հարավային Օսեթիայում, Լեռնամի գավառում և երկրի մյուս մասերում: Ամենուրեք ապստամբների կողմն էին անցնում մենշևիկյան բազմաթիվ զորամասեր:

Փետրվարի 16-ին Բորչալուի գավառի Շուշալներ գյուղում (այժմ Շահումյան քաղաք) կազմակերպվում է Վրաստանի հեղափոխական կոմիտեն, որը գլխավորում է զինված ապստամբությունը: Վրաստանի ապստամբ բանվորներին ու գյուղացիներին հղբայրական օգնության են հասնում Սովետական Ռուսաստանի XI բանակի զորամասերը:

Ջնայած Անգլիայի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի և մյուս երկրների իմպերիալիստների կողմից վրացական մենշևիկներին ցույց տրված ամեն կարգի օգնությանը, Վրաստանում սկսված ընդհանուր զինված ապստամբությունը ավարտվում է հաղթանակով: 1921 թվականի փետրվարի 25-ին Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսի վրա ծածանվում է սովետական կարմիր դրոշը: Շուտով սովետական իշխանություն է հաստատվում ամբողջ Վրաստանում:

Նղբայրական Վրաստանի բանվորների ու գյուղացիների հաղթանակը շերտորեն ողջունում են Ռուսաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորները:

Սովետական իշխանության հաստատումը Վրաստանում խոշոր նշանակություն ունեցավ Սովետական Հայաստանում դաշնակցականների կողմից կազմակերպված հակահեղափոխական խռովության՝ փետրվարյան ավանտյուրայի արագ ջախջախման գործում:

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1921 ԹՎԱԿԱՆԻՆ: ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ

1. ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱԿԱՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԽՈՒՎՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանում սովետական իշխանությունը դեռ նոր էր սկսել ամրապնդվել, երբ դաշնակցականները, համախմբելով հակահեղափոխական ուժերը, 1921 թվականի փետրվարին զինված խռովություն բարձրացրին: Սկսվեց քաղաքացիական պատերազմը:

Բանվորների և գյուղացիների սոցիալիստական պետության դեմ ուղղված այդ հակահեղափոխական ելույթն ուներ իր որոշակի նպատակը՝ տապալել սովետական իշխանությունը Հայաստանում, վերականգնել հին կարգերը: Այդ ավանտյուրայով դաշնակցականներն ըստ էության օժանդակեցին Վրաստանի մենշևիկյան իշխանությանը, որի դեմ երկրում լայնորեն ծավալվել էր հեղափոխական պայքար, մի շարք գավառներում վերածվելով զինված ապստամբության:

Փետրվարյան ավանտյուրան, սակայն, ինքնամփոփ երևույթ չէր: Այն սերտորեն շաղկապված էր միջազգային իմպերիալիզմի հակասովետական պլաններին հետ:

ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի իմպերիալիստների նպատակն էր ձեռքից բաց չթողնել Անդրկովկասը: Անդրկովկասում ֆրանսիական «գերագույն կոմիսար» Ա. Շևալյեն դեռևս 1920 թվականի դեկտեմբերի 16-ին, Թիֆլիսում մենշևիկյան Վրաստանի հեռագրական գործակալության աշխատակցի հետ ունեցած զրույցում հայտարարել էր, որ ամբողջ աշխարհի (այսինքն իմպերիալիստների — խմբ.) շահերը պահանջում են Հայաստանի և Ադրբեջանի սովետական իշխանությունների տապալում: Նա միաժամանակ մենշևիկյան Վրաստանին խոստացել էր զինված օգնություն, եթե երկրում ծագի հեղափոխություն կամ թե արտաքին թշնամու կողմից նրա վրա հարձակում տեղի ունենա:

Դրանից մի քանի շաբաթ հետո, 1921 թվականի հունվարի 27-ին, անգլիական «Թայմսը» գրում էր. «Դաշնակցականների լիդերներն այս ամսի սկզբներին Թիֆլիսում ունեցած կոնֆերանսում վճռել են բոլոր հնարավոր միջոցներով շարունակել կռիվը բոլշևիկների դեմ...»: Թերթը միաժամանակ նշում էր, որ դրա համար անհրաժեշտ է դրսի օգնությունը դաշնակցականներին:

1920 թվականի վերջերին և 1921 թվականի սկզբներին Թիֆլիսում կազմակերպվում են Հայաստանի, Ադրբեջանի, Կովկասի Լեռնային հանրապետու-

թյան «փրկության կոմիտեներ», որոնց նպատակն էր Կովկասում սովետական հանրապետությունների դեմ կազմակերպել հակահեղափոխական զինված ելույթներ: «...Նրբ Թիֆլիսում կազմակերպվեցին Հայաստանի, Ադրբեջանի, Լեռնական հանրապետության և այլ «փրկության կոմիտեներ», — գրել է Գ. Օրջոնիկիձեն, — դա Կովկասում ամենուրեք սովետական իշխանության դեմ ապստամբություն բարձրացնելու մի պլան էր»¹:

Փեայվարյան ավանտյուրայի նախօրյակին Հայաստանում իրադրությունը որոշ չափով բարդացել էր նաև այն պատճառով, որ ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության կիրառման ընթացքում, անհրաժեշտ չափով հաշվի չառնելով հանրապետության առանձնահատկությունները, տեղերում թույլ էին տրվել մի շարք շեղումներ ու սխալներ, որոնք օգտագործվեցին դաշնակցականների կողմից: Այդ արտահայտվեց նրանով, որ խախտելով ռազմական կոմունիզմի սկզբունքները, շատ դեպքում տեղական աշխատողները վերցնում էին ոչ միայն աշխատավոր գյուղացիության պարենային ավելցուկը, այլև ամբողջ պաշարը, որը դժգոհություն էր առաջ բերում: 1921 թվականի հունվարին նախկին բանակի սպաների արտաքսումը հանրապետության սահմաններից նույնպես դժգոհությունների առիթ տվեց: Նման դրությունը ճարպկորեն կարողացան օգտագործել սովետական իշխանության թշնամիները և իրենց կողմը գրավել մանրբուրժուական, ինչպես նաև ինտելիգենցիայի տատանվող տարրերին, ուժեղացնել իրենց քաղաքական պայքարի ճակատը:

Մյուս կողմից, օգտվելով սովետական սպարապի թուլությունից և անբավարար հսկողությունից, նրա տարբեր օղակներում խցկված թշնամական տարրերը, նպատակ ունենալով վարկաբեկելու սովետական իշխանությանը, ինքնագլուխ բռնազրավումներ էին կատարում: Նույնիսկ Նրևանում 1921 թվականի փետրվարի 7—8-ը տեղի ունեցան բռնազրավումներ, որոնցից տուժեցին նաև որոշ սովետական ծառայողներ: Այդ առթիվ Հայաստանի արտակարգ հանձնաժողովի նույն թվականի փետրվարի 10-ի հրամանում ասված է. «Դաշնակցականների գաղտնի ագենտները խցկված լինելով մեր երիտասարդ խորհրդային հիմնարկությունները, ինքնագլուխ գործունեությամբ և ազդաբնակչության հետ կոպիտ վարվեցողությամբ ի չիք են դարձնում խորհրդային իշխանությունը»:

Վերջին օրերս ինքնագլուխ բռնազրավումներ և խուզարկություններ են նկատվում»²:

Միաժամանակ դաշնակցականները դիմում էին տեռորիստական ակտերի ընդդեմ Սովետական Հայաստանի կուսակցական ու պետական ղեկավար գործիչների և առանձին շրջաններում՝ էջմիածնում, Աշտարակում, Կոտայքում և այլուր, դավադրության փորձերի: Սովետական իշխանության դեմ զինված ելույթի վտանգը ավելի ու ավելի ակնհայտ էր դառնում:

Բնութագրելով երկրում ստեղծված ծանր վիճակը, «Կոմունիստ» թերթը գրում էր. «...Հայաստանում դաշնակցությունն իր բազան է դարձրել դժբախտ քանգեղուրը: Այստեղ են հավաքված զանազան Ռուբեն, Նժդեհ և այլ տիրա-

1 Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն, Ընտիր հոգվածներ և ճառեր, էջ 49:

2 «Կոմունիստ» (Նրևան), 12 փետրվարի 1921 թ.:

հուշակ «փառանքներն» ու «հերոսները»։ Զանգեզուր են կուտակվում դանազան կողմերից Հայաստանում շանգործ՝ մնացած բազմաթիվ մաուզերիստները։

...Մյուս կողմից կապեր են հաստատված Թավրիզի միջոցով անգլիացիների և Թիֆլիսի հետ, որոնք հսկայական օգնություն են խոստանում նոր ձեռնարկությանը։ Եթե այդ բոլորին ավելացնենք նաև այն, որ Քեմալի զորքերի կողմից գրավված վայրերը չմաքելու միջև քաղաքականությունը միանգամայն նամասպատասխանում է դաշնակցության դասակարգային ծրագրին, նոր ավանտյուրայի պատկերը կպարզվի միանգամայն։

Ահա այն արտաքին ուժերը (ինչ խոսք, որ մենչևիկյան վրաստանն էլ նրանց շարքումն է), որոնց վրա հիմնված, դաշնակցությունը պատրաստվում է Հայաստանում հակահեղափոխական հեղաշրջում առաջացնել և բանվորների ու գյուղացիների դիակների վրա կապիտալի ու մաուզերի իշխանություն հաստատելը¹։

Հանրապետությունում դեռ նոր էին ստեղծվում ու ամրապնդվում սովետական իշխանության օրգանները, նրա ապարատը։ Զգացվում էր կուսակցական ու սովետական աշխատողների խիստ պակաս։ Առանձնապես ծայրամասային և լեռնային շրջաններում (Դարալագյազ, Արագածի ստորոտ, Բաշ-Գյառնի, նոր Բայազետ և այլն) սովետական իշխանության տեղական մարմինները գտնվում էին ավելի թույլ վիճակում։ Սովետական Հայաստանի կուսակցական ու պետական ղեկավար մարմինները հանրավորություն չունեին հանրապետության բոլոր շրջանները կարճ ժամանակամիջոցում ապահովելու անհրաժեշտ ղեկավար կադրերով։

Օգտվելով նման դրությունից, սովետական կարգերի հաստատումից հետո վերահիշյալ շրջաններում պատասպարված դաշնակցական զինված խմբերը պատրաստվում էին ակտիվ գործողությունների։ Հակասովետական ուժեղ ագիտացիային զուգընթաց, դաշնակցականները վերադասավորում և լրացնում էին իրենց ուժերը։ Մի շարք շրջաններում և գյուղերում (Դարալագյազ, Բաշ-Գյառնի և այլն) դաշնակցականները նույնիսկ թափանցել էին հեղկոմների կազմի մեջ և այնտեղից քայքայիչ աշխատանք էին կատարում։

Դաշնակցական լիդերներից ոմանք, աշխատանքի տեղավորվելով սովետական ապարատում և շարաշահելով սովետական իշխանության դյուրահավատությունը, զինված դավադրություն էին նախապատրաստում սովետական իշխանության դեմ։

Օգտվելով Սովետական Հայաստանի նորաստեղծ կարմիր բանակում ունեցած ղեկավար դիրքից, Դրոն գաղտագողի իր շուրջն էր համախմբում սովետական իշխանության թշնամիներին։ Հայաստանի կարմիր բանակի շտաբում և մի շարք ղեկավար պաշտոններում նա տեղավորել էր դաշնակցական սպաների, որոնք արժեքավոր հետախուզական տվյալներ վերցնելով կարմիր բանակի ուժերի դասավորության մասին, փետրվարյան ավանտյուրայի նախօրյակին փախել էին Բաշ-Գյառնի։ Դրանց թվումն էր Ս. Թարխանյանը (Կուռոն), որը ավանտյուրայի ժամանակ գլխավորեց դաշնակցականների զինված ուժերի ռազմական գործողությունները։

¹ «Կոմունիստ» (Երևան), 27 հունվարի 1921 թ.։

Փետրվարյան դավադրության նախապատրաստությունը բողոքի ելու նպատակով դաշնակցականներն առերես ձգտում էին սովետական իշխանության վստահությունը ձեռք բերել:

Մինչդեռ նրանք կատարում էին դաշնակցականների կենտրոնական մարմինների բյուրոյի 1920 թվականի նոյեմբերի 30-ի որոշումը, ուր ասված էր. «...բյուրոն հեռանում է Հայաստանից, թողնելով իր ներկայացուցիչը, և հրահանգում է ընկերներին իրենց տեղական պայմանների համաձայն գործել և գաղտնի պահպանել կուսակցության գոյությունը»¹: Այդ որոշման համաձայն 1920 թվականի դեկտեմբերի կեսերին դաշնակցականները նրանում կազմակերպում են գաղտնի կոմիտե, որի գլուխն է կանգնում Ս. Վրացյանը: Ավանտյուրայի նախապատրաստությունը վերցնելով իր ձեռքը, այդ կոմիտեն գաղտնի կապեր է հաստատում այն շրջանների հետ, ուր կենտրոնացված էին հակահեղափոխական ուժերը (Բաշ-Գյառնի, Դարալագյազ, Էջմիածին, Աշտարակ և այլն):

1921 թվականի հունվարի վերջերին դաշնակցականներն իրենց զինված բանդաները կենտրոնացնում են Արագածի ստորոտում, Ներքին Ախտայի, Բաշ-Գյառնիի, Նոր Բայազետի և Դարալագյազի շրջաններում:

Հաշվի առնելով Սովետական Հայաստանի ծանր դրությունը, Ռկ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի հանձնարարությամբ 1921 թվականի հունվարի վերջերին Հայաստան է գալիս Կովկասյան ռազմաճակատում Սովետական Ռուսաստանի արտակարգ հանձնաժողովի լիազոր Գ. Աթաբեկյանը, որի նախաձեռնությամբ հայտնաբերվում և ոչնչացվում են դաշնակցականների մի շարք գաղտնի կազմակերպություններ, ձերբակալվում են դաշնակցական ակտիվ գործիչներից մի քանիսը: Սակայն թշնամիների մի զգալի մասին հաջողվում է խուսափել ձերբակալությունից և թաքնվել:

Գործադրելով բոլոր ջանքերը, դաշնակցականներն ամեն կերպ արագացնում էին դավադրության նախապատրաստումը: Այդ օրերին Զանգեզուրից, որը դեռևս շարունակում էր մնալ դաշնակցականների ձեռքում, գաղտնի կերպով Սովետական Հայաստան են անցնում դաշնակցական մի քանի զինված խմբեր, որոնք ծալվում են Դարալագյազի և Բաշ-Գյառնիի շրջաններում:

Զինված ելույթի առաջին փորձը դաշնակցականները կատարեցին 1921 թվականի հունվարի 22-ին՝ Բաշ-Գյառնիում և գրավեցին այն: Նրանից մեկնաժ և արմիր բանակի ջոկատը աշխատավոր, գյուղացիության օգնությամբ, նույն ամսի 29-ին լիկվիդացրեց այդ խռովությունը:

Սակայն դաշնակցական ուժերը լիովին չեն զինաթափվում: Նրանց մի մասին հաջողվում է թաքնվել, իսկ կարմիր բանակի ջոկատը հրաման է արժանում վերադառնալ նրան: Օգտվելով դրանից, հակառակորդը նորից գործելու հնարավորություն է ստանում: Բաշ-Գյառնի են կենտրոնացվում թշնամու հիմնական ուժերը և շտաբը:

Թշնամին աշխատավորների մեջ տարածում էր հակասովետական հերյուրանքներ, ամեն կերպ աշխատում նրանց հրահրել սովետական իշխանություն դեմ:

¹ «Հայրենիք» (Բոստոն), 1925, № 12 (36), էջ 92.

1921 թվականի փետրվարի 12-ին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը և Երևանի կոմիտեն հատուկ կոչով դիմում են Սովետական Հայաստանի բոլոր աշխատավորներին:

«Ընկերներ, արթուն եղեք,— ասված է կոչում,— խտացեք ձեր կոմունիստական կուսակցության շուրջը, լցրեք կարմիր բանակի շարքերը, անողորմ կռիվ մղեցեք ձեր դասակարգային թշնամիների դեմ: Նրանց պետք է ոչնչացնել»¹:

Հայաստանում սովետական իշխանության տապալման համար քիչ ջանքեր չգործադրեց նաև քեմալական Թուրքիան: 1921 թվականի փետրվար-մարտ ամիսներին լոնդոնում հրավիրված մի շարք երկրների (Անգլիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Ճապոնիա, Գերմանիա, Հունաստան) կոնֆերանսին մասնակցում էր նաև քեմալական կառավարության պատվիրակությունը: Այդ կոնֆերանսում անգլիացիները «Թուրքերին բացահայտ կերպով ցանկանում էին հրել սովետական երկրի դեմ: Լոյդ Ջորջը զրույց է ունեցել թուրքական պատվիրակության նախագահ Բեքիր-Սամի բեյի հետ, որը նախքան այդ, եղել էր Մոսկվայում: Տալով նրան մի քանի հարցեր Սովետական Ռուսաստանի մասին, Լոյդ Ջորջը զրույցի վերջում նրան ուղղակի առաջարկեց Թուրքիայի հովանավորության տակ վերցնել Անդրկովկասը՝ Բաքվի նավթադրույրների հետ միասին»²:

1921 թվականի փետրվարի վերջերին Մոսկվայում վերսկսվեցին սովետա-թուրքական բանակցությունները, որի ընթացքում պետք է քննվեին Անդրկովկասին, ինչպես նաև Հայաստանին վերաբերող հարցերը: Կոնֆերանսին մասնակցելու համար Մոսկվա էր ժամանել Սովետական Հայաստանի պատվիրակությունը: Բայց հենց այդ օրերին դաշնակցականները Հայաստանում հակահեղափոխական խռովություն բարձրացրին: «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» նախագահ Ս. Վրացյանը հայտնում է կոնֆերանսի մասնակիցներին, որ Հայաստանում իշխանության գլուխն է անցել «Փրկության կոմիտեն» և հետևաբար կոնֆերանսը իրավասու չէ քննության առնելու Հայաստանի հարցերը³: Դա հենց թուրքերի ցանկությունն էր: Օգտագործելով Վրացյանի դիմումը, թուրքերը պահանջում են ընդունել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը և հրաժարվում բանակցություններ վարել Հայաստանի պատվիրակության հետ:

Ս. Վրացյանն այդ օրերին նման բովանդակությամբ հեռագիր է ուղարկում նաև լոնդոնի կոնֆերանսին: Հեռագրում ասված էր. «Խնդրում եմ հայտնել լոնդոնի կոնֆերանսին հետևյալը: Հայաստանը ցանկանում է ապրել հաշտ և բարեկամաբար հարևան Թուրքիայի հետ, ուստի ցանկանում է, որ լոնդոնի կոնֆերանսի որոշումները առիթ լտան փոխադարձ անվտանգության կամ դրժգոհությունների Թուրքիայի և Հայաստանի միջև»⁴:

Մոսկվայի կոնֆերանսը մարտի 16-ին ավարտեց իր աշխատանքները Սովետական Ռուսաստանի և Թուրքիայի կառավարությունների միջև պայմանագրի կնքմամբ, որով Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կորցրեց իր ուժը:

¹ «Հեղեմեքության սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 479:

² «История дипломатии», հատ. 3, Մ., 1945, էջ 99—100:

³ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 68, թ. 25:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 115:

Փետրվարյան ավանտյուրան սկսելը մասամբ հեշտացավ նաև շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Հայաստանում գտնվող կարմիր բանակի զորամասերի ղեկավար մասը կենտրոնացված էր Ղարաբաղի իսթայում, և երբ Լոռվա «չեզոք գոտում» ու Վրաստանում մենշևիկների դեմ սկսվեց զինված ապստամբություն, այդ զորամասերն օգնության գնացին ապստամբ բանվորներին ու գյուղացիներին:

Փետրվարի 13-ին Դարալագյազում դաշնակցական բանդաները զինված ելույթ սկսեցին սովետական իշխանության դեմ: Այդ ելույթը ազդանշան հանդիսացավ ավանտյուրան սկսելու համար: Դրանից 1—2 օր հետո զինված ելույթներ սկսվեցին նաև Բաշ-Գյառնիում, Աշտարակում, Էջմիածնում, Նոր Բայազետում:

Ավանտյուրայի հիմնական ուժերն էին մաուլեբիստական խմբերը, կուլակությունը և հակասովետական մյուս տարրերը:

Դաշնակցականների ավանտյուրան զայրույթ է առաջացնում հանրապետության աշխատավորության մեջ: Տեղի ունեցան բողոքի միտինգներ և ցույցեր, ուր աշխատավորները դատապարտելով դաշնակցականների դավադրությունը, որոշեցին զենքը ձեռքին մեկնել ռազմաճակատ՝ ջախջախելու թշնամուն:

Քարվանսարայում (Իջևան) տեղի ունեցած աշխատավոր գյուղացիների միտինգի բանաձևում ասված էր. «Քարվանսարայի աշխատավոր գյուղացիները փետրվարի 27-ի կիրակնօրյա իրենց միտինգում լսելով զեկուցում Հայաստանում կատարվող դեպքերի մասին՝ հաստատ խոսք են տալիս զենքը ձեռքից վայր չդնել, մինչև Հայաստանում վերջնականապես հաստատվի բանվորների և գյուղացիների իշխանությունը: Մենք խոսք ենք տալիս վճռական հարվածով ջախջախել հակահեղափոխական խմբապետների, կուլակների գլուխը, որպեսզի նրանք այլևս չերգեն իրենց նախկին դարձելի իշխանությունը վերականգնելու մասին: Բոլորս մի մարդու պես կզնանք մեր կուսակցության (բոլշևիկների) ետևից՝ Հայաստանի բանվորներին և գյուղացիներին վերջնականապես ազատելու համար թե ներքին և թե դրսի հակահեղափոխական լծից»¹:

Ջարխեջ գյուղի աշխատավորների միտինգի բանաձևը վերջանում էր հետևյալ խոսքերով. «Մինչև վերջնական հաղթանակը կռվել խմբապետների ու մաուլեբիստների դեմ»²:

Դաշնակցականների ավանտյուրայի դեմ ուղղված հայ ժողովրդի վճռական բողոքի ու ցասման վառ արտահայտություն էր մեծանուն բանաստեղծ Լ. Թումանյանի նամակը՝ գրված ավանտյուրայի առթիվ: «Սրտի խորին կսկիծով հաստատ աղբյուրներից տեղեկանում ենք, — ասված էր այնտեղ, — որ Երեվանի «հեղաշրջում» կոչված ավանտյուրան կատարողները կույր գործիք են հանդիսացել մի սոսկալի դավադրության, նույնիսկ հայ ժողովրդի և նրա դատի դեմ և որ հեղաշրջումը կատարվել է արյունալի ոճիրներով: Էսպիսով, մի նոր աղետ է գալիս դժբախտ հայ ժողովրդի գլխին հենց էն ժամանակ, երբ նա պետք է ազատվեր ամեն աղետներից»³:

1 «Կարմիր աստղ» (Քիֆլիս), 11 մարտի 1921 թ.:

2 Նույն տեղում:

3 Հովհ. Քումանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 4, Երևան, 1951, էջ 430:

Այդ աղետի արագ վերացումը Հովհ. Թումանյանը հնարավոր էր համարում միայն ուռա մեծ ժողովրդի, նոր, Սովետական Ռուսաստանի եղբայրական օգնության շնորհիվ և հայ ժողովրդի անունից խնդրում էր այդ օգնությունը. «Երաստասիրտ բողոքելով էս թշվառ դեպքի և կատարված խժժուկությունների դեմ՝ իբրև հայ ժողովրդի բանաստեղծ, որն էնքան հավատ է տածել դեպի նոր Ռուսաստանը, խնդրում եմ Սովետական Ռուսաստանին հեռացնել էդ վերջին տանջանքի բաժակը արյունաքամ հայ ժողովրդից, նոր վերքեր չհասցնել նրա անհամար թարմ վերքերին, Սովետական Ռուսաստանի մեծահոգությանը և բանվորա-գյուղացիական կարմիր բանակին հատուկ եղբայրական զգացմունքներով ու ներողամտությամբ մոտենալ նրանին և հայ աշխատավոր ժողովրդին, որ անշուշտ անմեղ է ու անպարտ, գրեթե իր ամբողջությամբ, և յուր բարկությունը չթափել անմեղների վրա, որովհետև մեղավորներին նա չի էլ դտնելու իրենց տեղը»¹:

Փետրվարյան ավանտյուրան մեծ զայրույթ առաջացրեց նաև Հայաստանից դուրս ապրող հայ աշխատավորության մեջ: Նրանք նույնպես գումարում էին բողոքի միտինգներ և իրենց վճռական խոսքը ասում՝ ի պաշտպանություն սովետական իշխանության: Այսպես. Թիֆլիսի արևմտահայ բնակչությունն իր զայրույթի ձայնը բարձրացրեց դաշնակցական ավանտյուրայի դեմ: «Այն պահին, — ասված է Թիֆլիսում գումարված նրանց միտինգի բանաձևում, — երբ ռուսական հեղափոխական պրոլետարիատի ու չքավոր գյուղացիության կամքըն արտահայտող կարմիր բանակը հակահեղափոխական վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսի դռների առաջն էր կանգնած, հենց այդ պահին, Հայաստանի աշխատավոր մասսաների անարգ թշնամիները, մի ոճրագործ և ճիշտ որ դավաճան ավանտյուրայով, վերջին անգամ էլ, պատճառ եղան ավելորդ արյունահեղության և մի շարք այլ պինհայտ կորուստների...»

Այսպես, ուրեմն, մեղ համար այլևս պարզ է՝ ամեն ինչ մենք մի անգամ ընդմիշտ մեր թիկունքն ենք դարձնում Հայաստանի աշխատավորության միակ թշնամիներին՝ իմպերիալիստական աշխարհին, դաշնակցական և մնացած բոլոր ազգայնական, շովեն ու ոճրագործ կուսակցություններին»²:

Դաշնակցականների ավանտյուրան խստորեն դատապարտում էին նաև Անդրկովկասի այլ քաղաքների ու բնակավայրերի աշխատավորները:

Կուռ շարքերով համախմբվելով կոմունիստական կուսակցության և սովետական իշխանության շուրջը, Հայաստանի աշխատավորները վճռական պայքարի դուրս եկան սովետական իշխանության պահպանման ու ամրապնդման համար: Նրանց եղբայրական օգնության ձեռք մեկնեցին Սովետական Ռուսաստանի XI բանակի զորամասերը:

Փետրվարի 26-ին Քարվանսարա, Սև Քար, Աշաշուր և այլ գյուղերի աշխատավորներից կազմված կոմունիստական գումարտակը մեկնեց Դիլիջան-Ելենովկա՝ օգնելու դաշնակցականների դեմ կռվող կարմիր բանակի զորամասերին: Այդպես են վարվում նաև Դիլիջանի, Ղարաքիլիսայի, Ղամարլուի (Ար-

¹ Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 4, էջ 430—431:

² «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեվոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 507—508:

տաշատի)՝ Վեդիի, Ելենովկայի (Սեանի) և մենշեկյան լծից նոր ազատագրված Լոռու շէջող գոտու՝ բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիները:

Փետրվարյան ավանտյուրայի օրերին Ղարաքիլիսայում կոմկուսի գավկոմի նախաձեռնութեամբ քրկաթուղային բանվորներից կազմակերպվում է մեկ ջոկատ, որն անմիջապէս մեկնում է ռազմաճակատ:

Երբ սկսվեց ավանտյուրան, Ն. Ախտայի շրջանի Ռնդամալ և Քարվանսարա (այժմ Աթարբեկյան) գյուղերի աշխատավորները համառ դիմադրութիւն ցույց տվեցին գնդացիներն ու հրանոթներն ու զինված դաշնակցականների խմբերին: Երկու օր ուժեղ մարտեր մղելով թշնամու դեմ, այդ գյուղերի պարտիզանական ջոկատը անցնում է Ելենովկա, միանում կարմիր բանակի զորամասերին և շարունակում պայքարը: Պարտիզանական ջոկատներ են կազմակերպվում նաև մյուս շրջաններում:

2. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԽՈՒՎՈՒԹՅԱՆ ԶԱԽՋԱԽՈՒՄԸ

Տիրանալով Կոտայքի, Ախտայի, Նոր Բայազետի, Աշտարակի և էջմիածնի շրջաններին, փետրվարի 17-ին խռովարարները հարձակում սկսեցին Երևանի վրա:

Մոլեգնող թշնամուն հարվածելու և մայրաքաղաքը պաշտպանելու համար Երևանում գտնվող կարմիր բանակի զորամասերը և աշխատավորները դիմում են մի շարք միջոցառումների: Կոմունիստներից և կոմերիտականներից կազմակերպվում է հատուկ ջոկատ, զինվում է տեղական միլիցիան: Փետրվարի 15-ին Երևանում իր աշխատանքներն ավարտած անկուսակցական կարմիրբանակայինների առաջին կոնֆերանսի պատգամավորներից ու ռազմաքաղաքական դպրոցի ունկնդիրներից կազմակերպվում է առանձին ջոկատ: Զինաթափ է արվում դաշնակցականների ազդեցութեան տակ գտնվող սակրավոր զորամասը:

Հարձակման նախաձեռնութիւնը գտնվում էր խռովարարների ձեռքում: Փետրվարի 17-ին հյուսիսից և արևմուտքից թշնամին արդեն շրջապատել էր մայրաքաղաքը: Թշնամու դեմ մարտնչող կարմիր զորամասերին օգնելու նպատակով, փետրվարի 17-ին Երմոլենկոյի հրամանատարութեամբ Երևանից դեպի Քանաքեռ էր մեկնել մի ջոկատ, որը Քանաքեռի տակ շրջապատվում է թշնամու կողմից և չորս ժամից ավելի մարտնչում նրա դեմ: Մարտում հերոսաբար ընկնում է ջոկի հրամանատար Երմոլենկոն: Փետրվարի 17-ին մարտեր են տեղի ունենում Երևանի ծայրամասերում՝ Կոնդի շրջակայքում և Հրազդան գետի կամուրջի մոտ: Թշնամին մտնում է քաղաք:

Փետրվարի 18-ի վաղ առավոտյան մարտեր են սկսվում Երևանի փողոցներում: Մարտերը դեռ շարունակվում էին, երբ Աշտարակի, էջմիածնի և Քանաքեռի կողմից Երևան են հասնում մաուզերիստների նոր ուժերը: Երևանի պաշտպանութիւնն ամրացնելու նպատակով Շահթաթից մեկնած կարմիր բանակի 178-րդ գունդը՝ «Ազատամարտ» զրահագնացքի հրամանատարի և մեքենավարի սաբոտաժի պատճառով, տեղ է հասնում ուշացումով, այն ժամանակ, երբ քաղաքի հիմնական մասն արդեն թշնամու ձեռքում էր:

Թողնելով Երևանը, փետրվարի 18-ին կարմիր բանակի զորամասերը 178-րդ գնդի և «Ազատամարտ» ու «Մուսայելյան» զրահագնացքների պաշտպանության ներքո սկսում են հտ քաշվել դեպի Ղամարլու։ Նրանց հետ էին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմը և Հայաստանի Հեղկոմը։ Նույն օրը երեկոյան նրանք հասնում են Ղամարլու, ուր կանգնած էր հայկական առաջին հրաձիգ բրիգադը։

Սկսվում է Ղամարլու — Վեդիում մեկուսացած և հակառակորդի ուժերով շրջապատված կարմիր բանակի զորամասերի հերոսական գործողություններով հարուստ 45-օրյա մարտերի շրջանը։

Գրավված գավառներում և շրջաններում դաշնակցականները կազմակերպում են «Հայրենիքի փրկության» շրջանային կոմիտեներ։ Բոլոր այդ մարմինների մեջ ամենուրեք իրենց ակտիվ մասնակցությամբ աչքի են ընկնում էսեռները, կադետները («Հայ ժողովրդական կուսակցություն»), սպեցիֆիկները և մյուս հակահեղափոխական տարրերը։

Դաշնակցականների կողմից գրավված վայրերում նորից սկսվում են թալանն ու բռնությունները, կամայականությունն ու տեռորը։ Բանտերը լցվում են կոմունիստներով, կոմերիտականներով և հեղափոխական բանվորներով ու գյուղացիներով։

Գրավված շրջանների բազմաթիվ գյուղերում աշխատավորները հրաժարվում են դաշնակցականներին կուլոդ ուժ տալուց։ Այդ տեսակետից բնորոշ է Թալինի շրջանի օրինակը։ «Հայրենիքի փրկության» Թալինի շրջանային կոմիտեն «Հայրենիքի փրկության» էջմիածնի գավառային կոմիտեին 1921 թվականի մարտի 25-ին գրում էր. «Շրջանի ութ գյուղերում, շնայած շրջանային կոմիտեն հրավիրել է կրկնակի հրապարակային բացատրական ժողովներ օրվա մոմենտի մասին և կոչ է արել մասնակցելու ներկա հեղաշրջմանը, բայց դժբախտաբար այդ աշխատանքը մնացած է ապարդյուն։ Նման պայմաններում կոմիտեն որոշեց բռնի կերպով հավաքել 20—32 տարեկաններին և ուղարկել ճակատ»¹։ Այս մեթոդով նրանց հաջողվում է ութ գյուղից հավաքել միայն 41 «կամավորներ» և միլիցիայի զինված պահակներով ուղարկել էջմիածին։ Բայց տեղ են հասնում միայն 25 հոգի, իսկ մնացածները ճանապարհին փախչում են։

Էջմիածնի գավառի առաջին շրջանի միլիցիայի պետը 1921 թվականի մարտի 18-ին նույն գավառի «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» նախագահին հայտնում էր, որ իրենց հաջողվել է Սամաղար գյուղում «կամավորներ» հավաքագրել, սակայն գիշերը նրանց կեսից ավելին փախել են։ Միլիցիայի պետը միաժամանակ խնդրում էր ուժեր ուղարկել գյուղը հնազանդեցնելու համար²։

Թալինի շրջանի Գյոզլու գյուղի քահանան 1921 թվականի մարտի 23-ին էջմիածնի գավառի «Հայրենիքի փրկության կոմիտեին» գրել է. «Շրջանում ամեն տեսակ հակակառավարական գործեր կկատարվեն, շատ տեղերում կառավարության հրամանները երբեք չեն հարգվել և ըմբոստության փորձեր կըլլան կառավարության կողմն եկած պաշտոնյաներու հանդեպ... Շատ անգամ զինվորներու կողմն առարկություն կըլլա, թե ղեկավարներ պատերազմ երթալ, բայց ո՞ւմ դեմ կռվենք, եթե ոչ մեր եղբայրներու և հարազատներու դեմ»³։

¹ ՀՍՄՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 38, ց. 1, գ. 26, ք. 17։

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 23, ք. 10։

³ Նույն տեղում, գ. 26, ք. 11։

Ժողովրդի այգպիսի վերաբերմունքի շնորհիվ դաշնակցականներին չհաջողվեց ամենուրեք գրավել իշխանությունը: Սովետական իշխանությունը կանգուն մնաց Ղամարլուում, Վեդիում, Ղարաքիլիսայում, Դիլիջանում, Իջևանում և Շամշադինում, որոնց միացավ նաև մենշևիկյան լծից ազատագրված Լոռին:

Իր գոյությունը պահպանելու համար «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» դիմում է արտաքին օգնության: Նա մեծ հույսեր էր կապել մենշևիկյան Վրաստանի հետ: Ահա թե ինչու, երբ դաշնակցականները գրավել էին Երևանը, մենշևիկյան Վրաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սաբախտարաշվիլին փետրվարի 21-ին հեռագրով ողջունելով նրանց, գրում էր. «...Վրաստանի կառավարությունը առաջարկում է Ձեզ՝ անմիջապես դուրս գալ մեզ հետ միասին և խրդիել բոլշևիկների թիկունքին... բոլշևիկյան զորքերի բոլոր գրոհները երեկ և այսօր գիշեր ետ են շարժված թշնամու համար մեծ կորուստներով: Ֆրանսիան վերջնականապես բռնեց մեր կողմը և նրա էսկադրան ռմբակոծում էր բոլշևիկյան զորքերին...»¹:

Սակայն դրանից հետո մենշևիկյան Վրաստանի կառավարությունը գոյություն ունեցավ միայն չորս օր: Վրաց մենշևիկներից օգնություն ստանալու դաշնակցականների հույսերը խորտակվում են:

Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների դեմ կոխվել շարունակելու նպատակով Ս. Վրացյանը «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» անունից դիմում է Թուրքիայի օգնությանը: Նա սկսում է տեսակցություններ ունենալ Թուրքիայի արևելյան ճակատի հրամանատար Քյադիմ Կարաբեքիր փաշայի Երևանի ներկայացուցիչ Բահանդդինի հետ: 1921 թվականի մարտի 18-ին վերջինիս միջոցով Թուրքիայի Ազգային Ժողովի կառավարությանը Ս. Վրացյանը մի-դիմում է ուղարկում, որի մեջ ասված էր. «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն ...խընդրում է Թուրքիայի Ազգային մեծ Ժողովի կառավարությանը, հանուն ազգերի փոխադարձ շահերի, ըստ կարելույն շուտ՝

1. Երևան վերադարձնել Տաճկաստանում գտնվող հայ զինվորական ռազմագերիներին:

2. Տալ՝ որոշ պայմաններով՝ հայ բանակին ռազմամթերք, առաջին հերթին ռուսական երեք գծանի հրացան կամ տաճկական մատուցների փամփուշտներ, և կամ Ռոսի ու Լեբելի սիստեմի հրացաններ:

3. Հաղորդել մեզ, թե արդյոք Ազգային մեծ Ժողովի կառավարությունը հնարավոր է գտնում հասցնել Հայաստանին զինվորական օժանդակություն և եթե կարող է, ի՞նչ չափով և եղանակով և ի՞նչ ժամանակամիջոցում:

Սույն դիմումն անելով՝ Հայաստանի կառավարությունը հիմնվում է այն բարեկամական հարաբերությունների վրա, որոնց հիմք է դրված Ալեքսանդրապոլի դաշնագրից և որոնք խանգարված էին բոլշևիկների իշխանության ժամանակ²:

Բացի դրանից, Ս. Վրացյանը մի քանի նամակներ է գրում Թուրքիայի կառավարությանը՝ նրանից ստացվող օգնության հարցերի և քաղաքական-տնտեսական կապերը ավելի ամրապնդելու մասին:

¹ «Ազատ Հայաստան», 23 փետրվարի 1921 թ.:

² ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 66:

Այդ օրերին «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» մոլեգին ագիտացիա է մղում հօգուտ թուրքական օրիննտացիայի, փորձելով նորից ու նորից մոլորության մեջ գցել հայ ժողովրդին, որը բազմաթիվ անգամ ենթարկվել էր թուրքական զավթիչների ջարդարարությանը:

«Իրերի պատմական բերումով,— գրել է «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» օրգան «Ազատ Հայաստանը»,— Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատության իրական պաշտպանը կարող է դառնալ միայն Տաճկաստանը: Որովհետև Տաճկաստանն է այն միակ իրական մերձավորագույն քաղաքական ուժը, որը անմիջապես և կենսապես շահագրգռված է Անդրկովկասի ժողովուրդների կատարյալ ազատագրմամբ»¹:

Այսպիսով, դաշնակցականները գործարքի մեջ էին մտնում անգամ թուրքական նվաճողների հետ՝ ընդդեմ Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների իշխանության:

Դաշնակցականները հույսեր էին կապում նաև անգլո-ֆրանսիական և ամերիկյան իմպերիալիստների ու Իրանի խանների օգնության հետ:

Երևանի անկումից հետո, Սովետական Հայաստանի կարմիր բանակի զորամասերը կենտրոնացել էին Ղամարլու-Վեդիի շրջաններում: Ավելի քան մեկ ամիս կտրված էր կապը այդ և Հայաստանի հյուսիսային շրջանների միջև:

Ահա թե ինչու Հայաստանի հյուսիսային գավառներում սովետական աշխատանքները զլխավորելու և հակահեղափոխության դեմ պայքար կազմակերպելու նպատակով 1921 թվականի փետրվարի 26-ին Դիլիջանում կազմակերպվում է Դիլիջան-Ղարաքիլիսա գավառների ռազմա-հեղափոխական կոմիտե՝ Գ. Աթարբեկյանի զլխավորությամբ: Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի կազմի մեջ էին մտնում Գ. Ալիխանյանը, Ա. Մռավյանը, Ե. Շամախյանը, Գ. Թովմասյանը (Ղարիբ) և Ա. Պոլյանսկին²:

Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի իրավասության սահմանները, ինչպես նշվում էր Հեղկոմի առաջին հրամանում, տարածվում էին Դիլիջանի և Ղարաքիլիսայի գավառների, Լոռու շրջանի և Նոր Բայազետի Ելենովկա գավառամասի վրա: Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի ազդեցությունը տարածվում էր նաև այն շրջանների և գավառների վրա, որոնք ազատագրվում էին կարմիր բանակի զորամասերի կողմից:

Այնուհետև հրամանում նշվում էր, թե տեղական իշխանությունները պետք է հիշեն, որ ստեղծված կացությունը շատ լուրջ է և պահանջում է հեղափոխական ուժեղ կարգապահություն, բոլոր ուժերի լարում՝ Հայաստանում շուտափույթ կերպով հակահեղափոխությանը վերջ տալու և բանվորա-գյուղացիական սովետական իշխանությունը վերականգնելու համար³:

Դաշնակցականների խռովությունն արագ կերպով լիկվիդացնելու համար, ինչպես Ղամարլու-Վեդիի կողմից, նույնպես և Ելենովկա-Նոր Բայազետ, Ելենովկա-Ախտա-Երևան և Համամլու (Սպիտակ)-Ապարան-Աշտարակ-Երևան ուղղություններով սկսվում են կարմիր բանակի զորամասերի և Հայաստանի բան-

1 «Ազատ Հայաստան», 15 մարտի 1921 թ.:

2 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 22, Բ. 3:

3 Տե՛ս «Հեղափոխության սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 494:

վորների ու՝ գյուղացիների պարտիզանական ջոկատների մարտական գործողությունները:

Կարմիր բանակի Ղամարլուում գտնվող զորախումբը փետրվարի 24-ի լույս 25-ի գիշերն անցնում է հարձակման: Հնգօրյա ուժեղ մարտերի ընթացքում ետ մղվելով հակառակորդին և մեծ կորուստներ պատճառելով նրան, հարձակվող զորամասերն ընդհուպ մոտենում են Երևանին: Սակայն մյուս ռազմաճակատներից կարմիր բանակի զորամասերի հարձակումը ուշանում է և նրանք նորից ետ են քաշվում:

Թշնամու դեմ մղած մարտերում առանձնապես մեծ տոկոսն ունենում է ցուցաբերում հայկական կարմիր բանակի 3-րդ հրաձիգ գունդը, որի հրամանատարն էր Ա. Բաղդասարյանը, իսկ կոմիսարը՝ Հ. Աթոյանը: Ռազմաճակատի հրամանատարության 1921 թվականի մարտի 10-ի հրամանով այդ մարտերում առավել աչքի ընկածներից 34 հոգի պարգևատրվում են Հայկական ՍՍՀ կարմիր դրոշի շքանշանով: Պարգևատրվածների թվում էին գումարտակի հրամանատար Արշավիր Տերեզանովը, վաշտի հրամանատարներ Արտյոմ Մանուկարյանը, Զալո էդիգարյանը, Վիրաբ Բաղալյանը և ուրիշներ:

Դարալագյազում կենտրոնացած դաշնակցական խմբերը առաջադրանք ստանալով՝ հարվածել Ղամարլու-Վեդիում գտնվող կարմիր բանակի զորքերի թիկունքին և միանալ Երևանում գտնվող հակահեղափոխական ուժերին, մարտի 1-ին ուժեղ հարձակում են սկսում դեպի Վեդի: Սակայն առաջին իսկ հարձակման ժամանակ նրանք ետ են շարտվում Սովետական Նախիջևանի և Վեդիի շրջանի բանվորներից ու գյուղացիներից կազմված պարտիզանական ջոկատի՝ «Կարմիր տաբուրի» ջախջախիչ հարվածների տակ: «Կարմիր տաբուրը», որը գործում էր Աբաս-կուլի Շադլինսկու ղեկավարությամբ և բաղկացած էր 400 մարտիկներից, ետ շարտելով բանդաներին ու գրավելով կարևոր ստրատեգիական կետեր, մինչև վերջ հերոսաբար պաշտպանում է Ղամարլու-Վեդիի շրջանում ամրացած սովետական զորամասերի թիկունքը: Դրանով նա դաշնակցականների Դարալագյազի խմբերին զրկեց Երևանում գտնվող «Հայրենիքի» փրկության կոմիտեի» ուժերին միանալու հնարավորությունից:

Սովետական իշխանության համար մղվող «Կարմիր տաբուրի» հերոսական գործողությունները դաշնակցական զինված ուժերի դեմ հայ և ադրբեջանական աշխատավորների միասնական պայքարի վառ արտահայտություններից է:

Մարտի 8-ին Թշնամին Երևանի կողմից սեղմելով կարմիր բանակի զորամասերի ձախ թևը, հանկարծակի ուժեղ հարձակում է սկսում Քյուչուկ-Վեդի գյուղի և Խոր-Վիրապի վրա: Սակայն, ենթարկվելով հայկական առաջին բրիգադի վճռական հակազդին, հակառակորդը մեծ կորուստներ կրելով, խուճապահար նահանջում է: Այդ մարտում բրիգադի կոմիսար Լ. Մխչյանը անձամբ գլխավորում է զրահապատ գնացքի դեսանտային ջոկատը: Մարտի ժամանակ նա ծանր վիրավորվում է և 1921 թվականի ապրիլի 16-ին մահանում Երևանում:

Ղամարլուի ռազմաճակատում հեղափոխական զորամասերի համար ստեղծված դժվարին օրերին մարտիկների և տեղական բնակչության մեջ քաղաքական ու կազմակերպական խոշոր աշխատանք են կազմակերպում Հայաստանի կոմկուռի կենտկոմը, Հայաստանի Հեղկոմը և բանակի քաղաքական ապարա-

տը: Այդ մասին, մարտերի մասնակից և այն ժամանակ Սովետական Հայաստանի արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Շ. Ամիրխանյանը գրել է. «...Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի և Հեղկոմի ղեկավարությամբ, զորամասերում կարգապահությունն ամրապնդելու, անձնակազմի տրամադրությունը բարձրացնելու, նրանց մեջ ներքին վստահությունն ավելի խորացնելու համար քաղաքական ու կազմակերպչական մեծ աշխատանք ծավալվեց, որի ընթացքում պարզարանվեց, որ դաշնակցականների հաջողությունը ժամանակավոր բնույթ

Շ. Ամիրխանյան

Կ. Աղաբեկյան

է: կրում, որ հյուսիսից մերոնք անպայման օգնության կգան, և հաղթանակը մերը կլինի: Կոմունիստները, կոմերիտականները և բոլոր տղամարդիկ, ովքեր լինումակ էին զենք կրելու, մտան կոմունիստական ջոկատի մեջ, որը իր հրամանատարի անունով միաժամանակ կոչվում էր Յանիշևսկու ջոկատ: Ռազմաճակատի առաջին գծում թշնամու դեմ, որպես այդ ջոկատի մարտիկներ, զենքը ձեռքին հերոսաբար կռվում էին նշանավոր բանաստեղծ Ե. Չարենցը, հայտնի ճարտարապետ Կ. Հալաբյանը, արտակարգ հանձնաժողովի նախագահի տեղակալ Մելիք-Սուխովը և շատ այլ պատասխանատու աշխատողներ¹:

Այդ ռազմաճակատում լսկտիվ աշխատանք էին կատարում Սովետական Հայաստանի կուսակցական և պետական ղեկավար գործիչներ Ս. Կասյանը, Ա. Նուբեխանյանը, Դ. Տեր-Սիմոնյանը, Շ. Ամիրխանյանը, Աշ. Հովհաննիսյանը, Հ. Յաղոբյանը, Մելիք-Սուխովը, Գ. Հանեսօղլյանը և ուրիշներ:

Կաթմիր բանակի հաղթանակն ապահովելու համար անձնուրաց աշխատանք էին անում կին կոմունիստներ Աղվանի Բուդոնյանը, Վերգուշ Մխիթարյանը, Վառվառա Քեչեգեղյանը, Թեմզա Զաքարյանը, Թամարա Հովհաննիսյանը, Սիրուշ Հակոբյանը (Դորա), Մարո Թումանյանը, Սուսաննա Իշխանյանը և ուրիշներ:

¹ «Հին թյուրքիկների հիշողություններ», գիրք առաջին, էջ 442:

Մարտի 9-ին Ղամարլուի ռազմաճակատում գտնվող կարմիր բանակի զորամասերը վերականգնում են ռադիոկապը Թիֆլիսի և Բաքվի հետ, որը փետրվարյան ավանտյուրայի սկզբից ընդհատվել էր։ Ռուդիոն հաղորդում է, որ XI բանակի զորամասերը սկսել են հարձակումը դեպի Երևան Ելենովկա-Ախտա և Համամլու-Ապարան ուղղությամբ։ Այդ լուրը մեծ ոգևորություն է առաջացնում Ղամարլու-Վեդիի հատվածում գործող սովետական զորքերի և պարտիզանների մեջ։ Չընայած ռազմամթերքի, պարենի, հագուստեղենի, կոշիկեղենի սուր պակասությանը, հոգնածությանը և սառնամանիքներին, նրանք եռանդուն նախապատրաստություն են տեսնում Երևանի վրա վերըստին գրոհելու համար։

Կ. Օրջնիցիձե

«Ներկա մոմենտում Հայաստանում դրությունն այսպես է,— ասել է Գ. Կ. Օրջնիցիձեն 1921 թվականի մարտի 9-ին.— Երեվանը շրջապատված է Վարմիր զորքերի օղակով։ Զորքերի առաջին խումբը գտնվում է Երևանից 18 վերստ հեռավորության վրա՝ Ղամարլուի շրջանում, ունի երկու զրահապատ և բավական քանակությամբ զնդացիներ։ Երկրորդ խումբը գտնվում է Ելենովկայի ներքին Ախտայի շրջանում։ Երրորդ խումբը՝ Համամլու-Ղարա-

քիլիսայի շրջանում։ Օղակը քանի զնում նեղանում է, և մոտ օրերս Վրացյանի երևանյան ավանտյուրան, առանց որևէ կասկածի, լիկվիդացիայի կենթարկվի։ Այդ անմիտ, հանցագործ ավանտյուրան դարձյալ մեկ անգամ ևս դժբախտ, տանջված հայ ժողովրդին ենթարկեց պատերազմի ծանր փորձություններին»¹։

Ելենովկայում գտնվող կարմիր բանակի զորամասերը և պարտիզանական ջոկատները մարտի 12-ին սկսում են հարձակումը Ալեքսանդրովկա-Նոր Բայազետ ուղղությամբ։ Ճանապարհին մի քանի տեղ ուժեղ մարտի բռնկելով և թշնամու դիմադրությունը հաղթահարելով, հարձակվող զորամասերը նույն օրը երեկոյան ազատագրում են Նոր Բայազետը։ Դաշնակցականները խուճապահար փախչում են դեպի Երանոս, որտեղ վեթադասավորելով իրենց ուժերը և ստանալով նոր համալրում, մարտի 15-ի լույս 16-ի գիշերը կրկին հարձակվում են Նոր Բայազետի վրա։ Քաղաքի շրջակայքում և փողոցներում մի քանի ժամ ան-

1 Գ. Կ. Օրջնիցիձե, Ընտիր հոդվածներ և ճառեր, էջ 49։

ընդհատ տեղի են ունենում ուժեղ կռիվներ: Հակառակորդը մեծ կորուստներ կրելով, մարտի 16-ին դարձյալ դուրս է շարտվում Նոր Բայազետից և նահանջում դեպի Ղարանլուղ (Մարտունի):

Նոր Բայազետի համար մղված մարտերում վճռական դեր կատարեց Բաքվի բանվորներից, Շամշադինի, Իջևանի, Նոր Բայազետի և Դիլիջանի աշ-

Ս. Կիւրսով

խատավորներից կազմված մոտ 500 մարտիկներից բաղկացած ջոկատը, որի հիմնական մասը կոմունիստներ էին¹:

Կարմիր բանակի զորամասերին և պարտիզանական ջոկատներին մեծ օգնություն էին ցույց տալիս տեղական բնակիչները:

Վեդի-Ղամարլուից առաջ շարժվող կարմիր բանակի ուժերը մարտի 17-ին հասել և ամրացել էին Վ. Աղբաշ-Ուլուխանլու հատվածում: Այդ օրը Ուլուխանլու կայարանի մոտ տեղի ունեցած մարտում հակառակորդի մի ամբողջ գումարտակ անցավ կարմիր բանակի կողմը:

Ելենովկա-Երևան ուղղությամբ սկսելով հարձակումը, կարմիր բանակի զորամասերը և պարտիզանական ջոկատները կոտրելով հակառակորդի դիմադրությունը, հաջողությամբ առաջ էին շարժ-

վում: Մարտի 16-ին նրանք ազատագրեցին Ներքին ու Վերին Ախտաները, Քաղսին և շարունակում էին հետապնդել թշնամուն:

Համամու-Ապարան-Երևան ուղղությամբ հարձակվող զորամասերը նույնպես ազատագրել էին մի շարք բնակավայրեր:

Հակառակորդի շարքերում խուճապը և հուսալքությունը մեծ չափերի էին հասել: 1921 թվականի մարտի 18-ին Նոգեհին ուղղված նամակում Ս. Վրացյանը գրել է. «Ես արդեն գրել եմ քեզ մեր կացության մասին: Մի ամիս է կրկնում ենք: Վերջին օրերը նկատվում է ժողովրդի մեջ թուլություն և մարտիկների մեջ խուճապալի տրամադրության նշաններ: Դրությունը կարելի է փրկել միայն Բայազետից ու Դարալագյազից գործող ուժերով... Մտել ենք բանակցության մեջ օգնության մասին նաև տաճիկ հրամանատարության հետ»²:

Նպատակ ունենալով ճեղքել կարմիր բանակի զորամասերի դիրքերը, միանալ իրենց երևանյան ուժերին և օգնել նրանց պահելու գրաված շրջանները, Դա-

1 Տե՛ս «Ղամարլուից ձանգեզուր» (հիշողությունների ժողովածու), Երևան, 1931, էջ 140—143:

2 «Կոմունիստ» (Երևան), 13 մայիսի 1921 թ.:

րալագյազի, և Նոր Բայազետի կողմից Նժդեհի բանդաները մի շարք նոր գրոհներ են սկսում: Սակայն այդ գրոհները ձախողվում են: Երևանում գտնվող դաշնակցականների վիճակը գնալով ծանրանում էր:

Հաշվի առնելով, որ Երևանի ազատագրումն արդեն կանխորոշված էր և նրա համար մղվելիք հետագա կռիվներում կարող էին անտեղի գոհեր լինել, XI բանակի ռազմական խորհրդի անդամ Գ. Օրջոնիկիձեն դաշնակցականներին առաջարկում է անձնատուր լինել: Մարտի 20-ին «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» նախագահի անունով Գ. Օրջոնիկիձեն ուղարկում է հետևյալ հեռագիրը. «Ինձ ներկայացան մի խումբ հայ ընկերներ և առաջարկեցին իրենց նախաձեռնությամբ դիմել ձեզ և առաջարկել, որ վերջ տրվի անիմաստ, աննպատակ և ժողովրդի համար կործանիչ պատերազմին: Մենշևիկյան կառավարության և խորհրդային իշխանության միջև կռիվը վերջացավ բանվորա-գյուղացիական իշխանության լրիվ հաղթանակով, ամբողջ Վրաստանում խորհուրդների ճանաչումով...

...Ամենքի համար պարզ է և ամենափոքր կասկածանքի անգամ ենթակա չի կարող լինել, որ հասել է բանվորա-գյուղացիական իշխանության տիրապետության ժամը ամբողջ Անդրկովկասում: Ահա թե ինչու ես ընդունում եմ հայ ընկերների դիմումը և առաջարկում եմ ձեզ՝ անհապաղ դադարեցնել անհուսալի կռիվը՝ հիմք ընդունելով վերջնականապես զենքը վայր դնել...»¹:

Գ. Օ. Օրջոնիկիձեի հանձնարարությամբ այդ օրերին Թիֆլիսից Երևան է մեկնում բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը՝ նույնպիսի առաջարկ անելու: Սակայն դաշնակցականներն այդ բոլոր առաջարկները մերժում են, իսկ Հովհ. Թումանյանին ենթարկում տնային բանտարկության:

Մարտի 25-ին կարմիր բանակի զորամասերը և պարտիզանական ջոկատները գրոհ սկսեցին Երևանի վրա: Երևանում գտնվող իրենց ուժերին օժանդակելու նպատակով դաշնակցականները Դարալագյազի կողմից հակահարձակման անցան Վեդի-Ղամարլու ուղղությամբ:

Մարտի երկրորդ տասնօրյակում Վեդիի և Ղամարլուի շրջաններում գործող կարմիր բանակի զորամասերի համար սկսվում են ամենածանր օրերը: Մարտի 20-ին Հայաստանի Հեղկոմը և կարմիր բանակի հրամանատարությունը Ղամարլուից հետևյալ հեռագիրն է հաղորդում Թիֆլիս՝ XI բանակի ռազմա-հեղափոխական խորհրդին. «Պարենամթերքը սպառվում է: Դրամը շատ քիչ է: Հարկավոր է ամենաշտապ կերպով, միայն ինքնաթիռով ուղարկել քսան փութ ոսկի՝ պարենամթերքի հետ փոխանակելու համար... Այս պահանջի կատարումից է կախված մեր գոյությունը»:

XI բանակի ռազմա-հեղափոխական խորհուրդը, անձամբ Գ. Օրջոնիկիձեն ձեռք են առնում կտրուկ միջոցառումներ և կազմակերպում այդ օգնությունը:

1921 թվականի մարտի 25-ին, դժվարին պայմաններում, սովետական ինքնաթիռը թռչում է Թիֆլիսից դեպի Արարատյան դաշտ: Հայաստանի լեռների ու կիրճերի վրայով, մառախուղը ճեղքելով, ինքնաթիռը վայրէջք է կատարում Արարատյան դաշտում — Արաքսի ափին և փայլուն կերպով կատարում մար-

¹ «Կարմիր աստղ», 23 մարտի 1921 թ.:

տական առաջադրանքը: Սովետական ինքնաթիռը վարում էին քաջարի օդաչուներ Վ. Լ. Մելնիկովը և Բ. Ն. Կուդրինը:

Վեդի-Ղամարլուտ մարտնչող զորքերի համար ինքնաթիռը փոխադրում է 47 կիլոգրամ (5000 հատ) ոսկի¹, որով կենսամթերքներ են ձեռք բերվում:

Սովետական Ռուսաստանի այդ օգնությունն էլ ավելի է ոգևորում մարտիկներին ու հրամանատարներին: Մարտի 25-ից մինչև ապրիլի 2-ը անընդհատ տեղի ունեցող բոլոր մարտերում նրանք ետ են շարժվում հակառակորդի հարձակումները Երևանի և Դարալագյազի կողմից:

Ա. Միկայան

Ինչպես մարտերի ընթացքում, նույնպես և մարտերն ավարտելուց հետո, կարմիր բանակի հրամանատարության հրամանով այդ ռազմաճակատում գործող զորամասերի անձնակազմից և պարտիզաններից Հայկական ՍՍՀ կարմիր դրոշի շքանշանով պարգևատրվում են 126 հոգի և թանկարժեք նվերներով՝ 87 հոգի: Կարմիր դրոշի շքանշանով պարգևատրվածների թվումն էին հրետանու հրամանատար Նիկոլայ Կլիշը, «Մուսայելյան» զրահագնացքի նշանառուներ Աղասի Պետրոսյանը, Համբարձում Ավագյանը, 3-րդ գնդի հրամանատար Արմենակ Բաղդասարյանը, 3-րդ գնդի ղինկոմ Հակոբ Աթոյանը, վաշտի հրամանատար Լևոն Կարապետյանը, դասակի հրամանատարներ Ստեփան Ստեփանյանը, Ստեփան Գալանովը, Իվան Խարլամովը, քաղղեկ Դմիտրի Բերեժանովը, կարմիրբանակայիներ Աշոտ Սարգսյանը, Եփրեմ Հովհաննիսյանը, Հովհաննես Կարապետյանը, Մնացական Դարբասյանը, Գուրգեն Զախոյանը, Արամ Աբրահամյանը, պարտիզաններ Ալակպեր Սադիխովը, Զալալ Մամեդովը, Մուխամար Իբրահիմովը և շատ ուրիշներ:

Այդ կռիվների ընթացքում, որպես մարտիկ և հետախույզ, աչքի ընկնող քաջագործություններ է կատարել գեղջկուհի Մարիամ Խաչատրյանը, որը մարտական առաջադրանքներից մեկի կատարման ժամանակ գերվում է թշնամու կողմից և ծանր տանջանքների ենթարկվելով՝ սպանվում:

Ապրիլի 2-ին XI բանակի զորամասերը և պարտիզանական ջոկատները Բանաքեռի և Աշտարակի կողմից մտնում են Երևան: Թշնամին դուրս է շարժվում

1 «Заря Востока», 4 օգոստոսի 1923 թ.:

վում Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքից: Կարմիր հեծելազորը ապրիլի 3-ին ազատագրում է էջմիածինը: Ապրիլի 4-ին Երևան են մտնում նաև Վեդի-Ղամարվում գտնվող հայկական կարմիր բանակի ղորամասերը: Հետապնդելով ջախջախված հակառակորդին, կարմիր բանակի ղորամասերը ապրիլի 7-ին ազատագրում են Բաշ-Գյառնին, իսկ մինչև 15-ը՝ Ղարանյուղի, Բասարգեշարի և Դարալագյազի շրջանները: Երևանի և մյուս շրջանների աշխատավորությունն իր ազատությունն՝ կարմիր բանակին, դիմավորում է ցնծությամբ: Թողնելով Երևանը, Աշտարակը, էջմիածինը և Կոտայքը, դաշնակցականները Բաշ-Գյառնիի վրայով խուճապահար փախչում են դեպի Զանգեզուր:

Այսպիսով, կարմիր բանակի ղորամասերը և պարտիզանական ջոկատները ջախջախեցին թշնամուն և ազատագրեցին նրա կողմից գրաված վայրերը:

Ձեռք բերած այդ պատմական հաղթանակի առթիվ, ապրիլի 3-ին Գ. Աթարբեկյանը, Վ. Ի. Լենինին և Գ. Կ. Օրջոնիկիձեին հեռագրով հայտնում է. «Այսօր

ՀՍՍՀ Կարմիր դրոշի
շխանշան

ՀՍՀ Աշխատանքային
կարմիր դրոշի շխանշան

հայ աշխատավոր մասսաների ջանքերով, կարմիր բանակի ղորամասերի օգնությամբ, լիկվիդացված է դաշնակցություն կուսակցության նողկալի ավանտյուրան, մի կուսակցություն, որը հենվելով թուրքահայատակ գաղթականների ապադասակարգանացած մասի, կուլակների ու մաուլեբրիստների վրա, իր մահից առաջ վերջին անգամ փորձեց լակեյական դեր խաղալ Անտանտի առջև, աղետների հորձանուտը նետելով դժբախտ, հոշոտված երկիրը: Իրենց տիրապետության կարճ ժամանակամիջոցում դաշնակցականները կատարյալ հյուծման և հուսահատության հասցրին երկիրը:

Հայ գյուղացիներն ու բանվորները ջախջախելով մի բոլոր ավանտյուրիստների բանդաներին, գրավեցին Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք՝ Երե-

վանը, վերջնականապես կանգնեցնելով աշխատանքի կարմիր դրոշը: Քաղաքի ամբողջ բնակչությունը հանդիսավոր կերպով դիմավորեց կարմիր շկատներին¹:

Փետրվարյան ավանտյուրայի շախշախումից և Հայաստանի աշխատավորության ու նրա հերոսական կարմիր բանակի հաջողություններից կատաղած, դաշնակցական բարբարոսները սկսեցին դատաստան տեսնել բանվորների, գյուղացիների և վերջիններիս շահերի իսկական պաշտպաններ կոմունիստների հետ:

Այդ բարբարոսություններից ամենազաղրելին Տաթևի և դրան նախորդող դեպքերն են, որ տեղի ունեցան 1921 թվականի ապրիլին:

1921 թվականի մարտի 25-ին, երբ կարմիր բանակը մոտենում է Երևանին, դաշնակցականները Երևանի բանտից առանձնացնում և պահակային ուժեղ հսկողության տակ դեպի Բաշ-Գյառնի-Ջանգեզուր են տանում 63 հեղափոխական մարտիկներին:

Ապրիլի 3-ին Բաշ-Գյառնիի մոտ դաշնակցականները ձորի ափից ցած են նետում երեք հիվանդների, որոնք սովից ու շարժարանքից ուժասպառ, այլևս չէին կարողանում քայլել: Ապրիլի 5-ին Արմենկի դաշտում (Վեդիի շրջան) նրանք սովից հար են անում Հայաստանի կոմերիտմիության Կենտկոմի քարտուղար Արմենակ Բուդաղյանին և բանվոր Տ. Թադիանոսյանին: Մինչև Քեշիշքենդ հասնելը ճանապարհին նույն ձևով սպանում են վաշտի հրամանատար Ռ. Պողոսյանին և զինկոմ Ն. Օլթեցյանին:

Քեշիշքենդում հեղափոխական մարտիկների այս խմբին միացվում են 40 բանտարկյալներ՝ այդ շրջանից գերի վերցված հեղկոմների նախագահները, անդամները և սովետական մյուս ակտիվ գործիչները: Ապրիլի 13-ին բանտարկյալներին հասցնում են Գնդեզ գյուղը: Դաշնակցականները այստեղ ևս ժայռից ցած են նետում 12 հոգու: Ապրիլի 14-ին Բազարաշյում բանտարկյալների խումբը ավելանում է 100 գերի կարմիրբանակայիններով: Դրանք այն 400 գերիների մնացորդներն էին, որոնց դաշնակցական հրոսակախմբերը վերցրել էին փետրվարի 13-ին՝ Դարալագյազի վրա կատարած հանկարծակի հարձակման ժամանակ: 300 հոգու նրանք ոչնչացրել էին խոշտանգելով և սովի մատնելով: Բանտարկյալներին տանելով դեպի Տաթև, Անգեղակոթում դաշնակցականները սպանում են 16 հոգու, իժին գյուղում՝ 17 հոգու և այլն: Այսպիսով 203 հեղափոխական մարտիկներից ճանապարհին ոչնչացվում են 91-ը, երկու հոգու հաջողվում է փախել, իսկ մնացած 110 բանտարկյալները հասցվում են Տաթև: Այստեղ Նժդեհի կարգադրությամբ 104 հեղափոխական մարտիկներ են թարկվելով անասնի խոշտանգումների ու տանջանքների, ցած են նետվում Տաթևի ժայռից:

Ահա այդպես էին հաշվեհարդար տեսնում դաշնակցականները Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների, նրանց լավագույն զավակների հետ:

¹ «Հոկտեմբերյուն սոցիալիստական մեծ ռեվոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 508—509:

3. ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

Դաշնակցականների հակահեղափոխական խռովության շախմատից հետո, 1921 թվականի ապրիլ-հունիսին Սովետական Հայաստանը դադարի որոշ շրջան ապրեց: Զնայած հանրապետության ներքին ու արտաքին դրությունը շարունակում էր մնալ լարված, բայց այդ դադարի ժամանակամիջոցում Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը խաղաղ շինարարական աշխատանքի բնագավառում մի շարք ձեռնարկումներ կատարեցին:

Ապրիլի 3-ին Հայաստանի Հեղկոմը ազդարարեց դաշնակցականների փետրվարյան խռովության ճնշման մասին: Այդ առթիվ հրապարակված հրամանում ասված էր. «Տապալելով Երևանի հակահեղափոխական կառավարությունը, այսպես կոչված «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» և վերականգնելով Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական խորհրդային իշխանությունը հանրապետության լիակատար սահմաններում՝ ՀՍԽՀ ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն հրամայում է.

1. ՀՍԽ հանրապետության հրատարակած բոլոր դեկրետներն ու հրամանները պահպանում են իրենց ուժը հանրապետության ամբողջ տերիտորիայի վրա:

2. Տապալված հակահեղափոխական կառավարության բոլոր հրամաններն ու կարգադրությունները առ ոչինչ համարել¹:

Հայաստանի Հեղկոմի այդ հրամանի հիման վրա բոլոր ժողովրդական կոմիսարիատներն ու սովետական մյուս կազմակերպությունները վերսկսում են իրենց աշխատանքները: Պարենավորման և հողագործության ժողովրդական կոմիսարիատները եռանդուն աշխատանք են ծավալում 1921 թվականի դարնանացանի սերմացուի հայթայթման և բաշխման ուղղությամբ: Աշխատանք է տարվում քանդված ճանապարհներն ու հաղորդակցության մյուս միջոցները կարգի բերելու համար:

Աշխատանքներ են տարվում նաև սովետական իշխանության տեղական օրգանների՝ գյուղական, շրջանային և գավառային հեղկոմների վերականգնման, նրանց գործունեության աշխուժացման ուղղությամբ:

Անողոր լինելով խռովության կազմակերպիչների նկատմամբ, Հայաստանի սովետական կառավարությունը միաժամանակ ներողամիտ վերաբերմունք է ցուցաբերում բոլոր նրանց հանդեպ, ովքեր ենթարկվելով դաշնակցականների պրովոկացիային, անցել էին նրանց կողմը: Հայաստանի Հեղկոմի ապրիլի 10-ի «Ներման մասին» դեկրետում ասված է. «Խորհրդային Հայաստանի ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն այս շինարար աշխատանքին լծվելու հրավիրում է ոչ միայն նրանց, ովքեր կռվել են հեղափոխության հաղթանակի համար, այլև նրանց, որոնց նետել էին նրա դեմ մղվող ակտիվ կռվի մեջ: ... Բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը մեծահոգի է դեպի այդ բոլոր մոլորյալները, բոլոր նրանց, որոնք ենթարկվել են հանցավոր ագիտացիայի, վախի և փոքրո-

¹ «Հեղկոմներից սոցիալիստական մեծ ղեկավարի և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 509:

գության: Նա հանդիսավորապես մոռացության է տալիս հանցանքը բոլոր նրանց, որոնք Հայաստանի աշխատավորության հավիտենական թշնամիների ոճրագործ միտումների զոհն են եղել, այն թշնամիների, որոնք պետք է կրեն արժանի պատիժ՝ անմեղ ժողովրդի արյան և հայրենի երկրի ավերածության համար:

...Խաղաղ աշխատավորական կյանքի բարեկարգման, դաշնակների ավերած երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և ծաղկող սոցիալիստական հայրենիք ստեղծելու համար անհրաժեշտ է, որ բոլորը նվիրվեն շինարար ստեղծագործ աշխատանքին¹:

Սովետական կառավարության այդ դեկրետը լայն արձագանք գտավ ոչ միայն երկրի ներսում, այլև նրանից դուրս: Հայաստանի բնակչության այն մասը, որ խռովության ճնշման ժամանակ ենթարկվելով դաշնակցականների պրովոկացիային, նրանց հետ փախել էր Իրան, կարճ ժամանակամիջոցում, համարյա ամբողջությամբ, վերադարձավ հայրենիք: Սովետական Հայաստանի ամբողջ աշխատավոր բնակչությունը, այդ թվում նաև ավանտյուրայի ժամանակ դաշնակցականներին օգնողները կամ տատանվողները, մեծ եռանդով լրծվեցին խաղաղ շինարարական աշխատանքներին:

Սովետական կառավարության ձեռք առած վճռական միջոցների շնորհիվ 1921 թվականի ապրիլի 23-ին թուրքական զորքերը դուրս քշվեցին Ալեքսանդրապոլից ու նրա գավառից:

Ալեքսանդրապոլում ու նրա գավառում դառնվելու մոտ կես տարի ժամանակամիջոցում թուրքական զավթիչները հսկայական մարդկային զոհեր ու նյութական վնասներ էին պատճառել հայ ժողովրդին:

Միայն այդ գավառի հայ բնակչությունից մոտ 107 հազար մարդ դարձել էր թուրքական զավթիչների բարբարոսությունների զոհ: Բացի դրանից, կոփւնների ընթացքում, զինվորներից և բնակչությունից վիրավորվել էին 56 հազար մարդ, որոնց մի զգալի մասը նույնպես մահացել էր²:

Թուրքական զավթիչների պատճառած նյութական վնասները, միայն Ալեքսանդրապոլում ու նրա գավառում, ոչ լրիվ տվյալներով, կազմում է շուրջ 20 միլիոն ռուբլի ոսկով³:

Ալեքսանդրապոլն ու նրա գավառը թուրքական զավթիչներից ազատագրելու շնորհիվ երկաթուղային նորմալ հաղորդակցություն էր հաստատվել Սովետական Վրաստանի, Ադրբեյջանի և Ռուսաստանի հետ: Սովետական Ռուսաստանից ուղարկված պարենային ու դրամական օգնությունը որոշ չափով բարելավել էր հանրապետության տնտեսական վիճակը:

Փետրվարյան ավանտյուրայի ջախջախումից հետո, Սովետական Հայաստանի պետական և կուսակցական հիմնարկների աշխատանքներն ամրապնդելու նպատակով ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ Ռուսաստանից ու սովետական մյուս հանրապետություններից Հայաստան աշխատանքի են ուղարկվում մի շարք

1 «ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու», պրակ 2, էջմիածին, 1921, էջ 10—11:

2 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 43, Բ. 1:

3 Տե՛ս նույն տեղում, Բ. 2:

ղեկավար գործիչներ: Դրանց թվում էին Ալ. Մյասնիկյանը (Ալ. Մարտունի), Ս. Սրապիոնյանը (Լուկաշին), Պ. Մակինցյանը, Ալ. Շահվերդյանը, Ա. Կարինյանը, Ա. Համբարձումյանը, Ար. Երզնկյանը, Ա. Իվանյանը, Ս. Շադունցը, Ու. Կարապետյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, Վ. Պողոսյանը, Հ. Պողոսյանը, Հ. Բալյանը, Լ. Վարդապետյանը, Ս. Խանոյանը և ուրիշներ:

Մայիսի սկզբներին գալով Հայաստան, պետական և կուսակցական ականավոր գործիչ Ալ. Մյասնիկյանը նշանակվում է Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ: Մայիսի 21-ին Հայաստանի Հեղկոմը վերակազմվում է Հայկական ՍՍՀ Ժողովրդական կոմիսարների սովետի, որի նախագահ և ռազմական գործերի կոմիսար է նշանակվում Ալ. Մյասնիկյանը, արտաքին գործերի ժողկոմ՝ Ա. Մուսվյանը, ներքին գործերի ժողկոմ՝ Պ. Մակինցյանը, արդարադատության ժողկոմ՝ Ա. Կարինյանը, ժողտնտիստիկայի նախագահ՝ Ա. Սրապիոնյանը (Լուկաշին), որը միաժամանակ ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարն էր, հողագործության ժողկոմ՝ Ար. Երզնկյանը, ֆինանսների ժողկոմ՝ Ս. Խանոյանը, աշխատանքի և սոցիալական ապահովության ժողկոմ՝ Ա. Խաչյանը, լուսավորության ժողկոմ՝ Աշ. Հովհաննիսյանը, առողջապահության ժողկոմ՝ Ս. Համբարձումյանը, փոստ-հեռագրի ժողկոմ՝ Դ. Տեր-Սիմոնյանը և բանվորա-գյուղացիական տեսչության ժողկոմ՝ Ալ. Շահվերդյանը:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը և Ժողովրդական կոմիսարների սովետը հանրապետությունում կազմակերպելով և գլխավորելով խաղաղ շինարարական աշխատանքները, միաժամանակ հոգ էին տանում Զանգեզուրը դաշնակցականներից ազատագրելու մասին: Քանի դեռ Զանգեզուրը թշնամու ձեռքում էր, իհարկե, Հայաստանում և ամբողջ Անդրկովկասում խաղաղ շինարարական աշխատանքները չէին կարող նորմալ ընթանալ, որովհետև օտարերկրյա իմպերիալիստները և Անդրկովկասի հակահեղափոխական ուժերը՝ սովետական իշխանության դեմ զինված ելույթ սկսելու նպատակով, մեծ հույսեր էին կապում Զանգեզուրում կենտրոնացված դաշնակցական բանդաների հետ և ամեն կերպ օգնում էին նրանց:

Հայաստանի սովետական կառավարությունը աշխատում էր Զանգեզուրը Սովետական Հայաստանին միացնել խաղաղ ճանապարհով: Այդ նպատակով 1921 թվականի մայիսի կեսերից ՀՍՍՀ Ժողովրդական կոմիսարների սովետը հատուկ պատվիրակության միջոցով (Ա. Կարինյան և Վ. Մելնիկով) բանակցությունների մեջ է մտնում Զանգեզուրի այսպես կոչված Լեռնահայաստանի կառավարության հետ:

Մտնելով բանակցությունների մեջ, դաշնակցականները ժամանակ շահելու և Սովետական Հայաստանի վրա նոր հարձակում նախապատրաստելու նպատակով ամեն կերպ ձգձգում էին այն: Այդ պատճառով էլ բանակցությունները շարունակվեցին մեկ ամիս և փաստորեն մնացին անավարտ:

Երբ արդեն բացահայտ կերպով պարզ դարձավ, որ դաշնակցականները կանխամտածված ձգձգում են բանակցությունները, Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմ-սովետը 1921 թվականի հունիսի 13-ին, Զանգեզուրի դաշնակցական իշխանությունն ուղղում է հատուկ հայտարարություն, որով առաջարկում է վերջ տալ դիմադրությանը և ենթարկվել երկրի միակ օրինական իշխանությանը՝ Հայաստանի սովետական կառավարությանը: «Զանգեզուրի ապստամբությունը

և նրա (Զանգեզուրի — խմբ.) մեկուսացումը, — ասված է հայտարարության մեջ, — խանգարում է մեր հայրենիքի խաղաղ շինարարության գործին և նրա բոլոր հատվածների վերջնական միացմանը»¹։

Դաշնակցականները չընդունեցին սովետական կառավարության այդ առաջարկը։

Նախապատրաստելով զինված հարձակում Հայաստանի սովետական իշխանության վրա, դաշնակցականներն այս անգամ ևս մեծ հույսեր էին կապել օտարերկրյա իմպերիալիստների և արտասահման փախած Անդրկովկասի հակահեղափոխական ուժերի օգնության հետ։ Իրանի վրայով նրանք ամուր կապեր էին պահպանում այդ ուժերի հետ։ Դաշնակցականները սերտ հարաբերությունների մեջ էին նաև իրանում գտնվող մուսավաթականների և հակասովետական այլ տարրերի հետ։

Զանգեզուրում պատսպարված դաշնակցականները առանձնապես ոգևորվել էին նրանով, որ 1921 թվականի հունիսի սկզբներին, Անտանտի իմպերիալիստների անմիջական ղեկավարությամբ Փարիզում կայացել էր Անդրկովկասից փախած նախկին բուրժուական կառավարությունների ղեկավարների խորհրդակցություն և նրանց միջև կնքվել էր այսպես կոչված ռազմական դաշինք՝ Անդրկովկասի վրա հարձակվելու և իրենց իշխանությունը վերականգնելու մասին։

Դաշնակցականները Զանգեզուրում ևս չէին վայելում ժողովրդի համակրանքն ու պաշտպանությունը, որի հետևանքով նրանց դրությունը զնալով ծանրանում էր։ Այդ ակամայից խոստովանում են նույնիսկ իրենք՝ դաշնակցական ղեկավարները։ «Անխուսափելի պարտությունը կատարված փաստ էր արդեն», — գրել է Հ. Քաջազնունին։ — Այն, ինչ որ տեղի ունեցավ հետագա երկու երեք ամիսների ընթացքում՝ (փետրվարյան ավանտյուրայի ջախջախումից հետո — խմբ.) Դարալագյազի ու Զանգեզուրի մեջ՝ պայքար չէր, այլ հոգեվարք։

Նրեանի անկումից հետո, Լեոնահայաստանի խորհրդայնացումը օրերի խնդիր էր միայն և մեր ներկայությունը թերևս արագացրեց ...իրերի բնական ընթացքը։

Մենք կարծում էինք, թե անցնելով Լեոնահայաստան՝ կուժեղացնենք տեղացիներին, մի բան կավելացնենք նրանց. դիմադրական կարողության վրա։ Հաշվի չէինք առել, որ պարտված, կազմալուծված և նահանջի ճամփա բռնած խմբերը և մանավանդ սարսափահար ամբոխը կարող են առաջ բերել միայն լքում ու հուսահատություն։

Տեղացիները խեթ աչքերով նայեցին մեզ վրա, անհյուրընկալ եղան. ավելի գոհ կլինեին, եթե ամենևին եկած չլինեինք, մանավանդ որ ուսում էինք իրենց վերջին պատառ հացը»²։

Ահա այդպիսին էր դաշնակցականների վիճակը Զանգեզուրում։ Նման դրությունից դուրս գալու ելքը նրանք դարձյալ փնտրում էին զինված ելույթի մեջ։

¹ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեվոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 530։

² Հովհ. Քաջազնունի, Հ. Հ. դաշնակցություն անելիք չունի այլևս, Թիֆլիս, 1924, էջ 52—53։

Հունիսի 15-ին, երբ դեռ շարունակվում էին խաղաղ բանակցությունները Երկու կողմերի ներկայացուցիչների միջև, դաշնակցական զինված խմբերը հանկարծակի հարձակում են գործում Դարալագյազի վրա: Այսպիսով, դաշնակցականները նորից քաղաքացիական պատերազմ են բորբոքում, կրկին դառնալով մարդկային մեծ զոհերի և նյութական խոշոր վնասների ու ավերումների պատճառ:

Դաշնակցականների հարձակման հետևանքով կարմիր բանակի զորամասերը ետ են քաշվում Դարալագյազում գրաված իրենց դիրքերից: Զավթելով Դարալագյազը, դաշնակցականներն անողոք դատաստան են տեսնում տեղի հեղափոխական ուժերի հետ, թալանում աշխատավոր գյուղացիության ամբողջ ունեցվածքը: Այդ հարձակումն առաջ է բերում ժողովրդական մասսաների ցատումը: Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքում, շրջաններում ու գյուղերում տեղի են ունենում աշխատավորների բազմամարդ միտինգներ: Ամենուրեք աշխատավորները միահամուռ կերպով որոշում են զենքը ձեռքին պայքարի դուրս գալ Զանգեզուրում բռն դրած դաշնակցական խմբերի դեմ, որոնք կեղեքում էին տեղի աշխատավորությանը և խանգարում Սովետական Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների խաղաղ շինարարական աշխատանքը:

Հունիսի 18-ին հրապարակվում է Հայաստանի աշխատավորության ուղղված ՀՄՍՀ Ժողովոմսովետի կողմը. «Կռիվը սկսվեց: Մենք մի րոպե անգամ չենք կասկածում,— ասված էր կոչում,— թե ով պիտի լինի հաղթանակողը այս կրոնիկում: Խորհրդային իշխանությունը, որ այսօր հաստատորեն ամրապնդվել է համայն Ռուսաստանում, Ասիայի մեծ մասում և ամբողջ Կովկասում, կխորտակի նույնպես Զանգեզուրի հակահեղափոխական ուժը: Այս կռիվ ծանրության ամբողջ մեղքը ընկնում է Զանգեզուրում ապաստանած խմբապետների ու «փրկիչների» վրա: Աշխատավորության անեծքը թող լիովին ընկնի նրանց արգեն իսկ պատրաստի դամբարանի վրա»¹:

Նույն օրը Երևանում կայանում է աշխատավորների և կարմիրբանակայինների բազմամարդ միտինգ, որը միահամուռ հավանություն տալով Ժողովոմսովետի կոչին, որոշում է գործադրել բոլոր միջոցները՝ կարմիր բանակին օգնելու և Զանգեզուրում դաշնակցական բանդաների վերջնական ջախջախումը արագացնելու համար:

Էջմիածնի գավառի վեցերորդ գավառամասի (Զանգիբասարի) հայ և ադրբեջանական գյուղացիների միացյալ միտինգի բանաձևում ասված է. «Զանգիբասարի շրջանի հայ և ադրբեջանական աշխատավոր անկուսակցական գյուղացիության առաջին համագումարը որոշեց յուր բռն ու ցասկոտ զայրույթն արտահայտել Զանգեզուր ճողոպրած դաշնակցական ավանտյուրիստներին: ...Մենք պատրաստ ենք ամեն զոհողություն անել և հարկ եղած աջակցությունը ցույց տալ կոմունիստական կուսակցությանը և խորհրդային իշխանությանը՝ վերջնականապես լիկվիդացիայի ենթարկելու ավազակների վերջին ուրջը»²:

Նույնպիսի որոշումներ են ընդունում նաև մյուս գավառների և շրջանների աշխատավորները:

¹ «Հեղեղամբերյան սոցիալիստական մեծ ղեկավարի և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 535:

² ՀՄՍՀ ՀՄՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 10, թ. 27:

1921 թվականի գարնանը Անդրկովկասում զգալի աշխատանքներ էին կատարվել սովետական հանրապետությունների պաշտպանունակությունը ամրապնդելու ուղղությամբ: Մայիսին XI բանակը վերակազմվել էր կովկասյան հատուկ բանակի, որի կազմի մեջ էին մտել Ադրբեյջանի, Վրաստանի և Հայաստանի ազգային բոլոր զորամասերը: Բանակի ռազմա-հեղափոխական խորհրդի կազմի մեջ էր մտնում նաև Սովետական Հայաստանի ժողովրդասովետի նախագահ և ռազմական գործերի ժողովրդական կոմիսար Ալ. Մյասնիկյանը:

Երբ դաշնակցականները սկսեցին հարձակումը Դարալագյազի վրա, թըշնամու դեմ մարտի բռնվեցին կովկասյան հատուկ բանակի Հայաստանում գտնվող զորամասերը: Ստանալով Սովետական Հայաստանի բանվորների ու պուլաշցիների ամեն տեսակի օգնությունը, նրանք գրոհը սկսեցին հունիսի 20-ին:

Կարմիր բանակի զորամասերի երևանյան խմբավորման գրոհը դեպի Զանգեզուր ծավալվում է երեք ուղղություններով. Վեդիից դեպի Քեշիշքենդ, Նախիջևանից՝ Անգեղակոթ (Սիսիան) և Օրդուբադից՝ Մեղրի: Բացի դրանից, Նոր Բայազետի կողմից հարձակում է սկսվում նաև Սելիմի լեռնանցքի վրա, որը վերջին հարձակման ժամանակ գրավել էին դաշնակցականները:

Գրոհի հենց առաջին օրերին երևանյան խմբավորումը ձեռք է բերում մեծ հաջողություններ: Վեդիի կողմից հարձակվող զորքերը հունիսի 22—23-ին տեղի ունեցած ուժեղ մարտերից հետո դաշնակցականներին հտ են շարտում և ազատագրում Դարալագյազի գավառի մի շարք գյուղեր ու հասնում մինչև Բաղգյուղ-Քեշիշքենդ-Մալիշկա-Նեգիշա: Նոր Բայազետի կողմից հարձակվող զորամասերը հունիսի 23-ին գրավում են Սելիմի լեռնանցքը:

Կարմիր բանակի այդ առաջին հուժկու հարվածների շնորհիվ դաշնակցականների զորքերը սաստիկ բարոյալքվում են, սկսվում է նրանց արագ քայքայումը: Այդ գործում խոշոր դեր է խաղում դաշնակցականների թիկունքում կազմակերպված կոմունիստական ագիտացիան:

Դաշնակցական բանակի քայքայման գործում կոմունիստական ագիտացիայի մեծ դերը խոստովանում են նաև իրենք՝ դաշնակցականները: Նժդեհի օգնական Կուռոն, որը ղեկավարում էր Դարալագյազի ռազմական գործողությունները, հունիսի 22-ին, երբ դեռ նոր էր ծավալվում կարմիր բանակի հարձակումը, գրել է Նժդեհին, որ Քեշիշքենդից հտ քաշվելու ժամանակ դաշնակցական զինվորների մի զգալի մասը անցել է կարմիր բանակի կողմը¹: Նույն հարցի մասին Նժդեհը գրել է, որ այդ օրերին զորքերի մեջ «ծայր է տալիս մասսայական դասալքությունը: Առաջին հերթին զանգվածորեն փախչում է Կոտայքի վաշտը: Երկու օր անց, մի նոր կիսավաշտ, հետո՝ Նոր Բայազետի գումարտակը»²:

Հարձակման առաջին երկու-երեք օրում կարմիր բանակի զորամասերը գերի են վերցնում 2000-ից ավելի զինվորներ, մի քանի մարտկոց, մեծ քանակությամբ զենք և ռազմամթերք: Գերի ընկած զինվորների մեծ մասը մտնում են կարմիր բանակի շարքերը և զենքն ուղղում թշնամու դեմ:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», 1925, № 11 (25), էջ 91:

² Նույն տեղում, 1924, № 3, էջ 134:

Շարունակելով հաղթական առաջխաղացումը, հունիսի 26-ին կարմիր բանակի զորամասերը ազատագրում են ամբողջ Դարալագյազը: Նախիջևանի կողմից հարձակվող զորամասերը հունիսի 28-ին գրավում են Բիշանակի լեռնանցքը և հասնում մինչև Մազրա, Շաղաթ և Անգեղակոթ գյուղերը:

Հունիսի 30-ին դաշնակցական բանդաները արդեն դուրս էին շարժված Սիսիանի ամբողջ շրջանից: Հուլիսի 2-ին Շուշիից դեպի Զանգեզուր (Գորիս) իր գրոհն է սկսում նաև կարմիր բանակի Ղարաբաղ-Զանգեզուրյան զորամասը, որին Ղարաբաղի և Զանգեզուրի աշխատավորները ցույց են տալիս ամեն տեսակի օգնություն: Համառ և հերոսական մարտերից հետո նույն օրը Ղարաբաղ-Զանգեզուրյան առաջապահ զորամասերը մտնում են Գորիս: Այդ զորամասերի հրամանատարն էր դիվիզիայի պետ Ա. Ի. Տոդորսկին, որը մարտերի հմուտ ղեկավարման համար արժանացավ Սովետական Հայաստանի Կարմիր դրոշի շքանշանին և իրավամբ կոչվեց Զանգեզուրի հերոս: Նույն օրը արևմտյան կողմից Գորիս են մտնում նաև երևանյան խմբավորման զորամասերը:

Իրենց հերոսական պայքարով կարմիր բանակին օգնում էին Զանգեզուրի աշխատավորները: Գորիսում կազմակերպված էր կոմունիստական ջոկատ, որը մշտական կապ պահպանելով կարմիր բանակի զորամասերի հետ, նրանց հրամանատարության առաջադրանքներով մարտական ակտիվ գործողություններ էր կատարում թշնամու թիկունքում, մեծ վնասներ պատճառելով նրան:

Նոյեմբի 2-ի ջախջախված բանդաների մնացորդները խուճապահար փախչելով, ուղղվել են վերցնում դեպի Ղափան-Մեղրի: Հետապնդելով նահանջող հակառակորդին, կարմիր բանակի զորամասերը հուլիսի 7-ին ազատագրում են Ղափանը: Ուժեղ մարտերից հետո նրանք հուլիսի 13-ին մտնում են Մեղրի: Հակառակորդի ջախջախված ուժերի մնացորդները դուրս են շարժվում Հայաստանի սահմաններից:

Զանգեզուրն ազատագրած կարմիր բանակի զորամասերի շտաբի 1921 թվականի հուլիսի 16-ի հաղորդագրության մեջ ասված է. «Ամբողջ Զանգեզուրի վրա ծածանվում է սովետական դրոշը, վերջ է տրված դաշնակցական ավանտյուրային. հակահեղափոխականներից ազատված Զանգեզուրը սկսել է ստեղծագործական աշխատանքը՝ աշխատավորների իշխանությունն ամրապնդելու և դաշնակցականների կողմից քայքայված գյուղատնտեսությունն ու արդյունաբերությունը կարգավորելու համար»¹:

Ազատագրված Զանգեզուրի աշխատավորներն իրենց ջերմ ողջույնն են ուղարկում Սովետական Հայաստանի կառավարությանը, աշխատավորությանը և հերոսական կարմիր բանակին:

Զանգեզուրն ազատագրած երևանյան զորամասերի հրամանատար Վելիկանովին և զինվորական կոմիսար Ռատնեկին ուղղված 1921 թվականի հուլիսի 18-ի ողջույնում ՀՍՍՀ Ժողկոմսովետի նախագահ և կովկասյան հատուկ բանակի ռազմա-հեղափոխական խորհրդի անդամ Ալ. Մյասնիկյանը գրել է. «Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի անունից ողջունում եմ քաջարի կարմիրբանակայիններին, Երևանի զորամասերի հրամանատարներին, որոնք հայկական կարմիր

¹ ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿՍ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 89, ք. 33:

բանակի հետ ձեռք-ձեռքի տված՝ այնքան հաջող կերպով արմատախիլ արին Զանգեզուրի հակահեղափոխությունը: Զորամասի կարմիր զինվորները կարողացան հեռավոր Կովկասի լեռներում ամրացնել ու ծածանել նրանց վստահած պրոլետարական հեղափոխության դրոշմը. կոմունիզմի պատմական ոսկի գլուխում հաղթության մի էջ էլ ավելացավ, ուր մտցված են Երևանի զորամասի զինվորների փառավոր անունները¹:

Սրանով ավարտվեցին քաղաքացիական կռիվները: Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների պայքարը սովետական կարգերի համար պսակվեց պատմական մեծ հաղթանակով:

1921 թվականի քաղաքացիական կռիվներում Սովետական Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները հաղթանակով դուրս եկան, որովհետև նրանց պայքարը ղեկավարում էր կոմունիստական կուսակցությունը: Նրանք գիտեին, որ կռվում են արդար գործի, սովետական իշխանության, իրենց հայրենիքի ազատության և անկախության համար:

Քաղաքացիական կռիվներում կարմիր բանակի զորամասերը և պարտիզանական ջոկատները տվեցին բազմաթիվ հերոսներ, որոնք իրենց կյանքը զոհեցին հանուն սովետական իշխանության, հանուն հայ ժողովրդի ազատության և անկախության: Այդ հերոսների թվում են հայկական կարմիր բանակի առաջին բրիգադի զինվորական կոմիսար Լ. Մխչյանը, հայկական 2-րդ հրաձիգ գնդի հրամանատար Ա. Ֆիշիլեիչը, 2-րդ հրաձիգ գնդի բրիգադի հրամանատար Նրմոլենկոն, պարտիզանական ջոկատի հրամանատար Ս. Մակարյանը, Հայաստանի կոմերիտիության Կենտկոմի քարտուղար Ա. Բուդաղյանը, վաշտի հրամանատար Ռ. Պողոսյանը, զինվորական կոմիսար Ն. Օլթեցյանը, շարքային մարտիկներ Ս. Դարբինյանը, Գ. Զախոյանը, Հ. Խաչատրյանը, Ա. Ղափարյանը և շատ ուրիշներ:

Այդ պայքարում հայ ժողովուրդը մեծակ չէր: Ռուս մեծ ժողովուրդը հայ ժողովրդին մեկնեց իր եղբայրական օգնության ազատարար ձեռքը: «Սովետական իշխանության գոյության մեջ, իրենց ազատագրմամբ Վրաստանի, Հայաստանի, Ադրբեջանի աշխատավոր մասսաներն ամբողջովին պարտական են Ռուսաստանին, — ասել է Գ. Օրջոնիկիձեն:— Նթե չլինեի Սովետական Ռուսաստանը՝ չէր լինի Սովետական Ադրբեջանը, Սովետական Վրաստանը, Սովետական Հայաստանը և մինչև այսօր էլ նրանք ընկած կլինեին անգլիական իմպերիալիզմի կրկնի տակ:

Միայն Ռուսաստանի բանվորների և գյուղացիների հետ, ռուսաստանյան կարմիր բանակի հետ դաշինք կնքելով, ադրբեջանական բանվորներն ու գյուղացիները, վրացական բանվորներն ու գյուղացիները, հայկական բանվորներն ու գյուղացիները ձեռք բերին իրենց ազատագրումը²:

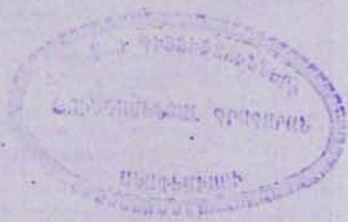
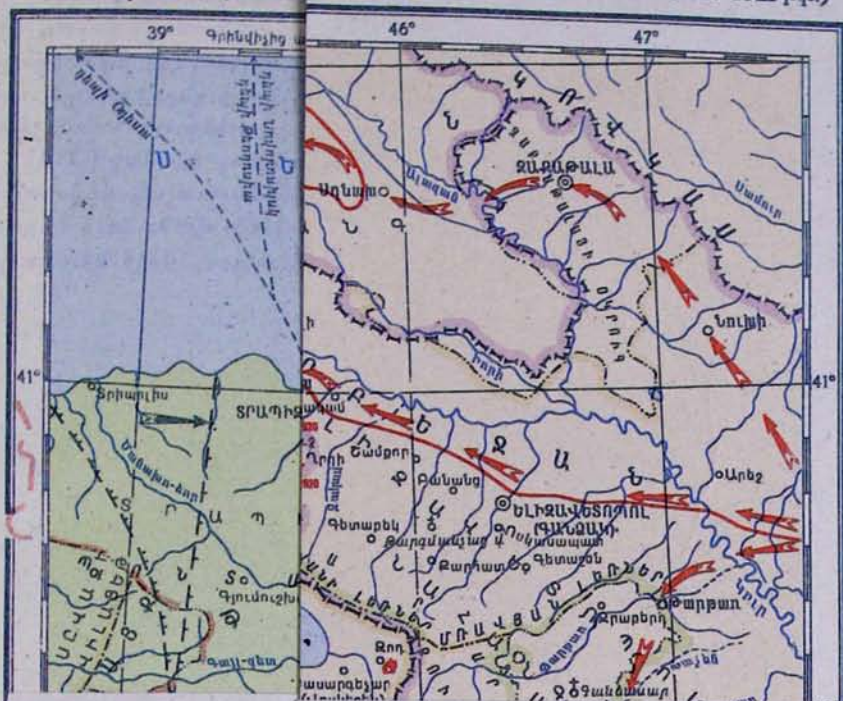
Թշնամու դեմ մղած պայքարում Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները էլ ավելի ամուր դաշինքի մեջ մտան Ադրբեջանի, Վրաստանի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների՝ իրենց դարավոր եղբայրների հետ:

1 Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Հետիւր երկեր, Երևան, 1957, էջ 343:

2 Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն, Հետիւր հոդվածներ և ճառեր, էջ 111:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1917-1921 թթ.)

բանակի հետ ձեռք-ձեռքի տված՝ այնքան հաջող կերպով արմատախիլ արին Զանգեզուրի հակահեղափոխությունը: Զորամասի կարմիր զինվորները կարողացան հեռավոր Կովկասի լեռներում ամրացնել ու ծածանել նրանց վստահած պրոլետարական հեղափոխության դրոշը. կոմունիզմի պատմական ոսկի գերքում հաղթության մի էջ էլ ավելացավ, ուր մտցված են Երևանի զորամասի զինվորների փառավոր անունները¹:

Սրանով ավարտվեցին քաղաքացիական կռիվները: Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների պայքարը սովետական կարգերի համար պսակվեց պատմական մեծ հաղթանակով:

1921 թվականի քաղաքացիական կռիվներում Սովետական Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները հաղթանակով դուրս եկան, որովհետև նրանց պայքարը ղեկավարում էր կոմունիստական կուսակցությունը: Նրանք գիտեին, որ կռվում են արգար գործի, սովետական իշխանության, իրենց հայրենիքի ազատության և անկախության համար:

Քաղաքացիական կռիվներում կարմիր բանակի զորամասերը և պարտիզանական ջոկատները տվեցին բազմաթիվ հերոսներ, որոնք իրենց կյանքը զոհեցին հանուն սովետական իշխանության, հանուն Հայ ժողովրդի ազատության և անկախության: Այդ հերոսների թվում են հայկական կարմիր բանակի առաջին բրիգադի զինվորական կոմիսար Լ. Մխչյանը, հայկական 2-րդ հրաձիգ գնդի հրամանատար Ա. Ֆիշիլեիչը, 2-րդ հրաձիգ գնդի բրիգադի հրամանատար Երմոլենկոն, պարտիզանական ջոկատի հրամանատար Ս. Մակարյանը, Հայաստանի կոմերիտիության Կենտկոմի քարտուղար Ա. Բուդաղյանը, վաշտի հրամանատար Ռ. Պողոսյանը, զինվորական կոմիսար Ն. Օլթեցյանը, շարքային մարտիկներ Ս. Դարբինյանը, Գ. Զախոյանը, Հ. Խաչատրյանը, Ա. Ղաթիբյանը և շատ ուրիշներ:

Այդ պայքարում հայ ժողովուրդը մենակ չէր: Ռուս մեծ ժողովուրդը հայ ժողովրդին մեկնեց իր եղբայրական օգնության ազատարար ձեռքը: «Սովետական իշխանության գոյությունը, իրենց ազատագրմամբ Վրաստանի, Հայաստանի, Ադրբեջանի աշխատավոր մասսաներն ամբողջովին պարտական են Ռուսաստանին,— ասել է Գ. Օրջոնիկիձեն:— Եթե չլինեի Սովետական Ռուսաստանը՝ չէր լինի Սովետական Ադրբեջանը, Սովետական Վրաստանը, Սովետական Հայաստանը և մինչև այսօր էլ նրանք ընկած կլինեին անգլիական իմպերիալիզմի կրնկի տակ:

Միայն Ռուսաստանի բանվորների և գյուղացիների հետ, ռուսաստանյան կարմիր բանակի հետ դաշինք կնքելով, ադրբեջանական բանվորներն ու գյուղացիները, վրացական բանվորներն ու գյուղացիները, հայկական բանվորներն ու գյուղացիները ձեռք բերին իրենց ազատագրումը²:

Թշնամու դեմ մղած պայքարում Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները էլ ավելի ամուր դաշինքի մեջ մտան Ադրբեջանի, Վրաստանի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների՝ իրենց դարավոր եղբայրների հետ:

1 Ալեխանդր Մյասնիկյան, Հետիւր երկեր, Երևան, 1957, էջ 343:

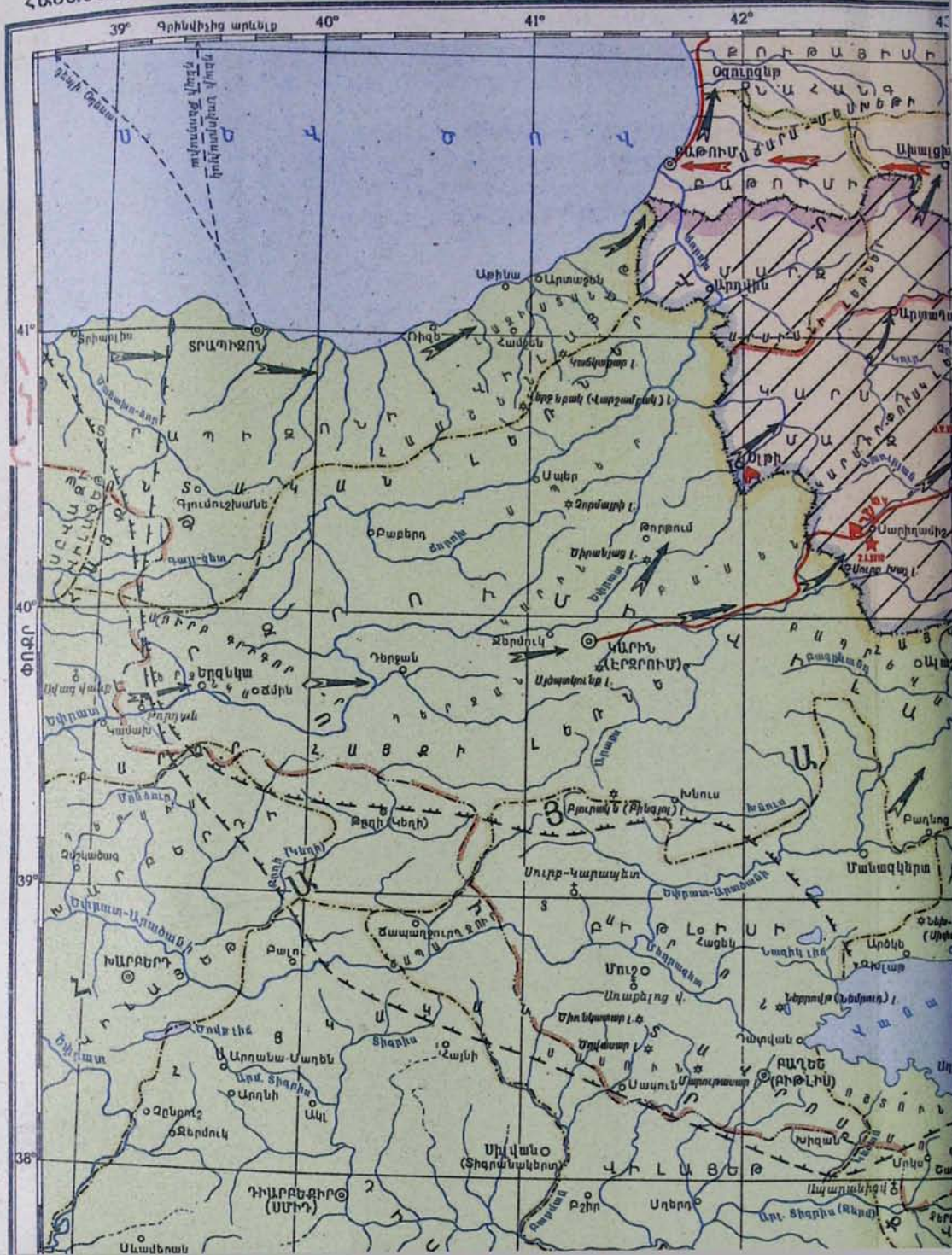
2 Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն, Հետիւր հոգովաններ և ճոռներ, էջ 111:

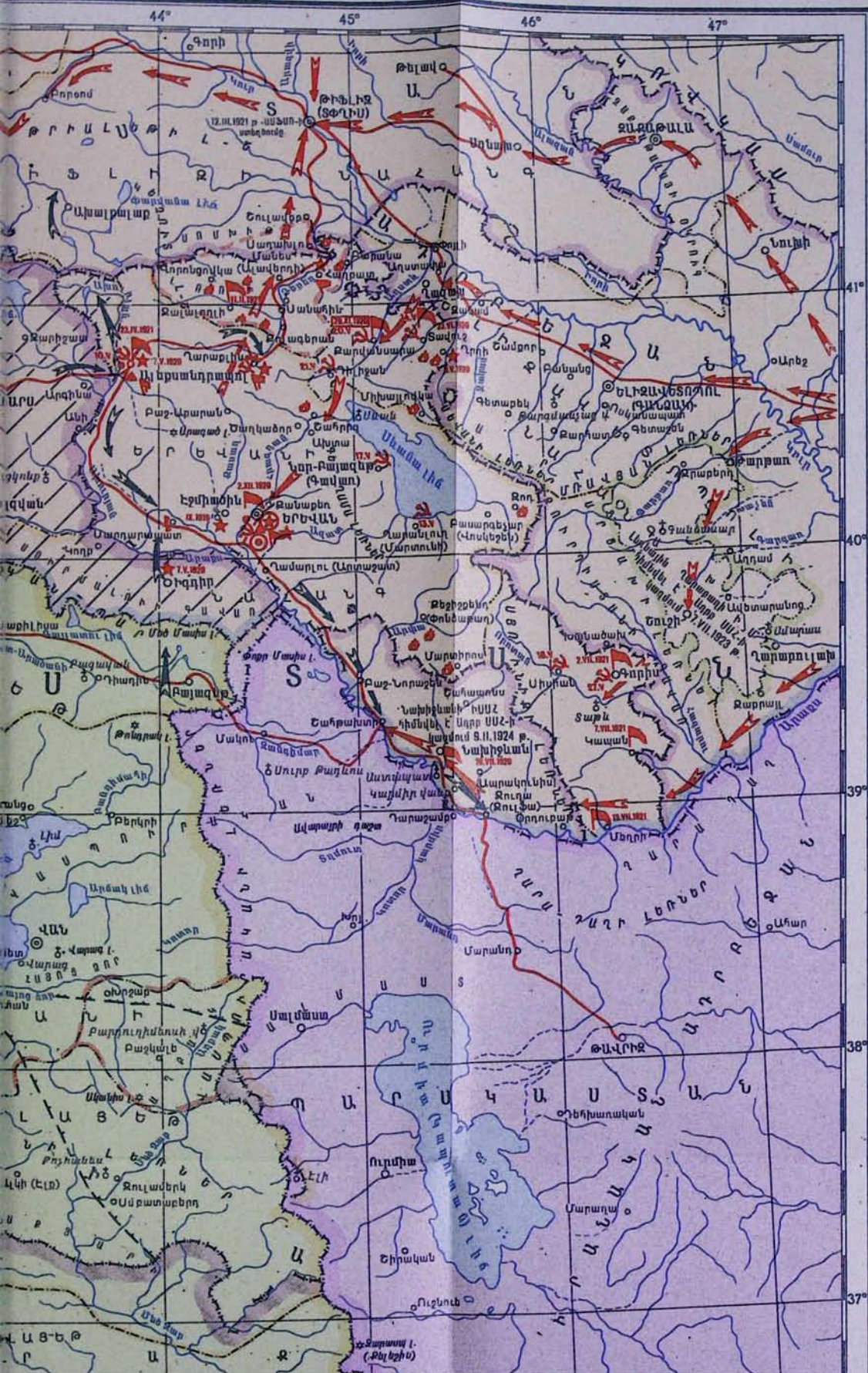

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԹԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ՌԵՎՈԼՅՈՒՑԻԱՑԻ ՀԱՂԹԱՆՆԵՐԻ

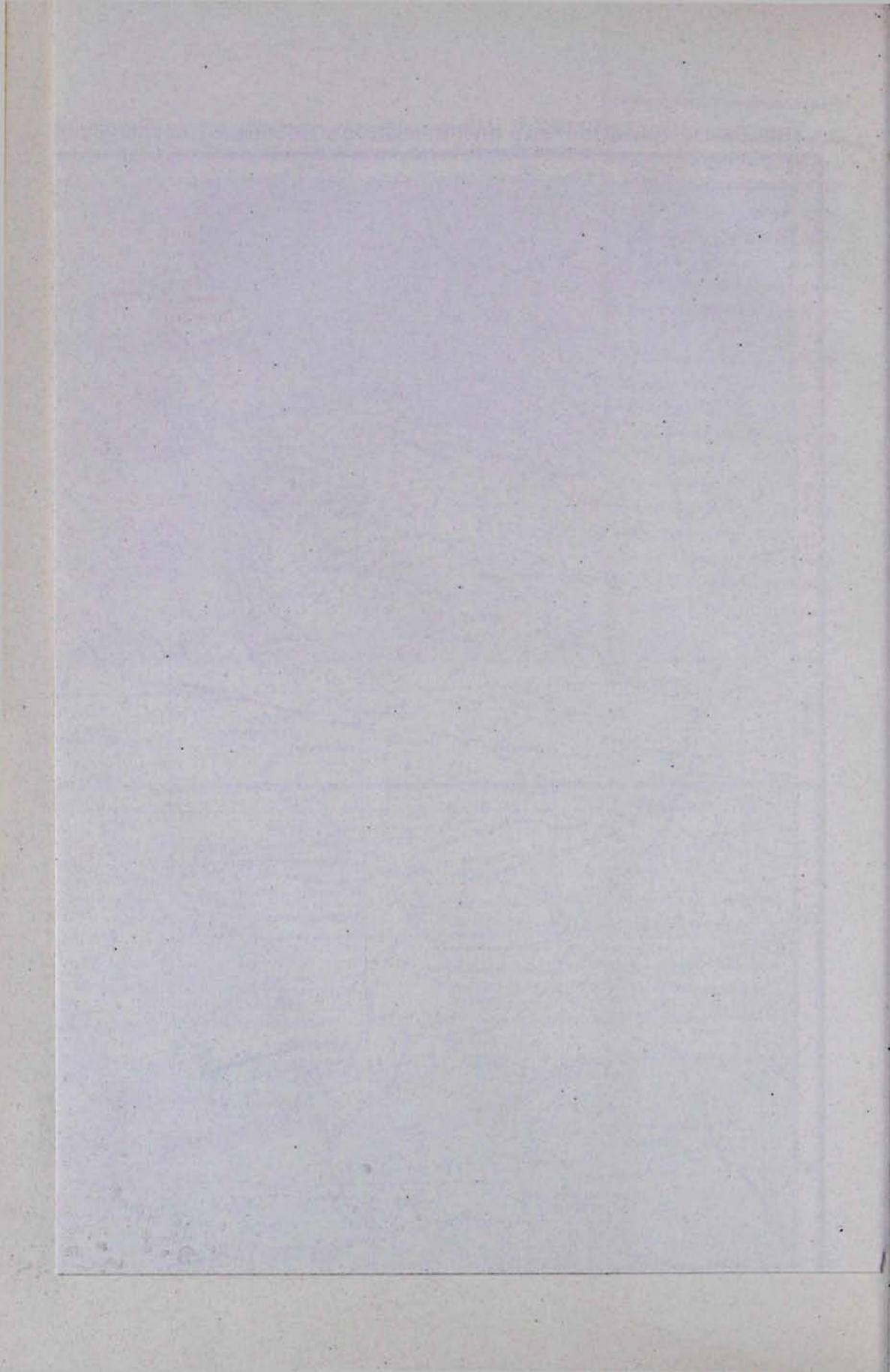

ԵՎ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԾՐՁԱՆՈՒՄ (1917-1921 թթ.)

- Հայաստանի կոմունիստական (Թուրքիկ-նեթի) կուսակցության կազմակերպումը 1920 թ. հունիսին
- Հայկական Սովետական Սոցիալիստական հանրապետության կազմակերպումը Սովետական իշխանության հռչակումը առանձին բնակավայրերում
- Լոռիում մենշևիկյան կառավարության դեմ 1921 թ. փետրվարին զոհված գյուղացիական ելույթների շրջանները
- Կարմիր բանակի առաջադրված Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարին օգնելու համար 1920-1921 թթ.
- Վրաստանի և Հայաստանի սահմանը մինչև Թուրքիայի կողմից Կարսի մարզի և Սուրմալուի գավառի օկուպացումը
- Հայաստանի և Վրաստանի միջև ընկած չեզոք գոտու սահմանները (1919 թ. 9-ից մինչև 1921 թ. 11.14 -ը)
- Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանը ըստ 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի դաշնագրի
- 1920 թ. Թուրքիայի կողմից զավթած նոր տերիտորիաները
- Այժմյան սահմանները պետությունների
- միութենական հանրապետությունների ԽՍՀ և ինքնավար մարզերի

Շնորհիվ կոմունիստական կուսակցության և սովետական իշխանության լիշտ քաղաքականության, Հայաստանի բանվոր դասակարգին հաջողվեց քաղաքացիական կռիվներում ամուր դաշինքի մեջ մտնելով շքավոր գյուղացիության հետ, իր կողմը գրավել միջակ գյուղացիությանը և նրա հետ միասին պայքարել հակահեղափոխության դեմ:

1921 թվականի քաղաքացիական կռիվների հաղթական ավարտի շնորհիվ Սովետական Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները հնարավորություն ստացան ձեռնամուխ լինելու երկրի քայքայված տնտեսության վերականգնման աշխատանքներին, սոցիալիզմի կառուցման վիթխարի գործին:

